

VOLT EGYSZER EGY MONARCHIA
VÁROS ÉS VIDÉK

VOLT EGYSZER EGY MONARCHIA

Város és vidék

A KÖTET SZERKESZTŐI:

**BARTA RÓBERT
CSISZÁR IMRE**

Hajdúnánás, 2019.

A kötetet lektorálta:

KEREPESZKI RÓBERT
tanszékvezető egyetemi docens

A kötet támogatói:

Debreceni Egyetem Történelmi Intézete,
Hajdúnánás Város Önkormányzata

Nyomdai előkészítés:

H. Balázs Zsuzsanna

A kötetben és a borítón található képek forrása:

Szólláth Zoltán, Hajdúnánás

ISBN 978-963-89351-6-8

Nyomta a Kapitális Kft., Debrecen
Felelős vezető: Kapusi József

TARTALOM

Előszó	7
Ifj. BARTA JÁNOS	
Birodalom az alpesi tejgazdaságok és a transzhumáló állattartás között (A mezőgazdasági művelés szintjei az Osztrák–Magyar Monarchiában a 19. század második felében és a 20. század elején)	9
SCHREK KATALIN	
Oroszország és az Osztrák–Magyar Monarchia balkáni partnerségének nemzetközi aspektusai	37
JANEK ISTVÁN	
A cári hadsereg betörése a Monarchia magyarországi területére 1914–15 folyamán és annak következményei és hatása a szlovákokra	59
BOTOS MÁTÉ	
Herczeg Ferenc: „Bizánc” című drámája, mint történeti forrás?	101
CSISZÁR IMRE	
A hajdúnánási iparosság fejlődése és kapcsolódási pontjai a mezőgazdasággal a dualizmus időszakában	119

NYAKAS MIKLÓS

- Egy hajdúnánási polgárcsalád a „boldog” békeidőkben
– A Nyakas família 147

PINTÉR ZOLTÁN ÁRPÁD

- Városház építészeti a dualizmus korszakában – a karcagi
városház építésének története 177

PALLAI LÁSZLÓ

- A Monarchia pénzügyi felkészülése az első
világháborúra 205

- A KÖTET SZERZŐI 216

ELŐSZÓ

Tisztelt Olvasó!

A *Volt egyszer egy Monarchia* című kötetünk a Vidék és Város konferencia sorozat 2018. június 1-jén Hajdúnánáson rendezett, azonos című tudományos tanácskozásán elhangzott előadásokból készült válogatott tanulmányokat tartalmazza. A konferencia az Osztrák–Magyar Monarchia megszűnésének századik évfordulójához kapcsolódott és sokféle műfaji, tematikai nézőpontból kívánta megközelíteni a dualista állam történetének különböző aspektusait. A kötet tanulmányainak történész szerzői gazdaság-és társadalomtörténeti, diplomácia-és hadtörténeti szemszögből tekintették át az 1867-ben létrejött birodalom történetének általuk választott szegmenseit. Fókuszuk nem csupán az úgynevezett nagypolitikára, a köztörténetre irányulnak, helytörténeti, mentalitás-és családtörténeti, építészettörténeti írásokat is olvashatunk a kötetben, mintegy jelezvén, hogy a mikrotörténelem szintjén a Monarchia időszakából is van még bőven kutatni való.

Ifj. Barta János tanulmánya az Osztrák–Magyar Monarchia gazdasági életéből a mezőgazdasági művelés szintjeit elemzi, kiemelve az egységes mezőgazdasági tér és piac fejlettségbeli különbségeit, egyenlenségeit és az ezekből adódó gazdasági problémákat. Részben ezen a tematikai nyomvonalon jár Csizsár Imre, aki írásában a hajdúnánási iparosság dualizmuskori fejlődését kapcsolja a mezőgazdasághoz, műfaji átmenetet képezve a gazdaságtörténetből a helyi társadalom viszonyainak elemzése felé. Nyakas Miklós, részben családi gyökereit bemutatva, a Nyakas família történetén

keresztül mintázza egy nánási polgárcsalád sorsát és küzdelmeit, írásának íve több évszázadot fog át. Ugyancsak tágabb kitekintéssel, Janek István szlovák nyelvű forrásokra, szakirodalomra és sajtóanyagra támaszkodva tárja fel az 1914–15-ös orosz katonai betöréseknek a szlovák lakosságra gyakorolt hatását, Schrek Katalin pedig diplomácia történeti tanulmányában az Osztrák–Magyar Monarchia és Oroszország 1914 előtti balkáni partnerségének sokrétű problematikáját tárgyalja. Különlegesnek tekinthető témát választott Botos Máté, aki Herczeg Ferenc Bizánc című drámájának bemutatásával, egyfajta hanyatlástörténeti parabolát alkotva jól érzékelteti a dualista állam bomlásútjait. A helytörténet és a korabeli építészettörténet fontos vonatkozásait tárja elénk Pintér Zoltán Árpád tanulmánya a karcagi városháza építéséről, írásában éles megvilágításba helyezi a helyi politikán belüli különféle érdekcsoportok küzdelmeit. Pallai László tanulmánya a Monarchia pénzügyi előkészületeit mutatja be az első világháborút megelőző időszakban.

A Vidék és Város konferencia sorozat elmúlt évi konferenciájának szervezői (Hajdúnánás Városi Önkormányzat, Debrecen Egyetem Történelmi Intézet, MTA-DE Néprajzi Kutatócsoport, Járom Kulturális Egyesület) és a kötet szerkesztői azzal a reménnyel adják át ezt a munkát a tisztelt olvasóközönségnek, hogy ezzel hozzájárulnak az Osztrák–Magyar Monarchia, benne Magyarország 1867 és 1918 közötti történelmének alaposabb, sokrétű, többféle kutatási irányt és szempontot érvényesítő megismeréséhez és értelmezéséhez.

A kötet szerkesztői

IFJ. BARTA JÁNOS

**BIRODALOM AZ ALPESI TEJGAZDASÁGOK
ÉS A TRANSZHUMÁLÓ ÁLLATTARTÁS KÖZÖTT
(A MEZŐGAZDASÁGI MŰVELÉS SZINTJEI AZ
OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIÁBAN A 19. SZÁZAD
MÁSODIK FELÉBEN ÉS A 20. SZÁZAD ELEJÉN)***

Száz éve bomlott fel az „egyszer volt Monarchia”, és száz éve nem szűnnek a viták értékeléséről. Nem is csoda, hiszen egy olyan birodalom lakossága, amelyben legalább másfél tucat nép élt eltérő politikai, társadalmi és gazdasági körülmények között, akkor is más-más szemszögből ítélte meg helyzetét, s más-más szemszögből ítéli meg maig is, amikor az akkori állapot múlttá változott. A legtöbb vitát természetesen a politikai jellegű kérdések váltották és váltják ki. A monarchia két „államalkotó” nemzetén kívül minden más nemzetiség megelégedettséggel értékeli szabadulását a börtönné ítélt birodalmi keretek közül, még az olyan esetekben is, ha ez a szabadulás csak bő háromnegyed évszázaddal a Monarchia bukása után vezethetett önálló állam megalakuláshoz, amint ez a volt Csehszlovákia és Jugoszlávia egyes tagállamai esetén történt.

Talán a politika színterénél kevésbé látványosak, és kevésbé ismertek azok a viták, amelyek a Monarchia gazdaságát érintik. Pedig a vélemények – ha nem is az egyes népek szintjére lebontva – ezen a téren is igen eltérően alakulhattak. Kérdésként merült fel, hogy mennyire volt egységes a birodalom gazdasága, mennyiben volt előnyös az egyes országrészekre a gazdasági munkamegosztás. Szabad legyen két álláspontot idéznem a vélemények két szélsőségeről. Mindkettő a Monarchia bukása után keletkezett.

---

* Készült az OTKA NKFI K 120 197. sz. pályázat támogatásával.

Friedrich Hertz osztrák történész-szociológus úgy vélte, hogy még közvetlenül a birodalom összeomlása előtt „sem akadt egyetlen komolyan vehető közgazdász vagy felelősségtudó politikus, aki akár csak álmában is arra gondolt volna, hogy ösztönözzön ennek a gazdasági egységnek a szétrombolására. A gazdasági közösség előnyei nyilvánvalóak voltak.”¹ Ezek az előnyök azonban mégsem voltak mindenki számára oly nyilvánvalóak. Jászi Oszkár, a mi politikus-szociológusunk a Monarchia bukása után nem sokkal ennek az ellenkezőjét fogalmazta meg: „Nyilvánvaló, hogy a szabadkereskedelem elve a vámunió területén komoly akadályt jelentett... Az utolsó 25 évben az osztrák–magyar vámunió egyre inkább pszeudo-szabadkereskedelmi intézménnyé vált, amelyben csökkent a kölcsönös egymásrautaltság, s egyre inkább a gazdasági kizsákmányolás eszközévé vált.”²

Előadásom céljaként aligha vállalhatnám, hogy igazságot tegyek a gazdasági munkamegosztás értékelésében, arra azonban talán szabad vállalkoznom, hogy az értékelés problémáját okozó egyik fő okot, a birodalom gazdasági sokoldalúságát, és ebből fakadó belső ellentmondásosságát bemutassam. Ismertessem azt, hogy milyen alapvető eltérések léteztek a monarchiát alkotó országok, tartományok között, még akkor is, ha földrajzi körülményeik, sőt gazdálkodásuk külső formája akár hasonlóságot is mutatott. A birodalmon belüli gazdasági különbségek szemléltetésére e gazdaság akkor még mindig legfontosabb ágát, az agrárszférát – azon belül is elsősorban a szarvasmarha- és juhtartást – szeretném felhasználni. Az állattenyésztés jelentőségét a Monarchiában sem becsülték le. Az 1856-i párizsi tenyészállat kiállításon nyert tapasztalatairól az egyik korabeli osztrák agrárszerző szinte lelkesedve írt: „A párizsi jószágkiállítás tanúságát szolgáltatta annak, hogy az osztrák alpesi terület egész sor jó és hasznos szarvasmarhafajtával rendel-

---

¹ Idézi David F. Good: *Der wirtschaftliche Aufstieg des Habsburgerreiches 1750–1914*. Böhlau, Wien–Köln–Graz 1986. 14.

² Idézi John Komlós: *Die Habsburgermonarchie als Zollunion. Die Wirtschaftsentwicklung Österreich–Ungarns im 19. Jahrhundert*. Österreichischer Bundesverlag, Wien 1983. 15.

kezik, amelyeket méltán lehet összemérni az eddig egyedül dicsért külföldi típusokkal. Ha ezek iránt akár a hazai körökben, akár külföldön felkeltjük az érdeklődést, akkor a hazai tenyésztők ezeket a fajtákat mind a monarchia más részeibe, mind külföldre, de akár tengerentúli államokba is szállíthatnák. Így a mi alpesi szarvasmarha tenyésztésünk valódi exporttenyésztéssé válhatna, amely a tenyésztésben alapvető változásokat hozna.”³ A kiállításra – amely a tenyészállat kiállítások közül az egyik első volt – az osztrák belügyminisztérium (a neoabszolutista berendezkedésen fáradozó Ausztriában 1853–1868 között nem létezett agrárminisztérium) mintaállatokból küldött válogatást, benne a leghasznosabb alpesi szarvasmarha fajtákkal, amelyek a tenyésztők jóvoltából az Alpok egyes völgyeinek neveit viselték. (Hazánkban közülük leginkább a szimmentáli és a felső innvölgyi [oberinnthali] fajta neve ismert.) A Monarchia nyugati végéről tehát tudatosan, fajtakiválasztással és -javítással gondozott jószágokat tudtak bemutatni. Ezeknek a jószágoknak a kiválóságát tejhozamukkal és tejtermékeikkel, elsősorban a változatos sajtfélékkel bizonyították.

A keleti és déli végeken egészen más jellegű és színvonalú állattenyésztés létezett. Galíciában, Bukovinában, Boszniában, de még Magyarország egy részén is, a 19. század második felében még a külterjes állattartás volt uralkodó. Nyáron a legtöbb jószág kint élt a távolabbi legelőkön, csupán az igavonókat fogták otthon a falu szélén található legelőkön. Köztudott, hogy a hortobágyi jószágokat télen sem hajtották be a településekre. Erdélyben divatos volt a régi típusú állattartás sajátos formája, a vándorjuhászat (ezt nevezik transzhumálásnak). Dél-Erdély hegyes vidékein a parasztok birkáit, marháit és lovait felvállaló pásztorok nyáron a Kárpátok fennsíkjain, télen a Török Birodalomhoz tartozó területeken, pl. a Duna alsó folyásánál legeltették. A Monarchia és Románia között

---

³ Karl Dinklage: Die Landwirtschaftliche Entwicklung. In: Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band I. Die wirtschaftliche Entwicklung. Herausgegeben von Alois Brusatti. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Wien, 1973. 427.

fennálló útlevélkényszer sem akadályozta a forgalmat.⁴ Istállózásról, takarmányozásról ebben a változatban természetesen nem eshetett szó, a vándorlás során az átmenő helyeken valószínűleg még karámokat sem építettek a jószágoknak. Nem törődtek a fajtanemesítéssel, kiválasztással sem, Néha még a kedvezőnek mutakozó termelési ágak sem voltak igazán eredményesek. A Bosznia-Hercegovina hegyi legelőin előállított kellemes ízű juh- és kecske sajtot pl. nem tudták tartósítani, így szállítani sem, mivel íze az idő múlásával az állástól egyre élesebbé, kellemetlenebbé vált.⁵

A fent idézett példák is igazolhatják, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia nemcsak népeit, nemzetiségeit tekintve volt rendkívül sokszínű, hanem gazdaságát tekintve is. Ezek a különbségek persze nem az államigazgatás részrehajlása miatt (az egyes tartományokat sújtó állítólagos „gyarmati” politika miatt) következtek be, ahogyan ezt a mi marxista történetírásunk az 1950-es években szeretne volna elhiteni, hanem az egyes országok/tartományok földrajzi fekvése és mindenekelőtt eltérő történeti hagyományai miatt.⁶ Hiszen az őket magába foglaló állam már csak területileg és lakosságszámát tekintve is tekintélyes méretű volt. Az első világháború előestéjén kiterjedése nyugat–keleti irányban 1276 km, észak–déli irányban nagyjából 1060 km volt. 676,6 ezer km² területével Európában Oroszország mögött a második, 51,4 millió fő lakosával Oroszország és Németország mögött a harmadik helyen állt.⁷ Ausztria-

⁴ Erdély története. 3. kötet, 1830-tól napjainkig. Szerk. Szász Zoltán. Akadémiai Kiadó Bp. 1986. 1536–1537. (Az érintett fejezet szerzője a szerkesztő, Szász Zoltán.)

⁵ Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben. 1–21. kötet. Bp. 1886–1901. – Bosznia-Hercegovina a sorozat 19. kötetében szerepel.

⁶ John Komlós: i. m. 15.

⁷ Az 1910. évi népszámlálás adatait ld. Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band IX. Soziale Strukturen. 2. Teilband. Die Gesellschaft der Habsburgermonarchie... bearbeitet von Helmut Rumpler und Martin Seger. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Wien 2010. – A Monarchia idézett számadatai tartalmazzák a két évvel korábban annektált Bosznia-Hercegovina 51200 km² területét, és 1,9 millió lakosát is. A összesített adatokon belül a Magyar Királyság 325,4 ezer km² kiterjedése 48,1%-ot,

Magyarország tehát ebben a tekintetben egyértelműen nagyhatalom volt, amely a 19. század közepéig területét folyamatosan növelni tudta. A napóleoni háborúk területi nyeresége ugyan elhanyagolható volt (Bécs ekkor a salzburgi érsekség addig önálló területét, ill. Isztriát és Dalmáciát szerezte meg), sőt, a 19. század közepétől már területi veszteségek is érték, ez azonban még nem rendítette meg nagyhatalmi szerepét. Az olasz egység megteremtésében döntő fontosságú magentai és solferinói vereség 1859-ben Lombardia, a custozzai és lissai vereség 1866-ban Velence tartomány elvesztésével járt, a poroszoktól elszenvedett königgrätzi vereség azonban végül csak a nagynémet egység megteremtéséről való lemondást és az ezzel járó tekintélyvesztést eredményezte.

A politikában megőrzött nagyhatalmi szerep azonban a gazdaságban nemigen tudott érvényesülni. Bár földrajzilag a monarchia valamennyi tartománya a mérsékelt égövben helyezkedett el (talán a mediterrán felé hajló adriai tengerpartot tekinthetjük némileg kivételnek), de azért a gazdálkodására nem lehetett közömbös, hogy egyes országai-tartományai meglehetősen széttagolták. A területének kétharmadát borító hegy- vagy dombvidék megnehezítette a közöttük lévő kapcsolatokat, amit széttagolt vízi útjai sem tettek könnyebbé. Folyói három különböző tenger (Fekete, Északi, Keleti) felé indultak, míg éppen az egyetlen vele határos tenger, az Adria felé nem is volt érdemleges vízi kijárója. Jelentős kelet-nyugati irányú kiterjedése következtében a nyugati tartományok éghajlata jóval kevésbé volt szélsőséges, ugyanakkor csapadékosabb volt, mint a kontinentális éghajlat felé hajló keletieké. (A csapadék különbsége még olyan töredéknyi területén is nyilvánvaló, mint a trianoni Magyarország, ahol a Dunántúlon hulló csapadék évi átlaga jóval meghaladja a Tiszántúlt.) Tekintélyes különbség mutatkozott az Alpok vagy a Kárpátok havasainak és Csehország, Magyarország vagy Galícia alföldjeinek vagy dombvidékeinek időjá-

---

20,9 millió lakosa 40,6%-ot tett ki. Utóbbi számokba belefoglalták a 42,1 ezer km² kiterjedésű, és 2,6 millió lakosú, közigazgatásilag különálló Horvát-Szlavónia, valamint a 21 km² kiterjedésű, 49,8 ezer lakosú, Magyarország közigazgatási részét alkotó Fiume adatait is.

rása között, ami persze a gazdálkodás lehetőségeire is rányomta a bélyegét.

Amennyiben a birodalom gazdaságának sokszínűségét akarjuk megérteni, akkor persze a földrajzi különbségeknél is fontosabbak az egyes területek történeti eltérései. Nem szabad elfelejtkeznünk arról, hogy ezek a különbségek a 19. századig tartó területi gyarapodással csak növekedtek. A gazdaságilag-társadalmilag viszonylag fejlett osztrák és cseh törzstartományokhoz a 18. sz. eleje óta (azaz a török kiűzése óta Magyarországról) szinte kivétel nélkül gazdaságilag erősen elmaradott területek csatlakoztak. Ilyen volt Magyarország korábbi hódoltsági része, Erdély jelentős részét is beleértve, ilyen a Lengyelország felosztása során szerzett Galícia (1772), a töröktől szerzett Bukovina (1775), a napóleoni háborúk nyomán hozzá került Dalmácia (1814), valamint a 19/20. század fordulóján, két lépcsőben bekebelezett Bosznia (okkupáció 1878, annexió 1908). Velük szemben az olasz egység megteremtésekor elvesztett Lombardia és Venezia (Velence tartomány) a Habsburg állam addigi legfejlettebb területei közé tartozott. A megszerzett területek fejlettsége (elsősorban gazdaságilag, másodsorban társadalmilag) messze elmaradt a törzs- (az ún. örökös) tartományok területeitől. Elmaradottságukról az állam nem tehetett, bár azt a foglalatás előtt a politikusoknak ismerniök kellett. Legfeljebb azért lehetne felelőssé tenni őket, hogy a területi expanzió, a nagyhatalmi állás biztosítása érdekében vállalták bekebelezésüket.

A közvetlenül az I. világháború előtti, 1910-i népszámlálás adatai jól tükrözik a fennálló fejlettségi különbségeket. Míg a birodalom egészében a lakosság 55%-át tették ki az agrárfoglalkozásúak, addig Magyarországon ez 62% (1869-ben még 75%), a birodalom többi (röviden ciszlajtáninak nevezett) tartományában 48% volt. De a különbség ennél a 14%-nál jóval látványosabb. Az osztrák történészek arra szoktak panaszkodni, hogy a ciszlajtán adatokat (itt a 48%-ot) lerontják a birodalom legelmaradottabb tartományai: Galícia, Bukovina, Bosznia adatai, ahol az agrárnépesség aránya az összlakosság 80%-a körül állt. (A 20 évvel korábbi, 1890-i adatok szerint Dalmáciában a lakosság 89%-a, Galíciában 84%-a, Bukovinában

83%-a volt mezőgazdasági foglalkozású. Alsó Ausztriáé – amelyhez Bécs is tartozott – ezzel szemben már ekkor is mindössze 30%.) A törzsterületet jelentő osztrák tartományok együttesében az agrárnépesség aránya 1910-ben már csak 35%, a cseh korona országaiban (Csehország, Morvaország, Osztrák Szilézia) 34% volt.⁸ (A mai Magyarország ezt a 35%-os arányt csak az 1960-as években érte el.)⁹

Az egyes birodalom-részek fejlettségi fokában már nem lett volna szabad jelentős szerepet játszania az agrárnépesség jogi-társadalmi különbségeinek, hiszen hazánkhoz hasonlóan a ciszlajtán területeken is az 1848. évi forradalom idején (egészen pontosan 1848. szeptember 7-én) iktatták törvénybe a jobbágyfelszabadítást, ami törvényesen a mezőgazdasági lakosság jogi kiegyenlítéséhez vezetett.¹⁰ Magyarországon a jobbágyfelszabadítást néhány hónappal korábban, már az 1848-i áprilisi törvények kimondták, bár véglegesen csak az 1853-i „úrbéri pátens és kárpótlási és földtehermentesítési nyílt parancs” szentesítette. Erdély 1854-ben kapott hasonló rendeletet.¹¹ A két rendelet hatása a birodalom két felében nem volt egyforma. Az egyes országok és tartományok agrárnépessége között, valamint az azokon belül fennálló társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségeket a kormányzatnak minden igyekezete ellenére sem sikerült kiküszöbölnie. Az örökös tartományokban a földbirtokosok viszonylag hamar megkapták az úrbéres földjeik és népességük elvesztése fejében megítélt pénzbeli kárpótlást, aminek jelentős részét az állam állta, de kisebb részben a parasztok is hozzájárultak.¹²

---

⁸ Ernst Bruckmüller: Sozialgeschichte Österreichs. Herold Verlag, Wien–München 1985. 372–375. – A Ciszlajtán szó Lajtán innenit jelent, de Bécsből nézve.

⁹ Surányi Béla: A Kárpátmedence népi földművelő gazdálkodása (XVIII. század – 1950). Debrecen, 2005. 17.

¹⁰ Dinklage: i. m. 410.

¹¹ Agrárvilág Magyarországon 1848–2004. Szerk. Estók János. Argumentum Kiadó, Bp. 2008. 24.

¹² A Monarchia osztrák felében 290 millió gulden kártérítést fizettek ki, amiből 226 millió a nagybirtokosoknak jutott. Egyes családok jelentős összegekhez jutottak: a Schwarzenberg hercegi család 1,8 millió, Liechtenstein Ferenc herceg 1,1 millió, Attems gróf 860 ezer guldent kapott. Dinklage: i. m. 410.

Összegét a birtokosok birtokuk fejlesztésére vagy akár ipari befektetésekre fordíthatták. Felhasználásával a legfejlettebb tartományokban jelentős mezőgazdasági feldolgozóipar alakulhatott ki. (Cseh- és Morvaországban ennek következtében a cukor- és a sörgyártás virágzott fel.) Bár a parasztokra a rájuk háruló rész nem volt túlságosan megterhelő (ellentétben a korábbi poroszországi és a későbbi oroszországi jobbágyszabadságban való kötelezettségeikkel), ők végül mégsem jártak igazán jól. Kisgazdaságaik számára nehezen tudták a működési feltételeket, a piacot, a gazdaság technikai javítását biztosítani, így közülük sokan eladósodtak, földjüket veszítették. Nem kedveztek nekik a század második felében végrehajtott tagosítások sem. Tönkremenetelükben szerepet játszott a mezőgazdasági termékek piacát egyre jobban kisajátító magyarországi agrártermékek, elsősorban a gabona és a húsfélék versenye is.¹³

Magyarországon ezzel szemben a kárpótlás kifizetése lassan indult. Számptalan vita támadt a korábbi jobbágyok által művelt földterületek minősítéséről (az irtásföldeket kihagyták a kárpótlásból), a politikailag megbízhatatlanokat eleve kizárták. A készpénzfizetés helyett a többiek is csak kötvényeket kaptak, amelyekből évente sorsolták ki azt, hogy melyre fizetnek készpénzzel. Beváltását 1857-ben 40 évre nyújtották, így az utolsó kötvényekre csak 1897-ben fizettek. (Erdélyben a kárpótlás végső határidejéül 1916-ot jelölték ki.) A jobbágyaikat, azok telki állományát elvesztett birtokosok megmaradó birtokuk (gyakorlatilag korábbi majorságuk) művelésére így általában tőke nélkül maradtak, így nálunk ők kényszerültek tömegével földjeik eladására.¹⁴

Talán valamivel kedvezőbben alakultak a belső vámhatárok eltörlésének következményei. A Monarchia egyes országai-tartományai közötti kereskedelem akadálytalanságát az 1851-ben bevezetett vámunióval igyekeztek segíteni (érvényessége Magyarországra is kiterjedt, amin a kiegyezés sem változtatott), ami a század második felében a szomszédokkal (Németország, Románia) szemben érvényesített védővámok rendszerével egészült ki. A 19. század

¹³ Erich Zöllner: *Geschichte Österreichs*. ⁸Wien, 1990. 445.

¹⁴ Agrárvilág Magyarországon i. m. 41.

második felében a birodalomban – a földrajzi akadályokat leküzdvé – nagyszabású belső áruforgalom és határozott munkamegosztás alakulhatott ki.¹⁵ A belső piac felvevőképességét igazolhatta, hogy a Monarchia az I. világháború előestéjén teljes termékeinek mindössze 7%-át exportálta.¹⁶ Az a birodalom, amely területét és lakosságát tekintve Európa második, ill. harmadik hatalma volt, a világkereskedelemben 1908-ban mindössze 3,3%-kal vett részt, ami messze elmaradt riválisai részesedése mögött: Nagy Britannia részaránya 17,2, Franciaországé 8,9, Németországé 12,3 volt.¹⁷ A helyzetet csak nagy általánosságokban ismertető megállapítások szívesen állítják szembe az iparosodottabb Ausztriát és Csehországot a főleg mezőgazdasági jellegű Magyarországgal. Az osztrák részek Magyarországra irányuló árukivitele főleg ipari nyersanyagokból, textíliákból, fém készítményekből, sóból, vegyi anyagokból és gépekből állt, Magyarországa Ausztriába mezőgazdasági termékekből, cukorból és élelmiszerekből. A specializáció, az abból hasznot húzó magyar nagybirtokosok és osztrák textil-gyárosok politikai befolyása készítette a Monarchia késői korszakának angol történészét, Scott Eddiet, hogy a kettős monarchiát „a búza és a textília házasságának” nevezze.¹⁸

A két országrész egymás közti áruforgalma igazolhatja ezt a munkamegosztást. 1913-ban Magyarország főleg mezőgazdasági cikkekből álló exportjának 74,1%-a került Ausztriába, ami Auszt-

---

¹⁵ A belső forgalmat segítette a sűrű vasúthálózat. Az I. világháború kitöréséig 40 ezer kilométer vasút épült, közel megtízszerezve az 1860-i 4,5 ezer kilométert. Az osztrák tartományok számára gazdaságilag mindenekelőtt a Tirolon keresztül Svájc felé vivő Arlberg-vasút, és a Brenneren át dél felé vezető Tauern-vasút kiépítése bizonyult fontosnak. Good: i. m. 92.

¹⁶ Good: i. m. 100. – Összehasonlítva más államok adataival ez meglehetősen alacsony. Németország ugyanakkor bruttó társadalmi termékének 14,6, Franciaország 15,3%-át exportálta.

¹⁷ Nachum T. Groß: Die Stellung der Habsburgermonarchie in der Weltwirtschaft. In: Die Habsburgermonarchie Bd. I. szerk. Brusatti. I. m. 19. – A Monarchiánál is bezárkózóbb Oroszországa ugyanakkor mindössze 3,0%-os volt.

¹⁸ Good: i. m. 100–101. Ugyanő hivatkozik Scott Eddie és John Komlós korábban idézett adataira is.

ria importjának nagyjából 80%-át tette ki. Ennek súlyban 69,7%-a nyersanyag, 7,5%-a félkész áru, 23,0%-a készáru volt. (Értékét tekintve a nyersanyag-készáru aránya nem volt ennyire szélsőséges. A három árufajta aránya 57,5, 7,2, 35,3% volt.)¹⁹ Ausztria kenyérgabona szükségletének fele, a bécsi vágóhídon 1910-ben levágott szarvasmarhák szinte pontosan kétharmada (65%-a) is Magyarországról származott. (Ez az arány Horvátország nélkül értendő, amely további 2,8%-kal részesült.)²⁰ A tekintélyes felesleg nyomán végül Magyarországon is kialakult a mezőgazdasági termékek feldolgozását segítő ipar: a cukor-, textil- és bőripar, a szesz- és sörfőzés, és mindenekelőtt a gőzmalmok működése.²¹ Ezek a kedvező lehetőségek – amelyekkel Magyarországon elsősorban a dunántúli és nyugatfelvidéki gazdaságok tudtak élni – azonban végül mégsem a birodalom gazdaságának nivellálódása, hanem további szétválása felé mozdítottak.

A gazdaságtörténeti munkák a cislajtán területek mezőgazdaságából inkább csak egyes részterületeket szoktak kiemelni. Cseh- és Morvaországban például sikeresnek bizonyult a cukorrépa (ami –

¹⁹ Ferdinand Tremel: *Der Binnenhandel und seine Organisation. Der Fremdenverkehr.* In: *Die Habsburgermonarchie Bd. I.* szerk. Brusatti. I. m. 389. Ausztria Magyarországra irányuló kivitelében ugyancsak 1913-ban a nyersanyagok súly szerint 63,2, a félkész termékek 15,3, a késztermékek 21,5%-ot foglaltak el. Ez esetben az értékarány szerinti megoszlás szélsőségesebb volt: 27,2, 14,0 és 74,3%, kifejezve, hogy a késztermékek értékaránya jóval meghaladta a súlyukból következő arányt.

²⁰ Dinklage: i. m. 372. – Ez a 65% a levágott 251 328 szarvasmarhából 163 368 jószágot jelentett. Magyarországot nagyságrendileg Galícia követte (27 417 jószág, 10,9%), majd Alsó Ausztria (16 829; 6,7%) és Felső Ausztria (16 365; 6,5%) következett. A Bécshez Galiciánál (és Magyarországon alföldi területeinél) jóval közelebb fekvő Cseh- és Morvaország együttes részesedése is mindössze 10 536 jószág, azaz 4,2% volt.

²¹ Iván T. Berend – György Ránki: *Ungarns wirtschaftliche Entwicklung 1849–1918.* In: *Die Wirtschaftliche Entwicklung* i. m. – Igaz, amíg a Monarchia gazdasági statisztikája 1874-ben az osztrák oldalon 224 cukorgyárral számolt (ebből 159 működött Cseh- és Morvaországban, 56 Osztrák Sziléziában és 4 Galiciában), addig Magyarországon csak 17-et talált. Dinklage: i. m. 410.

többszörre feldolgozva – a tartomány fő kiviteli cikkét jelentette), a sörárpa és a komló termesztése, az alpesi tartományokban (nagyjából a mai Ausztria területén) a szarvasmarha és a ló tenyésztése, Galíciában a szarvasmarhatartás mellett a burgonya termesztése. Ez persze nem zárta ki, hogy az alpesi tartományok, és délen a Karszt-vidék mezőgazdaságát ne fenyegetse folyamatos válság. Az itteni parasztgazdaságok túl kicsik voltak, a mezőgazdasági munka a hegyekben túlságosan is megerőltető, az időjárás kedvezőtlen ahhoz, hogy a termést olyan áron lehessen eladni, amely versenyre kelhetett volna a magyar termékek, elsősorban a gabonafélék árával. Az Alpok szarvasmarha tenyésztését a magas takarmányköltségek sodorták veszélybe, emiatt nem tudott versenyezni a magyar behozattal, a galíciai gyenge minőségű, de olcsó szarvasmarhafajta az osztrák tartományokban is lenyomta a vágómarha árát. A hegyvidék parasztjai közül sokan eladósodtak, amit gyakran gazdaságuk elvesztése követett. Sokan kényszerültek kényszer-árakon eladni szántóikat, réteiket a környék nagy fa-feldolgozó társaságainak, amelyek az érintett területekre erdőt telepítettek.²²

A maradék számára a tejgazdaság, a gyümölcs és zöldségtermesztés mutathatott kiutat, ami inkább csak az 1890-es évektől kezdve tudott hasznot hozni a nagy ipari központok körül. Ebben nem annyira a magyarországi, mint a csehországi termelők jelentettek riválist, de egyre csökkenő mértékben. 1900-ban Bécs tej- és tejtermék szükségletének csak 35%-a származott Alsó Ausztriából, 40%-a Csehországból, 19%-a Magyarországról, 1914-re Alsó Ausztria részesedése 64%-ra emelkedett, Csehországé 23,5%-ra, Magyarországé 12,3%-ra csökkent.²³ Az osztrák tartományokban némi javulást ígért a jószág fajtanemesítése. Salzburg tartományban 1870-től állami szubvencióval támogatták a jól tejelő pinzgau-i szarvasmarhafajta nemesítését, amelynek egyedeit azután a parasz-

---

²² Robert A. Kann: *Geschichte des Habsburgerreiches 1526 bis 1918*. Böhlau Verlag ³Wien-Köln-Weimar 1993. 417.

²³ Roman Sandgruber: *Ökonomie und Politik. Österreichische Wirtschaftsgeschichte vom Mittelalter bis zur Gegenwart..* Ueberreuter Verlag, Wien 1995. 253.

tok között igyekeztek terjeszteni. A törzstenyészetek számára ter-
vet dolgoztak ki, munkájukat felügyelték, a bennük folyó szaporí-
tást törzskönyvben kellett tanúsítani. Az 1890-es évek végén a tar-
tományban 98 paraszti törzstenyészetet regisztráltak. A tenyésztés-
ben érdekelt gazdák azután több tartományban is egyesületekbe
szerveződtek, igyekezetük azonban csak lassan, egyenetlenül tudott
eredményt elérni.²⁴

Voltak persze olyan birodalmi részek is, amelyek javítási esé-
lyei szinte kilátástalannak tűntek. Galíciában a lakosság képzetlen-
sége (1880-ban a 6 évnél idősebbek több mint háromnegyede volt
analfabéta), a magas születési ráta, ami az amúgy is életképtelen
törpegazdaságok további osztódását eredményezte, olyan helyzetbe
sodorta a falusi népességet, amelyben szinte korlátlanul ki volt
szolgáltatva az uzsorásoknak. Az uzsorakölcsön-ügyletekben az
1868-ban alapított, de 1884-ben felszámolt lemergi Rusticalbank
is részt vállalt. Hiába próbálta az állam az 1881. május 28-i, egész
Ausztriára érvényes törvényben útját állni az uzsorának, próbálko-
zása eredménytelen maradt. Az elmaradottabb vidékek lakossága
kivándorlással igyekezett segíteni magán. A kivándorlók számai
százezrekre rúgtak (a Monarchia egészét tekintve meghaladta a
kétmilliót), a számunkra fájdalmas magyar veszteséget a hazai
nemzetiségek, továbbá Krajna, Horvát-Szlavónia, Dalmácia, vala-
mint Galícia lakosai növelték. Nem véletlen, hogy Karl Wittgen-
stein, a kor neves filozófusa egy 1888-ban elkezdett hírlapi cikkso-
rozatában az osztrák gazdaság legsebezhetőbb pontjának a mező-
gazdaságot nevezte. Ő egyrészt a kielégítő mértékű termelésnöve-
kedést, másrészt a piacorientáltságot hiányolta belőle. Viszonyítá-
sában – a nyugat európai országokhoz hasonlítva – az alpesi vidék
mezőgazdaságát is fejletlennek találta, persze a Monarchia keleti,
déli területeinél még az is fejlettebb volt.²⁵

---

²⁴ Dinklage: i. m. 430. – A Monarchia sajátos „szegletét” jelentette Osztrák-
Szilézia, ahol az 1890-es években az Odera vidéki kuhländi szarvasmarhát
tenyésztették jó eredménnyel.

²⁵ Hivatkozik rá: Sandgruber i. m. 292.

Magyarországot, amely önmagában is különböző jellegű tájegységekből tevődött össze, valahol a középúton képzelhetjük el a fejlettségi skálán. A 19. század második fele jelentős változást hozott, de ez nem volt elég ahhoz, hogy a nyugatabbi tartományok színvonalára emelje. Az össztermés növekedésének egyik oka még mindig a művelt területek növelése volt. 1873–1913 között Magyarországon a szántóterület 5,5 millió kataszteri holddal, csaknem egyharmadával, 20 millió kataszteri holdra növekedett. A jó áron eladható gabona elfordította a figyelmet a szántóföldi munka javításáról. A parasztságban kevés hajlandóság mutatkozott a hagyományos gazdálkodás feladására. A szántóföldek növekedése, s vele a rétek-legelők csökkenése az állattenyésztésben némileg felgyorsította a változásokat. A szarvasmarha állományban 1884–1911 között végbement 26,8%-os növekedés egyúttal komoly fajtaváltással járt. 1884-ben állományának még több mint háromnegyede volt szürke marha, 1911-ben már kevesebb, mint egyharmada.²⁶

Szarvasmarha állomány Magyarország

Év-szám	Összes	Szürke marhák száma/ százalék		Borzderes fajta száma/ százalék		Pirostarka fajta száma/ százalék		Bivaly száma/ százalék	
1884	4 879 038	3 819 898	78,3	939 435	19,3			119 645	2,4
1911	6 184 264	1 827 921	30,5	3 763 386	60,9	392 765	6,3	155 192	2,5

A szürke marha teljes kiszorulását nemcsak a hagyományok akadályozták, hanem az, hogy elsősorban igaerőként használták. Ezt igazolhatja, hogy míg 1911-ben ennek a fajtának a 44%-a ökör és tinó volt, addig a – főleg a tejhozam növelése érdekében kikeresztezett – „színes” fajtáknak alig 25%-a. A tehenek részaránya országosan az 1884. évi 37%-ról 1911-re 46%-ra nőtt. A hazai fajta kitenyésztés-

²⁶ Agrárvilág Magyarországon i. m. 65–68.; Dinklage: i. m. 434. 1894-ben a borzderes és a pirostarka fajtát még együtt kezelték. – Csak érdekességként említhető, hogy a juhállomány ugyanezen időszak alatt csaknem ugyanilyen arányban, 10 595 000-ről 7 698 000-ra csökkent (27,3%).

tésébe mintegy 30 nyugati – leginkább svájci – tájfajta-t vontak be, s ennek megfelelően a magyar „pirostarka” szarvasmarhának is számos tájfaja alakulhatott ki. Mindez persze istállók építésével, a takarmányozás javításával járt.

A Kárpátok hegyvonulatai között pedig nem tűnt el a transz-humálás elmaradottabb változata sem. Elsősorban Erdélyt jellemezte, s ha a jószág határon túli tartása nem is maradt jellemző, a Székelyföldön az országhatárokon belül rendszeresen éltek vele. Sok panasz hangzott el viszont arra, hogy míg a jószágnak a havasokban jó és biztos szállása nem volt, a pásztoroknak éjjel a farkasoktól, nappal a medvéktől kellett megvédeniök állataikat. A Felvidék bizonyos térségeiben (pl. Gömör megyében) is szokásos volt, hogy a gazdák egész nyárra felköltöztek a hegyekbe. Egyes vidékek elmaradottságáért *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képműben szerzői* a lakosokat okolták. Szilágy megye lakossága nagy szegénységben élt, pedig a térség kövér legelőin, makkot adó erdőkben nevelt kiváló marháit és disznait országszerte keresték. De az itt lakó „oláh nép nem is nagyon munkás” (azaz nem szorgalmas) hangzott a sommás ítélet.²⁷ Egy sajátos, a fő tendenciának ellentmondó vándorpásztorkodó eset a szokás esetleges helyi okaira is rámutathat. Varga Gyula a Hajdúság és Bihar néprajzának tudósa Szeghalom környékéről (igaz, az 1920-as évekből, amikor a keletre hajtatást már országhatár akadályozta) egyik adatközlőjétől olyan esetet hallott, hogy éppen ősszel hajtottak fel jószágot az Alföldről a Bakonyba, talán azért, mert az Alföld nyár végére kiégett legelőin télen a jószág még fűszálat is alig talált volna.²⁸

Amiben a monarchia gazdaságtörténeti munkái hazánk eredményességét elismerik, az a mezőgazdasági ismeretek oktatása és az állatgyógyászat volt. Keszthely (1797) és Mosonmagyaróvár (1818) felsőfokú intézményei megelőzték Bécs hasonló, mezőgazdasági

²⁷ *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képműben* i. m. – Kelet Magyarországon és Erdélyben a 20. kötetben.

²⁸ Varga Gyula: A legeltető állattartás kutatásának néhány kérdése (Uradalmi vándorpásztorkodás) In: A Bihari Múzeum Évkönyve, 1976. I. köt. 267–274.

főiskoláját (1872, igaz a bécsi és a prágai egyetemen addig is működött gazdasági tanszék, a frissen alapított intézményben pedig állatgyógyászatot is tanítottak).²⁹ Hazánkban viszonylag hamar alakultak meg a kísérleti gép- és növényi tangazdaságok. (Előző 1869-ben Mosonmagyaróvárott, utóbbi 1891-ben ugyanott.) Ez az előny azonban nem mutatkozott meg a mezőgazdasági ismeretek oktatásának alsóbb szintjein. A kormányzat igyekezett ezeknek az elmaradottabb területeknek a gazdálkodását felkarolni. Az állattartás esetében ez tenyészállatok behozatalát, terjesztését jelenthette, ami természetesen nem járhatott gyors sikerrel. A behozott jószág nem feltétlenül tudott alkalmazkodni a származási helyénél mostohább körülményekhez, gondozása sem feltétlenül volt megfelelő, így közülük sok elpusztult. Súlyos problémát jelentettek az állatvészek, amelyek különösen a sertésállományt ritkították meg. Az 1895–1897-i sertéspestis a 6 446 573 darabos állományt 1 917 642 egyeddel (éppen 30%-al) csökkentette.³⁰

A külső vámhatár és a közös vámterület még az Európát a 19. század második felében sújtó válságok idején is védelmet tudott nyújtani a Monarchia termelőinek. Az 1849–1913 közötti időszakot a Habsburg állam mezőgazdaságának alakulása szempontjából három nagyobb időszakra lehet osztani. Az első – kisebb krízisekkel megszakított, de alapjában véve felfelé ívelő jelenségeket mutató szakasz – az 1873. évi nagy válságig tartott, onnan 1896-ig váltakozó előjelű rövidebb periódusok következtek, amit 1913-ig – miután a gazdaságban új növekedési szektorok alakultak ki – újabb, ezúttal csak az I. világháború kitörésével megszakított fel lendülés követett.³¹ Az 1896–1914 közötti szakaszt egyébként oszt-

---

²⁹ Kann: i. m. 312.

³⁰ Dinklage: i. m. 447.

³¹ Herbert Matis – Karl Bachinger: Österreichs industrielle Entwicklung. In: Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Bd. I. Herausg. Alois Brusatti. i. m. 149.– A szerzők az 1849–1913 közötti időszak gazdaságának alakulását végül több rész-szakaszra osztották, amelyekben konjunkturális és dekonjunkturális időszakok váltakoztak. Az első, 1873-ig tartó nagyobb szakaszban például rövidebb visszaesést hozott 1854-ben a krími háború, az

rák történészek „az osztrák gazdaságtörténet legeredményesebb szakaszának” szokták tartani.³² Az agrárpiac védelme különösen akkor bizonyult hatékonynak, amikor a 19. század utolsó két évtizedében az Oroszországból, Amerikából, sőt Ausztráliából importált olcsó gabona és jószág versenye az egész európai agrárpiac számára komoly kihívást jelentett. A felfelé ívelő időszakok közé illeszkedő rövidebb-hosszabb válság-szakaszok persze, ha végül nem is rendítették meg az osztrák tartományok gazdálkodását, eredményeikben komoly töréseket okozhattak. Visszavetette a termelést, amikor a búza ára 1879–1903 között 40%-kal csökkent, segítette viszont, amikor 1906–1910 között 50%-kal emelkedett.³³ Az árak változását persze néha helyi tényezők is befolyásolhatták, mint Csehországban a sörfőzés folyamatos, nem szűnő igényei az árpa folytonos keresletét, s ezzel árát is. Itt hiába esett vissza a búza ára 1871–1895 között harmadával, az árpáé ugyanebben az időszakban alig ötödével, 18%-kal csökkent.³⁴

Ilyen ellentmondásos körülmények között az osztrák és a cseh-morva tartományokban legfeljebb a nagybirtokokon, ott is csak lassan tudták követni az európai mezőgazdaságban a 19. század második felében megjelenő látványos újításokat. A szántóföldi művelésben ekkor kezdték alkalmazni az emberi és állati erőt helyet-

---

1857/59-i világgazdasági válság, és az 1866-i háborús év, a második szakasz 1873-ban több éves stagnálással kezdődött, amelyet drasztikus ár-csökkenés és a termelés visszaesése jelzett. Ezt a gazdaság hullámozása követte: Az 1879/83-i és 1886/90-i fellendülést 1883–1886-ban és 1890–1892-ben visszaesés szakította meg. De még a harmadik – egyértelműen felfelé ívelő – szakaszt is megtörte 1901–1904-ben és 1906–1908-ban egy-egy kisebb visszaesés.

³² Helmut Rumpler: *Eine Chance für Mitteleuropa. Bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie*. Ueberreuter Verlag, Wien 1997. 472.

³³ Rumpler: i. m. 478–479. – A gabona áremelkedés általános élelmiszer ár-emelkedést váltott ki. Bécsben az említett időszakban a kenyér ára 28, a húsa 30–40, a vajé 26%-kal növekedett, ami 1911-ben munkás tüntetésekhez vezetett.

³⁴ Dinklage: i. m. 417.

tesítő gépeket, folytatódott a növények fajta-nemesítése, az állattartásban az ösztönös tartást a fajtakiválasztáson alapuló tenyésztés váltotta fel. Amikor a 19. század végén Jozef Rezek professzor a megelőző fél évszázad fejlődését akarta szemléletes formában jellemezni, ehhez egy visszapillantást tett: „Császáruk [azaz Ferenc József] trónra lépésekor egy gazdaság eszköz-leltára meglehetősen egyszerű volt. Az eszközök szinte kizárólagos alkotóeleme a fa volt, a szántást többnyire primitív, hagyományos faekével végezték, amely erősen – vagy esetleg a falusi kovácmester találékonyságának köszönhetően kevésbé megterhelően – vette igénybe az azt használó gazda erejét. A vetőmagot kézzel szórták szét. A gabona és a széna levágásának kizárólagos eszköze a kasza illetve a sarló volt, a gabonát télen hónapokig tartó munkával kellett a szérűn cséphadaróval kicsépelni. A cséplőgép a nagyobb birtokok luxushoz tartozott, és a takarmány elkészítésének felszerelését leginkább csak a szecskavágó képviselte.”³⁵ Az osztrák tartományok gazdálkodásában elmarasztalt technikai elmaradottság a Monarchia más területein fokozottan jelentkezett. Magyarország számos vidékén, elsősorban a Kárpát medence peremvidékein többnyire fagerendelyű vasekét használtak, az aratásnál pedig haladást jelentett, ha a sarló helyett kaszát használtak, ami a szalma betakarítását is lehetővé tette.³⁶

A nagybirtokokon azonban már a századközépen sem feltétlenül ilyen elmaradott eszközöket használtak. Ausztriában és Csehországban már a század első felében is gyártottak mezőgazdasági gépeket, ha ezeket meglehetősen szerény mértékben is használták. Az Albert főherceg által Teschen mellett 1836-ban alapított gépgyárban vetőgépeket, ekéket konstruáltak. Schwarzenberg herceg egyik jószágkormányzója a csehországi Josefsthali üzemében 1850-ben három hónap alatt készíttetett 14 vetőgépet, 123 kultivátort és 60 mély barázdát szántó ekét a herceg uradalmi számára. Az igények növekedése azonban hamar a modernebb angol gépek iránt növelte meg az érdeklődést. Az 1851-ben Londonban, a Királyi

---

³⁵ Dinklage: i. m. 412.

³⁶ Agrárvilág Magyarországon i. m. 39.

Mezőgazdasági Társaság (Royal Agricultural Society) által rendezett mezőgazdasági kiállításon több ausztriai nagybirtok irányítója (jószágkormányzója, gazdatisztje) is megjelent, hogy az angol mezőgazdasági gépgyártás termékeivel ismerkedjen, a következő években pedig számos angol vető- és cséplőgépet hoztak be ezekre a birtokokra Angliából. A bécsi és prágai gépgyárak igyekeztek lemásolni az angol gyártmányokat.³⁷ Az írásom elején említett párizsi világkiállításon a monarchiabeli birtokosok nemcsak saját termékeiket igyekeztek bemutatni, hanem a fejlett gazdaságok tapasztalatait is igyekeztek ellesni.

A mezőgazdaság iránti érdeklődés felkeltésének látványos jelét szolgáltatták a hazai gépbemutatók, kiállítások, vásárok. 1854-ben Prágában Schwarzenberg herceg, 1857-ben Bécsben Lobkowitz herceg kezdeményezésére állítottak ki angol mezőgazdasági gépeket és eszközöket. A Bécsben 1873-ban rendezett világkiállítás egyértelműen bizonyította az osztrák mezőgazdaságban (legalábbis a nagybirtokokon) az angol, vagy angol típusú gépek korlátlan uralmát. Ez volt az a rendezvény, amely – a korabeli vélemények szerint – a magyarországi mezőgazdaságnak és élelmiszeriparnak is nagy sikert hozott.³⁸ Magyarországon 1881-től rendeztek országos mezőgazdasági kiállításokat, s a gazdálkodás termékei jelentős helyet kaptak az 1896-i ezredéves országos kiállításon is. A kortárs ausztriai sajtóban szívesen említették név szerint azokat a nagybirtokosokat (legtöbbször tekintélyes és befolyásos arisztokratákat), akiknek birtokain új gépek, kiállításokon díjazott tenyészállataik tűntek fel, s ezeket a példákat a kor agrártörténetével foglalkozó korai munkák is szívesen ismételték.

Az egyedi példáktól most szabad legyen eltekintennem, de egy sajátos esetet mégis hadd említsek. Jellemzőnek találhatjuk, hogy a gazdaságfejlesztés, nevezetesen a mezőgazdasági technika javítása iránti buzgalmát a viszonylag szűk érdeklődési körű Ferenc József is igyekezett kifejezni, amikor 1861-ben Schwechatban megszemlélte az első ott használt gőzeke működését. Hadd idézzem a kora-

---

³⁷ Dinklage: i. m. 412.

³⁸ Agrárvilág i. m. 35.

beli sajtó lelkendezését: „92 év telt el, mióta II. József császár Morvaországban azt a nevezetes barázdát szántotta, és most ismét megjelent Ausztria császára, hogy jelenlétével tisztelje a szántás munkáját. De mennyire megváltoztak azóta a körülmények. A földet egyetlen keskeny barázdában felkarcoló primitív faeke helyére nagy vaseszköz lépett, amely egyszerre húz négy mély barázdát, a kimerült vonójószág helyére a füstölgő, folyamatosan működő lokomotív került, a görnyedő, izzadó paraszt helyére a kényelmesen ülő vezető, aki a munkát inkább a szemével irányítja, mint a kezével.” (A Bécs melletti schwechati birtok egyébként Dreher birodalmi-tanácsi képviselő tulajdona volt.)³⁹

A modern történetírás persze esetenként ezeknek a kezdeményezéseknek a valódi hasznát is vitatja. A vásárolt gépeket ugyanis legfeljebb egy-egy szántóföldi munkafázis elvégzésében lehetett felhasználni, s nem biztosították a munka folyamatosságát. A több ekevassal ellátott gézekével valóban komoly energiát és időt lehetett megtakarítani, a vetőgép azonban inkább vetőmagot spórolt, mint munkaidőt, az egyes munkafázisokban – mint például az aratásnál vagy kaszálásnál – használt masinákat nem lehetett más munkafolyamatokban használni. A vásárlásukhoz szükséges tőkét eleve csak a legnagyobb birtokosok tudták biztosítani.⁴⁰

Hazai gazdaságtörténeti munkáink is szívesen emlékeznek meg a magyar mezőgazdaságot eredményesen javító nagybirtokos vállalkozásokról. Nálunk is megkezdődött a váltás mind a szántóföldi termények, mind a jószágállomány terén, terjedtek a vetésforgók, a nagybirtokon megjelentek a költségigényes, de nagy teljesítményre képes vető-, cséplő- és aratógépek.

---

³⁹ Dinklage: i. m. 415.

⁴⁰ Sandgruber: i. m. 252.

*Mezőgazdasági eszközök elterjedése Magyarországon
(1870–1895)⁴¹*

	1870	1895	Növekedés
	Darabszám		%-a
Eke	1 109 000	1 593 000	43,6
Cséplőgép állati erővel	3 347	49 352	1374,5
Vetőgép állati erővel	6 878	45 934	567,8
Aratógép állati erővel	1 927	4 964	157,6
Gőz cséplőgép	2 467	9 509	285,4
Gőzeke	7	179	2457,1

A gőzeke felszerelések (amihez egy vagy két gőzgép, a megfelelő huzalok és maga az eke tartozott) első példányait Magyarországra még Angliából hozták be, egy adat szerint az angol Fowler cég hazánkban egyedül 1906-ban több mint 50 gőzeke-együttest adott el. De még a 19. század vége előtt hazánkban is megjelentek az első mezőgazdasági gépgyárak.⁴² A mezőgazdaság állapotát azonban hazánkban sem ezek elterjedése igazolhatja, hanem sokkal inkább a termőterület növelése, az ugar arányának csökkentése. 1870–1894 között 38%-al nőtt a búzával bevetett terület, amihez hozzájárult az is, hogy az ugar nagysága 1871–1914 között 21,9%-ról 8,9%-ra csökkent.⁴³

A kereskedelmet szabályozó rendeletek csak egy részét képezték az 1849–1867 közötti neoabszolutizmus, majd a kiegyezést követő dualizmus gazdaságpolitikájának. Az udvar fő célja a birodalmi egység megteremtése volt, amelyben a „forradalom felülről” eszközeit kívánták alkalmazni az államigazgatás, a jog, a pénzügy-, az oktatás- és a gazdaságpolitika területén. A vámunióval már a neoabszolutizmus kinyilvánította törekvését egy homogén gazdasági terület kiépítésére, aminek a – Schwarzenberg herceg és Karl

⁴¹ Katus László: Economic Growth in Hungary during the Age of Dualism 1867–1913. In: *Studia Historica* 62. Bp. 1970. 96.

⁴² Dinklage: i. m. 414.

⁴³ Dinklage: i. m. 418.

Ludwig Bruck miniszter által – Közép Európát uraló, 70 milliósnak álmódott birodalmat kellett képviselnie. A mezőgazdaság ebben az elképzelésben az erős állam kiépítéséhez feltétlenül szükséges modern nagyipar megteremtésének eszköze volt. Ausztriában 1868-ban – 15 évi szüneteltetés után – újra felállították a mezőgazdasági minisztériumot. (Magyarországon 1889-ig tartott, amíg a terület önálló tárcát kapott.) Az osztrák tartományokban az 1883-i tagosítási keret-rendeletet többfelé meliorizáció, öntözés és vízelvezetési gyakorlat követte, amit állami szubvenció is ösztönzött. Mind Ausztriában, mind Magyarországon folyószabályozással könnyítettek a közlekedést és a vízi szállítást, nem mellékesen ezzel a művelhető földterület is növekedett. A jószágvédek terjedését állatorvosi rendszer kiépítésével igyekeztek gátolni. Ausztriában 1898-ban 344 kerületi (járási) állatorvos működött, a más hivatalok által alkalmazott, és a magán orvosokat nem számolva. Magyarországon egy évvel korábban 920 állatorvossal számoltak. Az állampolitika – ha szerény mértékben is – de hozzájárult ahhoz, hogy az 1870-es évektől a monarchia mezőgazdaságának nagyobb arányú felfutásáról lehessen beszélni.⁴⁴

A nagyüzemi gazdálkodás a szántóföldi művelésben természetesen a gépi művelésre alkalmas minél nagyobb parcellákat, a jószágtartásban az istállózást, a takarmányozást követelte meg. Az új módszerek azonban nem tudták egy csapásra kiszorítani a hagyományos gazdálkodás minden elemét. Az eredményes, hasznot hajtó gazdálkodás nem is feltétlenül követelte meg a szakítást a régi művelési szokásokkal. A keletebbi tartományokban elmaradott elemek mutató transzhumálásnak a belterjesebb állattartás felé mutató változtatásával a birodalom nyugati felének hegyvidékein is éltek. Felső Ausztriában, Tirolban, Vorarlbergben, Salzburg tartományban, Karintiában a szarvasmarha és a juhállományt nyáron a havasi legelőkre hajtották, hogy „az alpesi fű zamatos tápláló ereje” gyarapítsa őket.⁴⁵ Igaz, ezekben a tartományokban a havasi legelőkön

---

⁴⁴ John Komlós: i. m. 17.

⁴⁵ A legelőre hízeltő megjegyzést Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen: i. m. Salzburg tartományról szóló 4. kötetében találjuk.

a jószágot éjszakára általában istállóban tartották, s a tejgazdaságokhoz szükséges épületeket is felállították, tejes és sajtos pincéket ástak, felszerelést, s ehhez megfelelő személyzetet is telepítettek. A jószággal a férfiak törődtek, a tejgazdaság működtetése az asszonyok feladata volt. (Bizonyos maradványai máig élnek, a tavaszi és őszi jószágelhajtás – az előző Orbán napjához, május 29-hez, az utóbbi Terézia napjához, október 15-höz kötődött – persze inkább idegenforgalmi látványossággént szolgálhat.)⁴⁶

A 19. század második felének gazdálkodásáról szemléletes leírást találhatunk egy impozáns korabeli vállalkozás, a 21 kötetes *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen* c. kiadvány darabjaiban. A nyugati tartományok gazdálkodásáról szólva ez a munka dicséri mind a jószágfajták tudatos kiválasztását, nemesítését, tartását, mind a termelt javak, tejtermékek előállításának módját. A szerzők a tenyésztett jószágfajok közül például a Tirolban és Vorarlbergben tartott jól tejelő, a környezethez jól alkalmazkodó felső innvölgyi (oberinnthali) szarvasmarhát emelték ki, mivel ott ebből származott a mezőgazdaság legfőbb jövedelme. Kedvező jellemzést kapott az Alsó Inn-völgy gazdasága, ahol „régebben a gazdák az Alsó Inn-vidék minden részében egyedül csak marhatenyésztéssel foglalkoztak, amire a vidéken honos szarvasmarha fajták kiváltképpen alkalmasak valának.”⁴⁷ A tartás egyoldalú céljával is magyarázhatjuk, hogy 1913-ban a bécsi vágóhídon egyetlen Tirolból vagy Vorarlbergből származó marhát sem vágtak. (Igaz ebben a fajta más célzatú – tejelő – változata mellett a fővárostól való távolság is szerepet játszhatott.) A csehországi szarvasmarhatartásnak istállózó jellegét emelték ki, mivel a jószág a szántóföldek növekedése miatt egyre inkább kiszorult a legelőkről. A díszes, a lehetőleg a Monarchia és lakossága érdemeit kiemelő kiadvány azonban nem hallgatta el, hogy a nyugati tartományok sikeres, az ott lakók megélhetését tisztes fokon biztosító gazdálkodása csak az

---

⁴⁶ Hans Haid: *Aufbruch die Einsamkeit. 5000 Jahre Überleben in den Alpen*. Edition Tau, Rosenheim, 1992. 15.

⁴⁷ *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen*. i. m. – Tirol és Vorarlberg a sorozat 10. kötetében szerepel.

érem fényesebbik oldalát jelentette, hogy a fejlettebb tartományok mellett mások elmaradtak. Ez utóbbiak modern eszközökkel (adatokkal) való bemutatását ma is megnehezíti, hogy ismertetésükhöz meglehetősen hiányosak a forrásaink, s ez különösen érvényes a mezőgazdaságukra. Galicia, Bukovina, Dalmácia esetében kénytelen vagyok a szakirodalom sokszor felszínes megállapításaira, vagy éppen az említett *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen* kötetének szemléletes, többnyire korrektnek tűnő leírásaira hivatkozni. Az állatállományt ezekben a tartományokban mostoha körülmények között tartott, kevés tejet adó szarvasmarha és juhajták tették ki, termékeik nem tudtak a nyugati országrészek termékeihez hasonló népszerűsége szert tenni. Boszniában is általános volt a transzhumálás, a szarvasmarha és juhállomány nyári havasi legeltetése, de ott a jószágot akár télre is a hegyen tarthatták, hiszen a völgyben sem jutott volna több takarmányhoz, mint amit a hegyen nyáron lekaszált fűből télen kaphatott. Ki hinné, hogy a ma elsősorban természeti szépségeivel idegenforgalmilag oly vonzó Dalmácia tengerparti hegyekkel borított szűk sávja is az elmarasztalt vidékek közé tartozott. Legfőbb jószágai, juhái kistermetűek voltak, gyapjuk csekély értékű, s bár tejéből kitűnő ízű sajtot lehetett volna készíteni, gazdáik nem igazán értettek a sajtkészítéshez, és elavult hagyományok alapján készítették azt. De a korabeli kiadvány nemcsak a szakértelmet, hanem a fajtavédelmet is hiányolta. Dalmácia leírásában találjuk a következő, a gazdákra nem túlságosan hízogató leírást is: „A párzást a természetre bízzák, a fajta nemcsak, hogy nem javul, de egészben véve elkorcsosodik.” Pedig a tenger közeli hegyekben nem éltek a transzhumálással, az év nagyobb részében a legelőn táplált szarvasmarhát télen istállóban tartották.⁴⁸ Bukovinában a szarvasmarhatartás ugyancsak nyomorúságosnak minősült, többek között a rossz fajták és a tartás elmaradottsága, valamint a sovány, gondozatlan közösségi legelők használata miatt. Okát a hagyományokra, a helyi lakosság ismereteinek

---

⁴⁸ Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen. I. m. – Dalmácia leírása a sorozat 8. kötetében szerepel.

hiányára, esetleg nemtörődomségükre lehetett visszavezetni.⁴⁹ A lakosság csekély befogadó készségét az új ismeretek iránt iskolázatlansága is elősegítette. A birodalomban kelet felé haladva egyre nőtt az analfabetizmus aránya, ami a mezőgazdasági ismeretek elsajátítását is megnehezítette. Ez pedig életmódbeli visszasságokhoz, alkoholizmushoz, uzsorakölcsönökkel való eladósodáshoz vezetett, amivel minden javítási szándéknak számolnia kellett. A hagyományok az életmódbeli elmaradottságot is konzerválhatták. Galíciából és Bukovinából származott Ausztria szeszestál termelésének 39%-a.⁵⁰

Nagyobb arányú állami segítségadás híján a ciszlajtán tartományok veszélyeztetett parasztsága a reformra hajlamos nemzetgazdászoktól kapott támogatást. Az 1870-es évektől néhány – többé-kevésbé politikailag is támogatott – paraszt-egyesület alakult, a legjelentősebbek a tiroli (1904-ben), és az alsó-ausztriai (1906-ban) voltak. Kölcsönpénztárakat állítottak fel (1890-től működtek a Friedrich W. Raiffeisen kezdeményezésére felállított Raiffeisenkasszák), amelyekhez parasztoknak hitelt és árukölcsönt nyújtó társulások csatlakoztak. Végül az állam is közbelépett. Az 1883-ban hozott tagosítási törvény elősegítette a szétagolt paraszti gazdaságok egyesítését, ami a parasztok számára időt és munkát takarított meg, sőt gépek alkalmazását is lehetővé tette. Magának a gazdálkodásnak az előrelépését agrotechnikai újítások segítették. Tovább terjedt a vetésforgók alkalmazása, a gépek használata. A hegyvidékeken intenzívebbé vált az állattartás, ami a szántók összeszűkülésével járt.⁵¹ A kormányzati segítő lépések közül – mintegy befejezésképpen – a magyar kormány két akcióját szeretném kiemelni. Kiinduló pontjuk a Kárpátalja volt, ahol – feltételezések szerint – az 1896-i milleniumi megemlékezések, és benne bizonyára a vereckei emlékmű megkoszorúzása tárta fel az ide utazó notabilitások előtt a vidék mérhetetlen szegénységét. Darányi Ignác földmű-

---

⁴⁹ Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben. I. m. – Galícia a 16., Bukovina a 17., Bosznia-Hercegovina a 19. kötetben szerepel.

⁵⁰ Good: i. m. 131.

⁵¹ Zöllner: i. m. 446.

velésügyi miniszter Egán Ede gazdasági szakértőt bízta meg terv kidolgozásával majd annak végrehajtásával. Egán problémát látott abban, hogy a lakosság még a silány földeket is szántónak használja, amelyen – alig kétszeres szemtermés reményében – gabonát természet, holott azon legfeljebb legeltetni lenne érdemes. Mintájának kimondottan a svájci típusú állattenyésztést és legelőgazdálkodást tekintette, hiszen amíg az ottani havasokban jólétet lehetett teremteni, addig a Kárpátok hasonló adottságú hegyei közt a lakosság megmaradt a szegénységben. A vidéket uraló Schönborn birtokokból – állami pénzen bérelt – szántókat osztott a parasztoknak, de előírta a legelőnek hagyott területek gondozását is. Az 1897-ben indult ún. hegyvidéki akció sikerességét bizonyíthatja, hogy 4132 gazdát juttattak így földhöz, s köztük több mind 500 bikát, közel ugyanennyi sertést, valamint 1000 Tirolból származó üszőt is szétosztottak. A lakosság anyagi erejét hitelszövetkezetek, áruellátásait raktárak felállításával igyekeztek javítani. Ez utóbbi tevékenységek azonban sértették a falusi szatócsboltokat működtető, jobbára zsidó kereskedőket (a raktárak olcsóbban adták az árut náluk, nem beszélve arról, hogy a hitelszövetkezetek az uzsorásoknál jóval kedvezőbb kamatra adták a kölcsönt), így a vállalkozást antiszemizmussal vádolták meg, Egánt pedig – a rendőrség által kideríthetetlen körülmények között – 1901-ben meggyilkolták. Halála után, mivel az akciónak nem akadt hozzá hasonlóan aktív vezetője, a kezdeményezés lassan elhalt.⁵²

A hasonló „népsegítő akciók” (a Felvidéken, a Temesközben) közül még a székelyföldit szokták kiemelni. Ebben nagyobb szerep jutott a társadalmi kezdeményezésnek. Kiváltó okai között pedig jelentős szerepet játszott a nagyarányú kivándorlás, valamint a romániai munkavállalás. Az 1902. évi tusnádi első Székely Kongresszus a térség átfogó fejlesztését javasolta. 1902. június 1-én Ma-

---

⁵² Gönczi Andrea: Egy magyar kísérlet az alpesi gazdálkodás megvalósítására – a hegyvidéki akció. *Acta Beregsasiensis* IV. évf. 4. szám. Beregszász, 2005.; Braun László: A hegyvidéki akció első éveit Egán Ede irányítása alatt. In: *Új Nézőpont* 4.) 2017. 105–137.; Braun László: Hitelszövetkezetek a hegyvidéki kirendeltség keretében 1898–1910 között. Ungvár, 2011. 105 lap.

rosvásárhelyen székelyföldi miniszteri kirendeltség létesült, amely a székelyföldi mezőgazdaság modernizálását tűzte ki céljául. Bár a kirendeltség minisztériumi költségvetésből gazdálkodhatott, a székelyföldi akcióban jobban számítottak a lakosság saját kezdeményezésére is. Cél a mezőgazdaság belterjesebb tétele és az állattenyésztésen alapuló gazdálkodás tökéletesítése. A lakosság gazdasági ismereteinek gyarapítása mellett az akció a rendszeres legelőgazdálkodás és vízrendezés, a falusi háziipar és tejgazdálkodás, a szőlőterületek felújítása, a gyümölcs- és zöldségtermesztés terén ért el eredményeket. Bár az akció tevékenysége az I. világháború kitörésekor meglehetősen beszűkült, a működtető hivatalok csak 1919 végén szűntek meg. A sajnos nem sok eredményt felmutató hegyvidéki akcióval szemben a székelyföldi akció hosszú távon hozzájárult a térség gazdasági felzárkózásához és a lakosság szemléletváltásához.⁵³

A Monarchia egyes országai, tartományai gazdálkodásában fennálló komoly színvonalbeli különbségeket a kormányzat szórványos akciókban mutatkozó igyekezete természetesen nem tudta felszámolni. Befejezésül hadd illesszem ide az egyes területek különbségeit mutató számítások eredményét, amely a tartományok-országcsoporthoz jövedelmi viszonyait hasonlítja össze.

*A ciszlajtániai tartományok jövedelmei 1911/13-ban*⁵⁴

	Részesedés %-ban	Egy főre jut (koronaértékben)
Oszttrák tartományok	33,8	790
Cseh korona országai	42,8	630
Galícia	13,7	250
Dél Tirol, Trieszt, Isztria	4,8	450
Szlovénia, Dalmácia	3,3	300
Bukovina	1,6	300
	100	520

⁵³ Balaton Petra: A székely akció története. Állami szerepvállalás Székelyföld felzárkóztatására. Budapest, Cartofil Kiadó. 2004.

⁵⁴ Herbert Matis – Karl Bachinger: i. m. 148.

A táblázat jól mutatja, hogy az osztrák és a cseh tartományokban többszörös jövedelem jutott a legelmaradottabb országrészekre eső jövedelmeknél, az egy főre jutó jövedelem pedig kétszerese, Galíciához mérve akár háromszorosa is lehetett az ottaninál.

A különbségek továbbélésében az elsőrendű szerepet a hagyományok játszották. Felszámolásukat, de akár enyhülésüket is a Monarchia végidőszakában akadályozta a nemzetiségekben erősödő identitástudat erősödése, amely gátolta az egymás közti érintkezést, s talán még inkább egymás tapasztalatainak átvételét. De a hagyományok továbbélése mellett a különbségek továbbélésében szerepet játszhatott a jobbágyfelszabadítás után létrejött kedvezőtlen birtokszerkezet, a változásokat befogadni kész, tőkével rendelkező nagybirtok és a befektetésekre képtelen, tengődő törpe gazdaságok eltérő kilátásai is. De nem szabad elfeledkeznünk arról sem, hogy a változtatásokra a Monarchia bukásáig meglehetősen rövid idő állt rendelkezésre.

SCHREK KATALIN

OROSZORSZÁG ÉS AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIA BALKÁNI PARTNERSÉGÉNEK NEMZETKÖZI ASPEKTUSAI

A Balkán, mint geopolitikai régió három állam közvetlen érdekszféráját és befolyási övezetét képezte a 19. század végén. Az Oszmán Birodalom, az Osztrák–Magyar Monarchia és Oroszország számára a térség politikai-gazdasági és biztonságpolitikai szempontból egyaránt felértékelődött ezekben az évtizedekben. A Porta számára a balkáni nemzetállamok kialakulásának, valamint önállósodási folyamatának lassítása, illetve féken tartása, a bécsi kormányzatnak a szublimáló balkáni török befolyás teremtette regionális hatalmi tér kihasználása és a gazdaságilag motivált területszerzés végrehajtása (nyugat-balkáni tartományok – Bosznia és Hercegovina megszerzése) volt az cél, míg Oroszország a krími háború (1853–1856) előtti balkáni pozíciójának, illetve presztízsének visszaállítására törekedett. A nagyhatalmi törekvések, a konstantinápolyi kormányzat gyengesége és a nemzeti mozgalmak megerősödése együttesen eredményezte az 1875-ös év nagy keleti válságának kirobbanását, amelynek rendezésére 1878 júniusában és júliusában, Berlinben került sor. A nagyhatalmi kongresszus átmenetileg kezelte a balkáni helyzetet az által, hogy elismerte Szerbia, Montenegró, Bulgária és Románia önálló nemzetállami létét, mindazonáltal mérsékelte a jelentős orosz támogatás mellett létrejött Bolgár Fejedelemség határait Kelet-Rumélia oszmán fennhatóság alatt tartásával. Oroszország, amely jelentős katonai sikereket ért el az 1877–1878-as orosz–török háború idején, kényszerűen járult hozzá a san stefanói békeszerződés revideálásához és az euró-

pai nagyhatalmak közös fellépése nyomán – a párizsi békét (1856) követően – újra megalkuvásra kényszerült.¹

Az Osztrák–Magyar Monarchia és Oroszország viszonyának értelmezéséhez mindenképpen reflektálnunk kell a korábbi szövetségi együttműködés jellegére, valamint a kooperáció felbomlásának körülményeire. A krími háborút megelőzően Bécs és Szentpétervár kapcsolata mindenekelőtt a három kelet-európai nagyhatalom közös és hosszútávú szövetségében volt értelmezhető. Az Ausztria, Poroszország és Oroszország hármasan alapuló konzervatív hatalmi társulás a Szent Szövetség (1815. szeptember 26.) elvein lényegesen túlmutató, gyakorlatias és elsősorban az orosz–osztrák politikai elképzeléseket foganatosító partnerség volt, amely az 1833-as münchengräzi szerződés alapján a kölcsönös segítségnyújtás lehetőségét is magában foglalta. Ezen az alapon biztosított katonai támogatást a cári udvar 1849-ben Ausztriának, majd közvetített békét először a frankfurti elő parlament tevékenysége után, majd pedig a schleswig-holstein-i konfliktusban újjáéledő porosz–osztrák ellentétek elsimításában.² Mivel a szentpétervári kormányzat a természetes szövetségesei mentén számított a krími háborúban a két német állam – különösképpen Ausztria – támogatására, amely a Dunai Fejedelemségekben és az észak-balkáni térségben tudott volna hathatós katonai támogatást nyújtani a Porta elleni újabb háborúban, ezért különösen nagy kudarcként élte meg az orosz külügyi vezetés az osztrák semlegességet, majd pedig a törökbarát nemzetközi koalícióhoz történő csatlakozást.³ Az osztrák–orosz szövetség ezen a ponton felbomlott, Oroszország pedig kül-

---

¹ *Goraiinov, S. N.*: Le Bosphore et les Dardanelles; étude historique sur la question des détroits, d'après la correspondance diplomatique déposée aux Archives centrales de Saint-Petersbourg et à celles de l'Empire. Paris 1910. 374–378.

² *Jelavich, Barbara*: The Habsburg Empire in European Affairs, 1814–1918. Chicago 1969. 66–67.; *Diószegi István*: A hatalmi politika másfél évszázada, 1789–1939. Budapest 1994. 105–106.

³ *Bodnár Erzsébet*: A keleti (krími) háború (1853–1856). Előzmények és diplomáciai csatározások. In: (Szerk.) *Uő*: A keleti kérdés és a Balkán az orosz külpolitikában a 19. század első felében. Budapest 2008. 147.

kapcsolatait tekintve elszigetelt helyzetbe került.⁴ A bécsi kabinettel való szakítás mellett a háborúban ellenséges oldalon részt vevő többi európai állam – Nagy-Britannia és Franciaország – sem fűzte szorosra Oroszországgal az együttműködést a párizsi békekonferenciát követő időszakban. Az orosz külpolitika nyitására az 1870-es években került sor, amikor a nemzetközi rendszerben megerősödő Német Császárság az Otto von Bismarck által kidolgozott és alkalmazott *realpolitik* részeként bevonta Oroszországot az általa formált közép- és kelet-európai szövetségi hálóba, míg a három császár társulásának tagjaként (1873–1882) pedig Szentpétervár visszaintegrálódott az öthatalmi struktúrába. Az orosz kormányzat ennek megfelelően szükségszerű együttműködést tartott fenn a bécsi udvarral. A három császár szövetségének felbomlása után azonban a Monarchia elsősorban, mint Oroszország balkáni riválisa jelent meg az orosz külpolitikai gondolkodásban.

A Balhausplatz számára fontos szempont volt a délszláv államokkal és Romániával való kapcsolatépítés, amely révén egyrészt új felvevőpiacot kívánt szerezni, másrészt a szoros gazdasági kapcsolatok kiépítésével szisztematikusan erősíthette befolyását a térségben.⁵ Ez a folyamat játszódott le az 1880-as években Szerbiában, ahol az Obrenovics dinasztia Monarchia-barát politikája 1881-től lehetőséget teremtett a térség felé irányuló gazdasági behatolás előkészítésére. Bécs és Belgrád kapcsolata az 1881–1903 közötti időszakban kimondottan szorosnak tekinthető. A szerb közeledést követően nem sokkal a bolgár kormányzat szakított az oroszbarát irányvonallal, s új nagyhatalmi partnerét szintén az Osztrák–Ma-

⁴ Пескова, Г. Н.: О роли России в поддержании политического равновесия в Европе. (Отв. ред.) Иванов, И. С. – Торкунов, А. В. – Стегний, П. В. – Сахаров, А. Н. – Мельвиль, А. Ю.: Российская дипломатия. История и современность. Москва 2001. 270.

⁵ A gazdasági és politikai befolyás kiterjesztésének módjáról számos elképzelés látott napvilágot a Monarchia politikai vezetésének körében. A magyar oldalról megfogalmazott koncepciókat Demeter Gábor vizsgálta részletesen. Erre vonatkozóan lásd: *Demeter Gábor: A modernizációtól az expanziós törekvésekig, a liberalizmustól a turanizmusig. A balkáni behatolás gazdasági és ideológiai alapjai.* Sofia–Budapest 2018.

gyar Monarchiában találta meg, végül pedig a balkáni szövetségek sora 1883-ban Romániával bővült. Utóbbi keretét a Berlin által irányított koalíciós szisztéma biztosította, amely a Román Királyság Oroszországgal szembeni külpolitikai ambícióival társulva teremtetten meg a Monarchiával való közös politika platformját.

Mindeközben az orosz külügyminisztérium (Minyisztyersztva Inosztrannih Gyel, továbbiakban MID) Balkán térségben való szerepvállalása egyre visszafogottabbá vált, amelyet több tényező befolyásolt. A berlini kongresszust követő időszakban az orosz kormányzat hatékonyan tudta érvényesíteni befolyását az immáron nemzetközileg is elismert és önállóságot nyert balkáni államokban, különösképpen Bulgáriában, ahol Battenberg Sándor bolgár fejedelem dinasztikus szálak révén kötődött a szentpétervári udvarhoz és erős orosz párti kormányzást hozott létre. Azonban a szófiai vezetés az 1880-as évek közepére újfajta külpolitikai programot készített elő, amellyel szuverén politikai akaratának érvényesítését, valamint az orosz politikai köröktől való függetlenedés folyamatát szerette volna végrehajtani. Az oszmán Porta ellen 1885-ben indított kelet-ruméliai háború már ebbe a koncepcióba illeszkedett bele. Bár a bolgár–török konfliktus a status quo ante jegyében zárult és nem hozott területi nyereséget Bulgária számára, a háború alatt kialakult szerb–bolgár fegyveres konfliktus az összes balkáni állam számára jelezte, hogy a fiatal államalakulat a félsziget egyik vezető államává kíván válni. A bolgár szatellit állam így 1885–1886-ban kiesett az orosz befolyási övezetből, majd Sztefan Sztambolov hatalomra kerülését követően egyértelműen Bécs irányába tolódott.⁶ Ami a többi balkáni államot illeti, Oroszországgal való kapcsolatuk úgyszintén holtpontra jutott. Szerbia az Osztrák–Magyar Monar-

---

⁶ Utóbbi vonatkozásában változás csupán 1902-ben következett be, amikor Szófia és Szentpétervár katonai együttműködést kötött egymással egy harmadik fél támadásának lehetősége okán, amelynek origójában gyakorlatilag mindkét állam részéről Románia állt. *Demeter Gábor*: Geopolitical Aspects of Alliance Politics in the Balkans 1878–1913. In: (Ed.) *Ibid*: Diplomatic Struggle for Supremacy over the Balkan Peninsula (1878–1914). Sofia 2017. 50.

chia egyik fő partnerévé vált,⁷ míg a Román Királyság távolságtartó, hűvös magatartással viseltetett Szentpétervár irányába, mivel a bukaresti kormányzat nyíltan vállalta Besszarábia birtoklására vonatkozó igényét és folyamatosan hangoztatta az Orosz Birodalom terjeszkedése, valamint a pánszláv ideológián alapuló délszláv–orosz szövetség esetleges létrejötte miatti aggodalmait.⁸ A MID a kialakult feltételek között pozíciójának megtartására, valamint a konfliktusoktól mentes politika folytatására törekedett, a keleti kérdés vonatkozásában egyedül a tengerszorosok ügyét tartotta aktívan napirenden. Összességében azonban az 1890-es évekre a délkelet-európai régió háttérbe szorult és az orosz külügy új perspektívák, valamint új régiók felé fordult.

A pétervári kabinet attitűdjét illetően a külpolitikai irányváltás mellett a MID apparátusában végbement változásokra egyaránt utalni kell. A 19. századra jellemző orosz diplomáciai vonalvezetés átalakult és a korábbiakhoz képest szokatlan módon gyakorivá váltak a személycserék. A több mint négy évtizeden át tartó Nesselrode-éra, valamint A. M. Gorcsakov és N. K. Giers külügyminiszterségének időszaka állandó, stabil irányítást tudott biztosítani a MID számára. Giers halálát követően azonban, 1895-től, egymást követték a külügyminiszteri kinevezések. Míg 1814–1895 között négy külügyminiszter váltotta egymást a MID élén, addig a századfordulón, mindössze egy évtizedes periódus alatt (1895–1906 kö-

⁷ Az 1881-es titkos konvenció és az 1882-es kereskedelmi szerződések révén. Az egyezmények tartalmával és a tárgyalások részleteivel kapcsolatban lásd: *Palotás Emil: Az Osztrák–Magyar Monarchia balkáni politikája a berlini kongresszus után, 1878–1881.* Budapest 1982. 239–256.

⁸ A fent említett félelmek és a román politikai vezetés ruszofób magatartása szintén a Monarchia javára billentette a mérleg nyelvét. A hármasszövetséghez 1883-ban csatlakozó Románia még ugyanebben az évben együttműködési megállapodást írt alá Ausztria-Magyarországgal, amely egyfajta kölcsönös védelmi egyezményként működött lényegében Oroszországgal szemben. Lásd: *Oldson, William O.: Bismarck Looks East: The Austro-Romanian Treaty of 1883.* Il Politico. No. 2. 1977. 290–300.

zött) öt alkalommal került sor minisztercserére,⁹ ami a politikai útkeresés mellett a külügyek terén komoly tapasztalattal rendelkező politikusok hiányát is jelezte. Fontos ugyanakkor hangsúlyozni, hogy ez csak egy szempont az orosz külügyi stratégia változását generáló összetett folyamatban. A koncepcióváltásban a megváltozott európai (és balkáni) viszonyok, valamint a távol-keleti régió kínálta lehetőségek egyaránt komoly motivációt jelentettek. Ehhez igazodva a szentpétervári külpolitika középpontjában a Kínával történő gazdasági és politikai kapcsolatépítés, valamint a mandzsúriai térnyerés állt.¹⁰

Az orosz–kínai kooperáció alapjául az 1896-ban kötött szerződés szolgált, amely rendelkezett az Orosz–Kínai Bank felállításáról, továbbá a Peking számára folyósított orosz állami hitelekéről.¹¹ A közös távlati célok tekintetében elsősorban a két állam közötti gazdasági kapcsolatok élénkítése kapott prioritást, amelyet orosz részről jelentős infrastrukturális beruházásokkal támogattak volna. A transzsibériai vonal meghosszabbításaként kiépülő mandzsúriai vasútvonal terve az orosz–kínai kereskedelem fejlesztését szolgáló nagy beruházás, egyúttal Szentpétervár és Peking politikai együttműködésének szimbóluma volt. A Távol-Kelet új piacot jelentett az Orosz Birodalom számára, a régió gazdasági előnyeinek kiaknázásáért ekkor azonban már több nagyhatalom – Nagy-Britannia, Franciaország, az Egyesült Államok és Japán – is versengett. Nem meglepő tehát, hogy a szentpétervári kormányzat igyekezett kiaknázni geopolitikai helyzetéből adódó regionális előnyét. Mindez

⁹ A. B. Lobanov-Rosztovszkij (1895–1896), N. P. Siskin (1896–1897), M. N. Muravjov (1897–1900), V. N. Lamsdorf (1900–1906), A. P. Izvolszkij (1906–1910). Lásd: *Jel'vavich, Barbara: A Century of Russian Foreign Policy. 1814–1914. Philadelphia–New York 1964. 225.*

¹⁰ Восточный вопрос во внешней политике России конец XVIII – начала XX в. (Отв. ред.) Георгиев, В. А. – Киняпина, Н. С. – Панченкова, М. Т. – Шеремет, В. И. Москва 1978. 287.

¹¹ *Papastratigakis, Nicholas: Russian Imperialism and Naval Power. Military Strategy and the Build-Up to the Russo–Japanese War. London 2011. 125.*

azonban az erőforrások átcsoportosítását és az orosz diplomáciai kurzus átalakítását igényelte.

Ez az alaphelyzet határozta meg az 1890-es évek elején az Osztrák–Magyar Monarchia és Oroszország Balkánhoz kötődő kapcsolatait és egymáshoz fűződő viszonyát. Eltérő okokból adódóan, teljesen más érvrendszer mentén, de minkét állam számára döntő jelentőséggel bírt a Balkán-félsziget politikai stabilitásának fenntartása. Ezen alapgondolat mentén formálódott a Bécs és Szentpétervár közötti együttműködés 1896–1897 fordulóján. A számos tényező kölcsönhatásaként létrejött osztrák–magyar–orosz kiegyezés közvetett módon egy évtizedre „jegelte” a félsziget ügyeit és szüneteltette a Monarchia és Oroszország közötti vetélkedést, miközben a főbb neuralgikus kérdésekben egyik félnek sem kellett megalkudnia.¹² Az 1897-es szentpétervári egyezmény azon felül, hogy átmenetileg feloldotta a kelet-európai hatalmak közötti konfrontáció lehetőségét, egy tartós partnerség alapjául szolgált, amely az 1903-as mürzstegi, majd az 1907-es buchlaui egyezményekben öltött formát.

A Monarchia külpolitikáját irányító A. M. Goluchowski eredeti koncepcióját tekintve ragaszkodott a Kálnoky-féle passzív külpolitikai magtartáshoz, de ez nem volt sokáig tartható.¹³ A bécsi kabinet számára saját pozíciójának hosszú távú megtartása mellett szükségessé vált a másik nagyhatalmi tényezővel, Oroszországgal történő megegyezés. Mindez azonban nem csupán az orosz fél inaktív magatartásának megőrzése, hanem a balkáni régióban jelentkező szituációk ellensúlyozása miatt is lényeges volt. Új riválisként jelent meg például az egységes Olaszország. Földrajzi elhelyezkedéséből adódóan az olasz expanzió egyik természetes iránya az Adriai-tenger és a Nyugat-Balkán volt, amely keresztezte a bécsi kormányzat ugyanebbe az irányba mutató távlati céljait. Az olasz diplomácia felélénkült a krétai felkelés (1896) és az annak

¹² *Palotás Emil*: A Balkán-kérdés az osztrák–magyar és az orosz diplomáciában a XIX. század végén. Budapest 1972. 233.

¹³ Uo. 43.; *Palotás Emil*: Ausztria-Magyarország és a balkáni kérdés a XIX. század végén. Történelmi Szemle. 1967. No. 4. 433., 438.

nyomán kialakult görög–török háború idején (1897).¹⁴ Mindemellett a Nagy-Britannia, Olaszország és az Osztrák–Magyar Monarchia által kötött mediterrán egyezmény is lassan funkcióját veszítette, amely komoly kihívás elé állította a bécsi kormányzatot. Az első földközi-tengeri szerződések még a Bismarck-féle szövetségi szisztéma részeként jöttek létre, a német stratégia lényege pedig abban állt, hogy Nagy-Britanniát egy érdekközösségbe vonja a hármas szövetség két másik tagjával. Olaszország geopolitikai helyzetéből adódóan egyértelműen előnyösnek találta a mediterrán régió vezető nagyhatalmával történő kiegyezést, míg Ausztria–Magyarország – bár közvetlenül nem volt érintett a térség viszonyait illetően, mégis – hosszú távon jó alternatívának tartotta a status quo kölcsönös alapos történő megőrzését, hiszen az ezer szálon kapcsolódott a keleti kérdés átfogó problémaköréhez. Az 1887-es szerződés lényegében a brit és az olasz kormány közötti jegyzék-váltás volt, amelynek tartalmi elemeit a bécsi kormányzat elismer-te.¹⁵ Leglényegesebb pontja szerint az érintett államok tiszteletben tartják és megőrzik a Földközi-tenger, az Adriai-tenger, a Fekete-tenger és az észak-afrikai térség jelenlegi viszonyait. Amennyiben pedig azokban változás történik, az adott felek közösen döntenek a

¹⁴ *Sondhaus, Lawrence: Naval Warfare, 1815–1914.* London–New York 2001. 184. A görög konfliktus valójában az egész Balkán-félszigetet mozgatta. A balkáni államok szinte mindegyike reménykedett abban, hogy a görög–török háborút és az oszmán Porta gyengeségét kihasználva újabb területekkel bővíthetik határaikat Macedóniában és Szerbia, Bulgária, valamint Görögország között egy potenciális szövetség vagy szövetségek tervezete körvonalazódott. A közös fellépés azonban 1897-ben kudarcba fulladt a nemzetközi helyzet bizonytalan tényezői miatt. Lásd: *Demeter G.: Geopolitical Aspects* i. m. 48.

¹⁵ Italian Note to the British Government in regard to a Mediterranean Agreement. London, February 12, 1887.; British Note to the Italian Government in regard to a Mediterranean Agreement. London, February 12, 1887; Accession of Austria-Hungary to the Agreement. London, March 24, 1887. Illetve a Monarchia állásfoglalását elfogadó brit és az olasz kormánynyilatkozatok. In: *(Ed.) Pribram, Alfred Franzis: The Secret Treaties of Austria-Hungary, 1879–1914.* Vol. I. Cambridge 1920. 98–103.

nemzetközi fellépés módjáról. Az Osztrák–Magyar Monarchia szempontjából a status quo-politika támogatása mellett azért volt előnyös a megállapodás, mert az féken tartotta Olaszország ambícióit és korlátozza őt azon szándékában, hogy a Földközi-tenger és a Balkán új regionális hatalmi tényezőjeként exponálja magát. Egyúttal pedig érdekeltté tette a Monarchiát nem csupán a mediterrán egyezmény fenntartásában, hanem a balkáni status quo megerősítésében is. Utóbbi tekintetében azonban nagyhatalmi segítségre volt szüksége.

A berlini kormányzat ezekben az években távol maradt a balkáni kérdéstől, a Hármas Szövetség tagjainak (Monarchia, Olaszország) regionális vetélkedésébe pedig szintén nem kívánt beavatkozni, sem elkötelezni magát. Franciaországnak és Nagy-Britanniának ugyancsak nem volt kurrens problémája vagy érdekeltsége a félsziget ügyeit illetően, ellenben az újra hatalomra kerülő konzervatív Salisbury kormány nagyfokú hajlandóságot mutatott az 1887-es hármas akkord feltételeinek megszilárdítására. Paradox módon azonban pont a brit–osztrák–magyar tárgyalások kétértelmű jellege erősítették meg Goluchowskiban az Oroszországgal való kiegyezés gondolatát.

A két problémakör – a mediterrán egyezmény ügye és a balkáni helyzet konzerválása – az Oszmán Birodalom aktuális belpolitikai válsága kapcsán fonódott össze. Az örmény népesség politikai jogainak és önállóságának követelése ugyanis komoly feszültséget teremtett Kelet-Anatóliában. A hivatalos oszmán kormányzat és az örmény forradalmi csoportok részéről egyaránt végrehajtott atrocitások, az egyre inkább begyűrűző erőszakhullám súlyos következményekkel járt, amely az örmény lakosság körében 1895-ben végrehajtott genocídiumot eredményezett. Az örmény népirtás komoly nemzetközi visszhangra talált, a helyzetre pedig az európai nagyhatalmak szükségszerűen reagáltak.¹⁶ Oroszország, Nagy-Britannia és Franciaország felszólították a Portát az 1878-as kötelezettségeinek betartására, azonban az örmény részről olyannyira várt külső inter-

¹⁶ Reynolds, Michael A.: *Shattering Empires. The Clash and Collapse of the Ottoman and Russian Empires 1908–1918*. Cambridge 2011. 52–54.

venció végül elmaradt. A helyzet mégis aggasztóan hatott a pétervári kormányzatra, amely szerette volna elkerülni a brit flotta megjelenjen a keleti tengerszorosoknál és a Fekete-tengeren. A Salisbury kormány érezte a Porta egyre jobban begyűrűző belső konfliktusainak súlyát és ez cselekvésre készítette ugyan a londoni vezetést, de kizárólag a berlini kongresszuson elért eredmények megőrzéséért (illetve betartatásáért) szállt síkra.¹⁷ Ugyanakkor sokáig bizonytalanság övezte a brit lépéseket, ami nem kevés aggodalmat keltett az orosz külügyi vezetésben. Példaként említhetjük A. I. Nyelidov konstantinápolyi nagykövetnek a tengerszorosok azonnali katonai megszállását szorgalmazó előterjesztését 1896-ban, amely ugyan egy pillanatnyi helyzetre való reagálás drasztikus módját vázolta fel,¹⁸ de amelyet az örmény–török konfliktus mentén körvonalazódó nagyhatalmi – elsősorban brit – beavatkozás lehetősége indukált.¹⁹

Goluchowskit szintén aggasztotta az oszmán–örmény konfliktusba való beavatkozás lehetősége, különösképpen, hogy a három nagyhatalom – Nagy-Britannia, Franciaország és Oroszország – alapvető jogot formált a Porta ügyeinek alakítására, akár külső, akár belső problémáról legyen szó. E tekintetben a Monarchia számára minden alternatíva hátrányos helyzetet jelentett: akkor is, ha a brit, a francia és az orosz kormányzat a közös fellépést szorgalmazza és akkor is, hogyha London a humanitárius indítástól vezérelve konkrét és mindenekelőtt önálló cselekvésre szánja el ma-

---

¹⁷ *Grenville, J. A. S.*: Goluchowski, Salisbury, and the Mediterranean Agreements, 1895–1897. *The Slavonic and East European Review*. 1958. No. 87. 345.

¹⁸ *Хвостов, В.*: Проект захвата Босфора в 1896 г. Красный Архив. 1931. No. 47–48. 50–70.

¹⁹ Érdemes azonban kitérnünk rá, hogy a korábbi években/évtizedekben több konkrét elképzelés is született a Boszporusz és a Dardanellák teljes orosz fennhatóság alá vonására. Ilyen volt III. Sándor cár és N. N. Obrucsev hadügyminiszter elképzelése 1885-ben és 1886-ban. Lásd: *Gerd, Lora*: Russian Policy in the Orthodox East: The Patriarchate of Constantinople (1878–1914). Warsaw–Berlin 2014. 6.

gát.²⁰ Ráadásul az oszmán–örmény ügy befolyásolta a tíz év távlatából újból napirendre került brit–osztrák együttműködést és a földközi tengeri egyezmények megerősítését.²¹ Nagy-Britannia szempontjából az Ausztriával és Olaszországgal fennálló szövetség szerves része volt a keleti kérdésben alkalmazott politikájának, amely a Mediterráneum erőviszonyainak biztosításán túl, Konstantinápoly és a szorosok önállóságának megtartását, illetve Oroszország potenciális terjeszkedésének féken tartását jelentette.²² Ezen a ponton London számára a Monarchiával való kölcsönös egyetértés megteremtése egy sokrétű külpolitikai koncepció részeként értelmezhető. Ugyanakkor látszólag áthidalhatatlan problémát jelentett a brit és az osztrák–magyar kormányzat tárgyalásai során az Oszmán Birodalom integritásának kérdése, pontosabban az annak megőrzésére vállalt kötelezettségek mértéke. Goluchowski arra próbálta felhasználni a hármas akkorddal kapcsolatos konzultációkat, hogy garanciát kérjen Salisbury-től Konstantinápoly, valamint a Boszporus és a Dardanellák védelmére.²³ Ez azt jelentette volna, hogy akut válsághelyzet esetén a st.-james-i kabinet hajlandó erővel fellépni a stratégiai szempontból fontos pontok megtartása érdekében. Az osztrák fél konkrét kötelezettségvállalást várt el brit partnerétől, a defenzív szerepkör azonban jóval túlmutatott a hatalmon lévő tory kormányzat és a mindenkor brit izolációs külpolitika által megengedett kereteken. London nem köthette le magát a keleti kérdésben, mivel nem látta előre az oszmán ügyek alakulásának irányát. Ráadásul Salisbury-t II. Adbul Hamid hatalmi rendszere egyre inkább arra sarkallta, hogy a Foreign Office felülvizsgálja a Porta felé irányuló támogató politikáját, így jelen helyzetben egyáltalán nem volt evidens, hogy krízis esetén valóban Konstantinápoly védelme-e az elsődleges brit érdek. Mivel Salisbury kormánya ebben a kérdésben több irányban is puhatolózott (lásd brit–orosz tár-

²⁰ Uo.

²¹ *Grenville, J. A. S.*: Goluchowski, Salisbury i. m. 345.

²² Uo.

²³ *Clayton, D. C.*: Britain and the Eastern Question. Missolonghi to Galipoli. London 1971. 187.; *Grenville, J. A. S.*: Goluchowski, Salisbury i. m. 356.

gyalások) és nem jutott még döntésre, ezért visszautasította a bécsi indítványt, biztosítva ezáltal saját cselekvésének szabadságát.

Nem segítette az osztrák–magyar–brit megegyezést Salisbury személyes hozzáállása sem. Bár rendre megerősítette a Monarchia londoni nagykövetének, hogy a brit kormánynak határozott szándékában áll az 1887-es második egyezmény megújítása, ugyanakkor felszólalásaiban és beszédeiben többször ennek ellenkezőjét sugallta. J. A. S. Grenville a brit–osztrák diplomáciai kapcsolatok kutatója hívta fel a figyelmet például Salisbury 1897. január 19-i parlamenti beszédére, amelyben a kormányfő kijelentette, hogy Nagy-Britannia hibázott a krími háborúban és tévedés volt az akkori külügyi vezetés részéről visszautasítani az Oszmán Birodalom felosztására vonatkozó orosz ajánlatot.²⁴ A miniszterelnök nyilatkozata a Foreign Office oszmán integritást támogató hagyományos szemléletével élesen szembe helyezkedő álláspont, és a keleti kérdésben alkalmazott klasszikus diplomáciai kurzus megkérdőjelezése volt. Merőben szokatlan attitűd volt ez egy angol kormányfőtől. Salisbury egyértelművé tette véleményét, amellyel kapcsolatban a következőképpen fogalmazott: *„Mások Európában (...) kételkedtek annak hasznosságában, hogy az oszmán intézmények sikere legyen politikánkban és céljainkban a vezérelv. Köztük volt I. Miklós cár. Ő [olyan] javaslatokat tett, amelyeket – úgy gondolom – ha most tennének meg, örömmel lennének fogadtatva. (...) Azt kell, hogy mondjam, hogyha felszólítanak arra, hogy tekintsek vissza és a múlt által értelmezzem a jelent (...) az útágazás 1853-ban volt, amikor Miklós cár ajánlatai vissza lettek utasítva.”*²⁵ A parlament tagjai pedig érzik annak a súlyát *„(...) amikor azt mondom, hogy minden pénzünket a rossz lóra tettük.”*²⁶

Az I. Miklós által javasolt 1853-as felosztási tervben valamenyi nagyhatalom érdeke – eltérő arányban, de – érvényesülhetett volna. Ausztria a Nyugat-Balkánon, Oroszország a kelet-balkáni

²⁴ Uo. 365.

²⁵ Address in Answer to Her Majesty's Most Gracious Speech, 19th January 1897. In: House of Lords. Vol. 45. cc. 28–29.

²⁶ Uo.

régióban bővítette volna befolyási övezetét a Dunai Fejedelemségek ellenőrzése révén. A brit gyarmatbirodalom Egyiptom tartományával, Krétával, valamint Ciprus és Rodosz szigetével egészülhetett volna ki, míg Franciaországot a görög szigetvilág térségében kompenzálták volna. Konstantinápoly szabad városi státuszának nemzetközi garantálásán túl pedig a Boszporusz és a Dardanellák védelmét orosz, illetve osztrák helyőrségek biztosították volna.²⁷ Nagy eséllyel ugyan maga Salisbury sem fogadta volna el maradéktalanul az orosz elképzelést, mégis látta benne a lehetőséget, mivel az nagy vonalakban illeszkedett a Foreign Office külpolitikájához abban a tekintetben, hogy alternatívát kínált a földközi-tengeri brit hegemonia és az Egyiptom fölötti politikai-gazdasági befolyás kiterjesztésére. Lényegében Salisbury bírálta a palmerstoni irányvonalat, amely anno elzárkózott a cári udvarral való érdemi tárgyalások elől. Ugyanakkor azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy orosz oldalról ekkor is születtek elképzelések az oszmán hagyaték felosztásáról, ami azt jelezte a Foreign Office számára, hogy a MID szintén nyitott lehet egy jövőbeli konszenzust illetően. Meglehet tehát, hogy Salisbury taktikája arra irányult, hogy a Monarchiával való egyeztetésekkel párhuzamosan nyitva hagyja az Oroszországgal való kiegyezés lehetőségét, harmadik választási lehetőségként pedig – arra az esetre, ha egyik változat sem válna be – még mindig visszatérhet a hagyományos izolációs brit politika alkalmazásához. Mindazonáltal tény, hogy 1896. elején a német és az angol sajtóban már napvilágot látott egy újabb orosz felosztási tervzet, amely Franciaország, Nagy-Britannia, a Monarchia, valamint a megerősödő mediterrán államok – Olaszország és Görögország – bevonásával képzelte el az Oszmán Birodalom megszűnését követő osztozkodási folyamatot. Eszerint a párizsi kormányzat Szíriával, Palesztinával és Jeruzsálemmel, a brit fél Egyiptom tar-

---

²⁷ *Bolsover, G. H.*: Nicholas I and the Partition of Turkey. The Slavonic and East European Review. No. 68. 1948. 137.; *Jelavich, Barbara*: Russia's Balkan Entanglements, 1806–1914. Cambridge 2004. 114.; *Куляпина, Н. С.*: Внешняя политика России первой половины XIX века. Москва 1963. 241–242.

tományával és a Perzsa-öböl térségének ellenőrzés alá vételével jutna új területekhez; míg Olaszország Tripolit, a Görög Királyság pedig Thesszáliát és Krétát kapná meg. Az Osztrák–Magyar Monarchia Szerbia és Macedónia bekebelezésével biztosítaná balkáni térnyerését, míg az Orosz Birodalom Konstantinápoly elfoglalása mellett a kisázsiai tartományok egy részét is kontroll alá venné Alexendretta (mai nevén İskenderun) városáig.²⁸ Bár erről a tervről vagy a kidolgozásához köthető személyről nem rendelkezünk részletesebb adatokkal, mégis ettől elvonatkoztatva, az Oszmán Birodalom jövőjét illetően meg volt az esély az angol–orosz interakcióra, amelynek lehetőségeiről 1896. szeptemberében Salisbury személyesen értekezhetett II. Miklós cárral annak balmorali látogatás idején.²⁹

A szeptember 27. és 29. között zajló megbeszélésen több ügyet érintettek. Szó esett az örmények helyzetéről, a Porta belső viszonyairól, Ausztriáról és a tengerszorosok birtoklásáról is. A tárgyalások kiindulási alapja azonban az a kérdésfelvetés volt, amelyet Lord Salisbury intézett a cárhoz az Oszmán Birodalom területi status quo-jának módosításával kapcsolatban. E tekintetben II. Miklós távolságtartónak mutatkozott, mert úgy vélte, bármilyen ezzel kapcsolatos lépés megtétele a többi nagyhatalom ellenszenvéhez és nagy valószínűséggel háborúhoz vezetne.³⁰ Jóllehet az angol–orosz távlati együttműködéstől nem zárkózott el és biztosította a miniszterelnököt, hogy nem kell aggódnia az indiai koronagyarmat miatt, mivel az nem képezi az orosz expanzió irányvonalát, a tengerszorosok birtoklása azonban neuralgikus pont, amelyhez Oroszország

²⁸ *Projet anonyme* (1896). In: *Djuvara, T. G.*: Cent projets de partage de la Turquie (1281–1913). Paris 1914. 430.

²⁹ *Clayton, D. C.*: Britain and the Eastern Question i. m. 186–187.

³⁰ Cabinet memorandum by Lord Salisbury, 27 and 29 September 1896. Salisbury Private Papers FO. Vol. 89. Cabinet memoranda. No. 20. A forrás-közlés megtalálható: *Margaret M. Jefferson – Lord Salisbury*: Lord Salisbury's Conversation with the Tsar at Balmoral, 27 and 29 September 1896. The Slavonic and East European Review. No. 92. 1960. 216.

ragaszkodni fog.³¹ Lord Salisbury ugyanezen állásponton volt Egyiptommal kapcsolatban. A két fél kölcsönösen világossá tette egymás számára az elsődleges külpolitikai prioritásokat, amelyben nem mutatkozott közöttük feloldhatatlan ellentét, ugyanakkor az angol–orosz tárgyalás inkább tekinthető helyzetfelmérésnek, mintsem szövetségkeresésnek, s ennek nyomán nem jött létre tényleges kooperáció.

A brit magatartás azonban éppen elegendő volt ahhoz, hogy a több oldalról érkező információk elbizonytalanítsák az osztrák–magyar külügyi vezetést. A Foreign Office diplomáciai csavarjai pedig kezdték más színben láttatni a MID higgadt és konzekvens álláspontját: nem kívántak beavatkozni az örmény kérdésbe és a bolgár közeledést követően sem éledt fel a szentpétervári kormányzatban a balkáni befolyás felerősítésére irányuló ambíció. Az Osztrák–Magyar Monarchia kudarca, amelyet a Salisbury kormányval zajló tárgyalásai során szenvedett el a földközi-tengeri egyezmény felújításában arra ösztönözte a Balhausplatz-ot, hogy komolyan ártértékelje a szentpétervári kormányzattal való együttműködést.³² Ugyanakkor 1896. november végén érdekes helyzet alakult ki az orosz kormányzaton belül. Korábban már említést tettünk Nyelidov koncepciójáról, amelynek az volt a lényege az oszmán–örmény helyzet és a nemzetközi (még inkább brit) beavatkozás miatt az orosz flotta indítson preventív támadást és foglalja el a Boszporusz felső szakaszát. A tervezetnek az orosz kormányzaton belül volt támogatottsága, de az egyáltalán nem volt egységes. Az ellenpólust mindenekelőtt Sz. J. Vitte pénzügyminiszter képviselte, aki a külügyekben gyakran vállalt szerepet.³³ A konstantinápolyi orosz követ tervezetét hibás elgondolásnak tartotta, amely katasztrofális következményekkel járhat Oroszországra nézve. Vitte azzal érvelt, hogy „(...) a Felső-Boszporusz elfoglalása a nagyhatalmakkal való megállapodás nélkül a mai napig és jelen körülmények között rendkívül kockázatos és ezért megsemmisítő következmények-

³¹ Uo. 218.

³² Grenville, J. A. S.: Goluchowski, Salisbury i. m. 362.

³³ *Bebesi György*: Birodalom összeomlása előtt. Politikusi és közéleti portrék az első világháború előtti Oroszországból. Pécs 2016. 211.

kel bírhat.”³⁴ A lépés ugyanis magában hordozta az általános európai háború lehetőségét és ennek nyomán Oroszország pénzügyi stabilitásának elvesztését.³⁵ A kérdés megvitatásáról az orosz kormányzat tagjai 1896. november 23-án egy zártkörű konferenciát tartottak, amelyen N. N. Obruchev hadügyminiszter nagyfokú támogatása mellett a résztvevők és maga az uralkodó is jóváhagyta az ötletet, holott két hónappal korábban maga II. Miklós figyelmeztetett Balmoralban egy Porta elleni váratlan fellépés súlyos következményeire.³⁶ A konferencia és az uralkodó döntése alapján a vezérkar napokig készült a feladat végrehajtására. Vitte határozott elzárkózása és valószínűleg az őt támogató politikai kör nyomására végül II. Miklós mégis lemondott a Boszporusz megszállásáról és visszavonta jóváhagyását.³⁷ A pénzügyminiszter osztotta és az eseményeket követően erősítette Lobanov-Rosztovszkij volt külügyminiszter³⁸ korábbi véleményét, miszerint „*Üveg búra alá kellene helyeznünk a Balkánt, amíg nem osztjuk fel másokkal, vannak sokkal fontosabb ügyek.*”³⁹ A „fontosabb ügyek” pedig – ahogyan Vitte és Oroszország gazdasági érdekei diktálták – a Távol-Kelet irányába mutattak. A tengerszorosok ügyéről az orosz diplomácia nem mondott le, de időszakosan félre tette a problémát, a Balkán-félszigeten pedig ugyanezen okokból adódóan szintén nem akart konfrontálódni és jelenleg nem is volt rá oka. Ez volt az a közös pont, amikor az Osztrák–Magyar Monarchia törekvése és az Orosz Birodalom külpolitikai érdeke összhangra talált és a balkáni partnerség szándéka körvonalazódott.⁴⁰

---

³⁴ Письмо С. Ю. Витте на имя Н. П. Шишкина. 6 декабря (24 ноября) 1896 г. С.-Петербург. Красный Архив. 1931. No. 47–48. 67.

³⁵ Витте, Сергей Юльевич: Воспоминание. Том I. Царствование Николая II. Ленинград 1924. 81.

³⁶ Uo. 82–83.

³⁷ Uo. 84–85.

³⁸ 1896. augusztusában hunyt el.

³⁹ Восточный вопрос во внешней политике России i. m. 288.

⁴⁰ A szentpétervári egyezmény megkötésének körülményeit és közvetlen diplomáciai előtárgyalásának folyamatát Palotás Emil kutatásain keresztül részletesen nyomon követhetjük. A több hónapon át tartó, komplex tárgya-

Az osztrák–magyar–orosz megállapodás tartalmát az osztrák kormányzat által a szentpétervári nagykövetnek küldött tájékoztatóból ismerjük, amely részletesen beszámolt a Ferenc József és II. Miklós, illetve külügyminisztereik – A. M. Goluchowski és M. N. Muravjov – egyeztetéseinek eredményeiről. A lichtentseini hercegnek küldött beszámoló alapján kiderül, hogy az osztrák–magyar külügyminiszter két szempontra helyezte a hangsúlyt: a balkáni ügyek nyugvóponttra kerülésére és a két nagyhatalom kölcsönös együttműködésére. „(...) *Ausztria-Magyarország és Oroszország között nincs olyan természetű elvbeli különbség, amely gátolná a megegyezés lehetőségét országaink között* (...).”⁴¹ A szerződés legfontosabb pontja, hogy mindkét állam lemond a Balkán-félszigeten a terjeszkedésről és a térség status quojának fenntartása mellett kötelezi el magát. Az osztrák–magyar és az orosz kormányzat kölcsönösen egyetértenek abban, hogy a tengerszorosok kérdése nem lehet a kettőjük közötti kizárólagos egyezés tárgya. A Boszporusz és a Dardanellák használata, illetve birtoklása általános európai ügy, amelyben nem lehetséges egyéni döntéshozatal.

A bécsi kabinet számára egy kiemelten lényeges kérdés ugyancsak napirendre került: Bosznia, Hercegovina és a Novipazári Szandzsák ügye. A szóban forgó területek a berlini kongresszus óta a Monarchia megszállása alatt álltak, az 1878-as nemzetközi egyezmény értelmében pedig a közép-európai nagyhatalom jogot kapott a teljes annexió végrehajtására. Az osztrák–magyar–orosz konzultációk során a cári kormányzat garantálta a Monarchia jogát a fent említett oszmán tartományok kezelését illetően és a megállapodásban deklarálta, hogy ezek a területek nem fogják a Balkán általános helyzetével kapcsolatos megállapodás részét képezni. Továbbá a területi kérdések vonatkozásában a két állam hozzájárult ahhoz, hogy a Janina és Szkutari között elhelyezkedő területen önálló al-

---

lássorozat ismertetésére ezért külön nem térünk ki. Lásd: *Palotás E.*: A Balkán-kérdés az osztrák–magyar és orosz külpolitikában i. m.

⁴¹ Copie d'une dépêche secrète au prince Liechtenstein à St. Pétersbourg, en date de Vienne le 8 mai 1897. In: *The Secret Treaties of Austria-Hungary* i. m. 186.

bán állam jöjjön létre, míg a fennmaradó részeken a balkáni államok „osztzkodjanak” az egyensúlyi elv fenntartása mellett.⁴²

Goluchowski Lichtenstein hercegnek küldött beszámolója az orosz külügyminiszterhez is elért, Muravjov pedig a teljes tisztánlátás érdekében külön jegyzéket adott ki, amelyben reagált az osztrák tárgyalópartnerének kijelentéseire. Az osztrák–magyar–orosz együttműködés vonatkozásban a MID vezetője megerősítette a lényegi pontokat, azonban árnyalta a Boszniával és Hercegovinával kapcsolatos állításokat. Muravjov elismerte ugyan, hogy Oroszország elfogadja a berlini kongresszus adott területekre vonatkozó rendelkezéseit és tiszteletben tartja azokat, azonban fontos leszögezni, hogy miként az 1878-as rendelkezés, úgy az orosz jóváhagyás is a balkáni tartományok katonai megszállására, nem pedig azok annektálására vonatkozott. Ez pedig lényeges különbség volt. Ugyanakkor az orosz külügyminiszter jelezte, hogy Oroszország nem zárkózik el a kérdés megtárgyalásától, de úgy véli, hogy az annexió ügye alaposabb vizsgálatot és további tárgyalást igényel. A Novipazári Szandzsák helyzetét illetően az orosz kormányzat szükségesnek tekinti annak rendezését, mivel a tartomány jelenleg nem rendelkezik pontosan rögzített határvonalakkal.⁴³ Albánia létrejöttével és a fennmaradó területek balkáni államok közötti felosztásával kapcsolatban pedig úgy vélte, hogy ezen kérdéseket illetően „(...) *jelenleg nagyon bonyolult és korai lenne döntést hozni.*”⁴⁴ Bár egyes momentumok Goluchowski és Muravjov nézőpontjából más-más megvilágításba kerültek, a Balkánnal kapcsolatos fő kérdésben – a status quo jelenlegi fenntartásában – közös nevezőre jutottak, a bizonytalan ügyek kezelését pedig határozatlan időre félretették. Ebben az átmenti időszakban mind az osztrák–magyar, mind pedig az orosz kormánynak lehetősége nyílt arra, hogy a balkáni ügyek pihentetése mellett az elsődleges külpolitikai célki-

---

⁴² Uo. 188.

⁴³ Note of the Russian Government to the Austrian Ambassador in St. Petersburg, in regard to the Balkan Agreement. St. Petersburg, May 5 (17), 1897. In: Uo. 192.

⁴⁴ Uo.

tűzésekre összpontosítsanak: az orosz diplomácia a Távól-Keletre, míg a Monarchia a balkáni gazdasági érdekeltségeinek bebiztosítására.

A szentpétervári egyezmény két fő eleme tehát a Balkán területi viszonyainak és fennálló regionális egyensúlyának megőrzése, valamint az érdekszférák elhatárolása, s egyúttal a geopolitikailag kiemelt problémakörök tudomásul vétele volt. Utóbbi kettő gyakorlati értelemben véve egy és ugyanaz. A Monarchia esetében a kardinális kérdés az annexió, míg az Orosz Birodalom oldalán a tenger-szorosok ügye. Az érdekszféra elhatárolás pedig ott érhető tetten, amikor az adott partnerek kölcsönösen tudomásul vették a másik fél elidegeníthetetlen szándékát a távlati terveik végrehajtásában, ezek az érdekek pedig már nem elsősorban az ellenétek forrását, hanem a további tárgyalások alapját képezték.

Az 1897-es partnerség tartósan érezte hatását. A balkáni status quo garantálása évekkel később visszaköszönt az Illés-napi felkelést követően kialakult válság kezelésében. A macedón helyzet normalizálására kidolgozott mürzstegi egyezségben ismét érvényesült a Monarchia és Oroszország által Szentpéterváron deklarált fő alapelv, amelyet egy reformprogram kidolgozásával igyekeztek garantálni, több-kevesebb sikerrel.⁴⁵ A mellékvágányra helyezett kulcsfontosságú kérdések pedig immáron a Balkán fölött őrködő két nagyhatalom konkrét tárgyalásainak napirendi pontját képezte az 1908-as buchlaui találkozón, ahol A. L. Aehrenthal és A. P. Izvolszkij új szintre emelte Ausztria-Magyarország és Oroszország együttműködését. Az érdekek elhatárolódását azok összekapcsolása váltotta fel Bosznia-Hercegovina annexiójának terve és a szorosok fölötti orosz ellenőrzés kétoldalú támogatásának koncepciójával, keretet adva a balkáni koalíció több mint egy évtizedes időszakának. Bár a diplomáciatörténet további alakulása és az 1908. évi fordulatok

---

⁴⁵ *Brooks, Julian*: Understanding Intervention. Imperial Thought and Establishing Order in Ottoman Macedony. In: (Eds.) Biliarsky, Ivan – Cristea, Ovidiu – Oroveanu, Anca: The Balkans and the Caucasus. Parallel Processes on the Opposite Sites of the Black Sea. Cambridge 2012. 59–60. Illetve bővebben a kérdéstről ugyanitt.

miatt az osztrák–magyar–orosz szövetség nem váltotta be a hozzá-fűzött ígéreteket, az 1897-ben kialakított együttműködés ideiglenesen mégis *modus vivendi*-t jelentett a Balkán-félsziget ügyeit illetően.

FORRÁS- ÉS IRODALOMJEGYZÉK

- BEBESI GYÖRGY: Birodalom összeomlása előtt. Politikus és közéleti portrék az első világháború előtti Oroszországból. Pécs 2016.
- BODNÁR ERZSÉBET: A keleti (krími) háború (1853–1856). Előzmények és diplomáciai csatározások. In: (Szerk.) Uő: A keleti kérdés és a Balkán az orosz külpolitikában a 19. század első felében. Budapest 2008. 129–150.
- BOLSOVER, G. H.: Nicholas I and the Partition of Turkey. *The Slavonic and East European Review*. No. 68. 1948. 115–145.
- BROOKS, JULIAN: Understanding Intervention. Imperial Thought and Establishing Order in Ottoman Macedony. In: (Eds.) Biliarsky, Ivan – Cristea, Ovidiu – Oroveanu, Anca: *The Balkans and the Caucasus. Parallel Processes on the Opposite Sites of the Black Sea*. Cambridge 2012. 57–72.
- DEMETER GÁBOR: A modernizációtól az expanziós törekvésekig, a liberalizmustól a turanizmusig. A balkáni behatolás gazdasági és ideológiai alapjai. Sofia–Budapest 2018.
- DEMETER GÁBOR: Geopolitical Aspects of Alliance Politics in the Balkans 1878–1913. In: (Ed.) Ibid: *Diplomatic Struggle for Supremacy over the Balkan Peninsula (1878–1914)*. Sofia 2017. 39–66.
- DIUVARA, T. G.: *Cent projets de partage de la Turquie (1281–1913)*. Paris 1914.
- Восточный вопрос во внешней политике России конец XVIII – начала XX в. (Отв. ред.) Георгиев, В. А. – Княпина, Н. С. – Панченкова, М. Т. – Шеремет, В. И. Москва 1978.
- GERD, LORA: *Russian Policy in the Orthodox East: The Patriarchate of Constantinople (1878–1914)*. Warsaw–Berlin 2014.
- GORIAINOV, S. N.: *Le Bosphore et les Dardanelles; étude historique sur la question des détroits, d'après la correspondance diplomatique déposée aux Archives centrales de Saint-Pétersbourg et à celles de l'Empire*. Paris 1910.

- GRENVILLE, J. A. S.: Goluchowski, Salisbury, and the Mediterranean Agreements, 1895–1897. *The Slavonic and East European Review*. No. 87. 1958. 340–369.
- JELAVICH, BARBARA: *The Habsburg Empire in European Affairs, 1814–1918*. Chicago 1969.
- КИНЯПИНА, Н. С.: *Внешняя политика России первой половины XIX века*. Москва 1963.
- MARGARET M. JEFFERSON – LORD SALISBURY: Lord Salisbury’s Conversation with the Tsar at Balmoral, 27 and 29 September 1896. *The Slavonic and East European Review*. No. 92. 1960. 216–222.
- OLDSON, WILLIAM O.: Bismarck Looks East: The Austro–Romanian Treaty of 1883. *Il Politico*. No. 2. 1977. 290–300.
- PALOTÁS EMIL: Ausztria-Magyarország és a balkáni kérdés a XIX. század végén. *Történelmi Szemle*. 1967. No. 4. 430–453.
- PALOTÁS EMIL: *A Balkán-kérdés az osztrák–magyar és az orosz diplomáciában a XIX. század végén*. Budapest 1972.
- PALOTÁS EMIL: *Az Osztrák–Magyar Monarchia balkáni politikája a berlini kongresszus után, 1878–1881*. Budapest 1982.
- PAPASTRATIGAKIS, NICHOLAS: *Russian Imperialism and Naval Power. Military Strategy and the Build-Up to the Russo–Japanese War*. London 2011.
- ПЕСКОВА, Г. Н.: О роли России в поддержании политического равновесия в Европе. *Российская дипломатия. История и современность*. (Отв. ред.) Иванов, И. С. – Торкунов, А. В. – Стегний, П. В. – Сахаров, А. Н. – Мельвиль, А. Ю. Москва 2001. 254–283.
- SONDHAUS, LAWRENCE: *Naval Warfare, 1815–1914*. London–New York 2001.
- ХВОСТОВ, В.: Проект захвата Босфора в 1896 г. *Красный Архив*. 1931. No. 47–48. 50–70.
- The Secret Treaties of Austria-Hungary, 1879–1914*. Vol. I. (Ed.) *Pribram, Alfred Franzis*. Cambridge 1920.
- ВИТТЕ, СЕРГЕЙ ЮЛЬЕВИЧ: *Воспоминание*. Том I. Царствование Николая II. Ленинград 1924.

JANEK ISTVÁN

**A CÁRI HADSEREG BETÖRÉSE A MONARCHIA
MAGYARORSZÁGI TERÜLETÉRE 1914–15 FOLYAMÁN
ÉS ANNAK KÖVETKEZMÉNYEI ÉS HATÁSA
A SZLOVÁKOKRA**

Az I. világháború kitörésének centenáriuma kapcsán elmondható, hogy kiemelt érdeklődés volt tapasztalható a háborúval kapcsolatban. Az I. világháború eseményei és az azt követő események és történések, több évtizedre behatárolták Európa, de a legsúlyosabban Közép-Európa sorsát és történelmét, ezért is érhető e korszak kutatásának fontossága. Az első világháború eseményei, amelyek a Kárpátokban történtek 1914–15 folyamán az orosz betörések alkalmával, kevésbé ismertek. A Monarchia Magyar Királyságbeli területére az oroszok háromszor is betörték. Az ott folytatott tevékenységük, az, hogy hogyan viselkedtek a helyi lakossággal szemben és mindez milyen hatása volt a szlovákokra mindeddig kevés figyelmet kapott és háttérbe szorult ezeknek az eseményeknek a kutatása Magyarországon és Szlovákiában is, csak az utóbbi években kezdtek ezzel foglalkozni. Az erre a korszakra vonatkozó adatok és történések a szakirodalomban is alig szerepelnek, a történetesek főleg a hadtörténeti események rekonstruálásra koncentráltak. Tanulmányunk célja, hogy a hadi eseményeken túl a szlovákság akkori politikai helyzetét is bemutassuk, illetve a háború által érintett lakosság és a szlovákság helyzetét is megvilágítsuk a Kárpátokban és a Felvidéken. A tanulmány legfőbb újdonsága, hogy magyar, cseh és szlovák források felhasználásával készült.

A Kárpátokban a mai Ukrajna és a mai Szlovákia északi részén élő helyi lakosságot teljesen meglepte és készületlenül érte a háború kitörése. Az ottani emberek között a hadi események fejleményei azonnal a beszélgetések fő témájává váltak. A lakosok közül a legkisebbektől a legidősebbekig bezárólag igazából kevesen üdvö-

zölték a háborút, féltek, hogy a frontvonalak otthonaikat is elérik és földönfutóvá válnak. Az orosz támadás során a galíciai harcok miatt 1914 szeptemberétől a mai Szlovákia északi és a mai Ukrajna kárpátaljai területei fontos katonai területté váltak. Kezdetben felvonulási és hadtápterület volt, majd az északi részeken a frontvonalak is kialakultak, ahogy az oroszok előrenyomultak. Az ottani lakosok a háború borzalmairól már elég korán értesültek, hiszen a menekültek nagyon gyorsan megjelentek a Monarchiához tartozó galíciai részokról. A Kárpátok környékén a hadmozdulatok által érintett települések néhány nagyobb várost kivéve a legelmaradottabbak voltak a Monarchia és azon belül a Magyar Királyság területén. Ezért még az is előfordult, hogy például Felsőpagony (Vyšná Polianka) településen, az ottaniakhoz a háborúról és annak kitöréséről csak a mozgósítási és sorozási parancs megjötté után értesülhettek. Ez azért fordulhatott elő, mert a faluban senki sem fizetett elő újságokra, így a háború kitörése teljesen sokkolta a helyi lakosokat. A település lakói közül néhányan a behívó parancsukat a hír megtudta után a postával azonnal átvehették és menniük is kellett kiképzésre, majd a frontra.¹ A kis falvakban a háború kitörését dobolással jelentették be abban az időben. Például Dlhá Lúka² krónikája beszámol arról, hogy ez hogyan zajlott le. A dobos kihirdette Ferencz József császár akaratát, hogy az egész nemzetet hadba hívja. Emiatt az összes hadkötelesnek jelentkeznie kellett. A krónika leírja, hogy az egész falu megsiratta a főtéren a fiaik elmenetelét és nagy szomorúság volt a faluba.³

Az orosz betörések által érintett a Magyar Királysághoz tartozó területeken legnagyobb arányban rutének,⁴ szlovákok, magyarok,

---

¹ *Igor Slepšov*: K problematike I. svetovej vojne. Historie a Vojenství 3. (1993) 56.

² Dlhá Luka-nak nincs magyar neve. 1914-ben különálló település volt Bártfa mellett, mára a város részévé vált.

³ Štátný archív v Prešove (Eperjesi Állami Levéltár) fond krónikák Bardejov Dlhá Luka pamätná kniha (emlékkönyve) Jelzet nélkül.

⁴ A rutén megnevezést azért használjuk, mert a korabeli hivatalos iratokban is ez szerepel a ruszin és az ukrán nép megnevezésére.

zsidók és németek éltek. Ezen a vidéken Zemplén és Sáros megye folyóvölgyeiben élt a legtöbb szlovák. A városokban elég kevert lakosság volt, számos magyar vagy elmagyarosodott családdal. A ruténekre nagy megosztottság volt jellemző egy részük római és görög katolikus, valamint pravoszláv vallásúak volt, ezen felül identitásuk és politikai beállítottságuk is több irányzatra oszlott.⁵ A szlovák lakosság ezen a területen úgy viszonyult az oroszokhoz, ahogyan az oroszok viszonyultak hozzájuk a megszállás alatt. Az is befolyásolta őket, hogy jó élményeik voltak vagy rosszak az orosz katonákkal kapcsolatban, illetve, hogy mennyire voltak tudatában nemzetiségi hovatartozásuknak, meggyőződésüknek. A szlovákságot alapvetően kezdetben passzivitás jellemezte az orosz hadsereggel szemben. A módosabbak elmenekültek és csak a szegényebbek maradtak otthonaikban, akik élték a harci események közötti is amennyire lehetet mindennapi életüket. Egy katona szemtanú a következőképpen számolt be a közeledő oroszok elől menekülő emberek tevékenységéről: „Félelmükben az istállókból kihajtották a háziállataikat, leölték disznaikat, a legszükségesebb dolgaitak székérre rakták és igyekeztek elbújni a környező hegyekben, majd onnan tovább jutni biztonságos helyre.”⁶

A HÁBORÚ FOGADTATÁSA A MAGYAR KIRÁLYSÁG FRONTKÖZELI RÉSZEIN

Kezdetben a front távolisága miatt a mai Szlovákia és Ukrajna kárpátaljai településein is, ahogy Magyarország más nagyobb városai-
ban és falvaiban is háborús szimpátia tüntetéseket rendeztek. Több városban a helyi közigazgatási szervek által szervezett és támogatott felvonulások voltak, mint például Zboró (Zborov) városában, ahol 1914. július második felében a helyi értelmiségiek az ottani

---

⁵ A Ruténnel kapcsolatban lásd: *Tutusó Ágnes*: A Kárpátaljai Rutén nép reagálása az 1914–15 évi orosz betörrésre. *Pro Minoritate*. 4. nyár (2012) 54–68.

⁶ *Ondřej Kypr*: O vojne v Karpatech a Haliči. Dojmy českého vojaka. Pardubice 1917. 110.

zsidókkal együtt fáklyás felvonulást rendeztek. A menet elején egy lovas „Éljen a háború” zászlót lengetett, amivel hazafiasságukat akarták bizonyítani.⁷ A lovas mögött fekete öltönyben a település tisztviselői haladtak, élükön a helyi jegyzővel. A felvonulást néző szlovákok félénken és félelemmel teli érzéssel nézték a menetet.⁸ Az ilyen felvonulások a magyar hatóságok szemében jó pontnak számítottak, ez az állammal és a rendszerrel szembeni lojalitás nyilvános kimutatása volt. A mai Szlovákia más városaiban, így Pozsonyban, Liptószentmiklóson, Zsolnán és Besztercebányán is hasonló zenés fáklyás felvonulásokat rendeztek a háború kitörését dicsőítve.⁹ Besztercebányán 1914. július 29-én volt háborús menet, ezen a háború kitörését éltették és a tömeg „Le a pánszlávokkal!” jelszót skandálta. Másnap ugyanott a rendőrség a gyanús elemeknél házkutatást is tartott.¹⁰ A Magyar Királyság területén, főleg a nemzetiségi vidékeken a magyar közigazgatási szervek megerősítették a rendőrségi megfigyeléseket, megkezdődött a pánszlávnak vélt személyek üldözése, illetve hajsza indult az orosz kémek és a magyar haza árulói után. Sok helyen a helyi rendőrségi szerveknek a gyanús szlovák személyekről listát küldtek és utasítást adtak tevékenységük megfigyelésére. A szlovák lakosság egy része a háború kitörését félelemmel és közönnyel vette tudomásul, de egy részük örömmel, hiszen a háborús eufórikus hangulat rájuk is átragadt. Az uralkodó és az állam iránti lojalitás miatt sokan közülük részt vettek a felvonulásokon és dicsőítették a háborút. Az ottani egyszerű szlovák lakosság háborúval kapcsolatos kezdeti érzéseiről a szlovákiai Felsővízköz (Svidník) falu melletti Valkov falu króni-

⁷ Igor Slepčov: K problematike... Historie a Vojenství 3. (1993) 57.

⁸ Nadežda Jurčišinová: Život obyvateľov severovýchodného Slovenska začiatkom prvej svetovej vojny (1914–15). Dejiny. Internetový časopis. Prešov. 1. (2006) 49.

⁹ Slovenské noviny. 1914. augusztus 2., 3.

¹⁰ Archív literatúry a umenia Slovenskej národnej knižnice v Martine, (A Szlovák Nemzeti Könyvtár Irodalmi és Művészeti Levéltára Túrőcsentmárton) Vansová Terézia: Momentky zo svetovej vojny. fond Terézia Vansová. signatúra 41. YY7, 4–5.

kás könyvében olvashatunk egy feljegyzést. Ebből megtudhatjuk, hogy a háború kitörése az ottani lakosokat készületlenül és lelkileg felkészületlenül érte. A háború kitörésétől a végéig az otthon maradt szlovákok nagyon aggódtak a fronton harcoló hozzátartozóiért. Senkinek sem akaródzott énekelnie ha volt valamilyen közös rendezvény. Az emberek csak egymás között beszélgettek susto-rogtak, amikor megtudták, hogy valaki a településükön levelet kapott, féltek, hogy rossz hírek jönnek valamelyik rokonuk elvesztéséről. Az emberek megutálták a postásokat, mert attól féltek, hogy nekik hoz levelet a frontról rossz hírekkel hozzátartozójukról.¹¹

A frontvonalaktól távolabb élő egyszerűbb szlovák emberek hozzáállásról a háború kitörése utáni napokban a szlovák nemzeti-ségi mozgalom egyik fellegvárában Rózsahegyen (Ružomberok) történtek alapján kaphatunk képet.¹² Rózsahegyen is kezdetben minden este fáklyás felvonulást rendeztek és hazafias jelszavakat kiáltottak a helyiek. A menet a városban az ismert pánszlávok házai elé vonult és ott „Akasztófára az árulókkal” jelszavakat skandáltak. A felvonulás résztvevőit az is feldühíthette, ha egy ház ablakába nem tettek mécseseket vagy jöttünkre nem gyújtottak lámpát, ezzel kifejezve szimpátiájukat a háború iránt. Akik nem gyújtottak fényt szobájukban, azt néma tüntetésnek szánták a háború ellen. De jelentősebb incidens itt nem történt a szlovák kisebbség és hatóságok között és atrocitások sem voltak a városban. Idővel ez a kezdeti lelkesedés a magyarországi és a szlovákok lakta városokban is elmaradt, így a felvonulások is. Azokon a helyeken ahová először megérkezettek az első elesettekről szóló hírek és a sebesülteket szállító vonatok a lelkesedés és az örömnép azonnal elmaradt.¹³ Egy másik jelentés a Nyitra megyei Šaľa településről 1914. augusztus 1-én a katonák búcsúztatásáról a következőképpen tudósított: „Semmi nyoma nem volt szomorúságnak vagy kelletlenségnek az általános hangulat nagyon lelkes volt.” A katonák a vonat-

¹¹ *Nadežda Jurčišinová: Život i. m. 1 (2006) 49.*

¹² *Dušan Kováč: Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov Slováci v prvej svetovej vojne 1914–1918. Bratislava. 2010. 6. dokumentuma. 32.*

¹³ *Dušan Kováč: Pramene i. m. 32.*

szerelvény indulása után a következőket kiabálták onnan. „Éljen a király, éljen a haza, éljen a háború!” A jelentés készítője azt is megjegyezte, hogy a háborús lelkesedés nemcsak a magyar, de a szlovákok lakta településeken is érezhető volt.¹⁴ A Slovenské noviny lelkesedéssel számolt be a szlovák városokban a fáklyás felvonulásokról, amelyeken a szlovákok is részt vettek.¹⁵ Érdekes adalék, hogy a magyar közigazgatási szervek által készített jelentések arról tanúskodnak, hogy a szlovákok, néhány elhanyagolható kivételt leszámítva lelkesedéssel fogadták a háború kitörését a felvidéki településeken. Meg kell jegyeznünk, hogy azt nehéz utólag rekonstruálni, hogy mennyire volt ez őszinte a szlovákság részéről.

A MAGYARORSZÁGI SZLOVÁK SAJTÓ REAGÁLÁSA A HÁBORÚ KITÖRÉSÉRE

A Ferenc Ferdinánd elleni szarajevói merénylet után a magyarországi lapok megdöbbenésüknek adtak hangot és a Képviselőház is elküldte együttérzését Ferenc Józsefnek a trónörökös halála miatt. A magyarországi szlovák sajtó Ferenc Ferdinánd trónörökös halálát döbbenettel és gyásszal közölte le és nemzeti szerencsétlenségnek tartották elvesztését. Azt várták tőle, hogy trónra kerülése után nemzetiségi alapon föderalizálni fogja a Monarchiát. A Slovenský týždenník a következőket írta: „Mi, szlovákok mindig a nemzetek egyenjogúságán nyugvó Habsburg-birodalom hívei voltunk. Egy olyan birodalom hívei, amelyre a megboldogult Ferenc Ferdinánd törekedett. (...) Nekünk nagyobb szükségünk van egy ilyen birodalomra, mint a románoknak, a délszlávoknak vagy az ausztriai németeknek. Mert ha a Habsburg-birodalom széthullik, a románok hazára lelnek Romániában, a délszlávok Szerbiában, a németek Németországban. Csupán minékünk nincs hová csapódnunk. Szá-

---

¹⁴ Štátný archív v Nitre, (Nyitrai Állami Levéltár) fond Župa Nitrianská, Hlavný župan-dôverné spisy 1914, kartón 33, irat szám: 298/414.

¹⁵ Slovenské noviny 1914. augusztus 2. 3.

munkra sehol sem annyira biztosított a nemzeti jövő, mint az igazságos Habsburg-birodalom keretei között.”¹⁶ A szlovák politikai vezető réteg igyekezett hűségéről és támogatásukról biztosítani a magyar kormányt és az uralkodóházat is. A háború kitörése után a Slovenský denník 1914. augusztus 1-i száma a magyarországi szlovákság önfeláldozó hazafiasságát emelte ki: „A haza minden polgárának, így minékünk, szlovákoknak is világosan látnunk és ismernünk kell helyzetünket, és rendületlenül tudatosítanunk kell kötelességeinket. Nehéz napok következnek, de mindenkinek szembe kell néznie a szenvedésekkel, és meg kell védenie a hazát és az uralkodóházat.”¹⁷ A szlovákok feladatairól az anyanemzettel szemben 1914. augusztus 8-i számból kaphatunk értesüléseket: „A magyarhoni nemzet, apáink és őseink, amikor csak drága magyarhoni hazánk veszélyben volt, testvérként mindig összefogtak a haza védelmére.” Hazaszeretetben, hűségben és kötelességtudatban a cikk írója szerint mindig is kitűntek és mindig áldozatkészen teljesítették kötelességeiket hazájuk és felkent apostoli királyuk iránt.¹⁸ A magyarországi szlovákságnak a következőket javasolták „Teljesítse tehát mindegyik szlovák ember hűségesen, férfiasan és hidegvérrel a maga kötelességét.”¹⁹ Ferdinánd Juriga²⁰ szlovák néppárti országgyűlési képviselő azt is elmondta, hogy a szlovákság csakis Magyarországon belül tudja elképzelni saját nemzeti létét és a szlovákság soha nem vált hűtlenné a közös magyar hazához: „sem a legkeményebb politikai harcok közepette, a tüzes, szenvedélyes, haragos és felfokozott nemzetiségi viszályok idején a mi szlovák nyelvünk védelmében, a mi tudatunkban egyetlen szlovák szájából sem jött ki sem Őfelsége sértő, sem felségsértő, sem hazaáruló

---

¹⁶ Slovenský týždenník, 1914. július 3. 1.

¹⁷ Slovenský denník, 1914. augusztus 1. 1.

¹⁸ Slovenské noviny 1914. augusztus 8. 1.

¹⁹ Slovenský denník, 1914. augusztus 1. 1.

²⁰ Ferdinánd Juriga (1874–1950) katolikus pap, író, publicista szlovák nemzetiségű országgyűlési képviselő, a magyar parlamentben a Szlovák Néppárt politikusa. A Monarchiában írásai miatt börtönbe is csukták. A két háború közt, mint képviselő a csehszlovák parlamentben volt képviselő.

szócska, bár nem egyszer voltunk éles politikai, nemzeti pergőtűzben, amelyben talán már a felháborodás is buzgott szívünkben.”²¹ A felvidéki Liptó hetilap szerint a szlovákok lelkesültséggel a haza iránti szeretettel, ragaszkodással fogadták a háborút: „A tót nemzetiséget egész tömegében semmi más szempont nem hatja át és nem vezetheti, mert ha akadna egy hang is, mely meggondolatlanul nem történeti összetartozásukban, nem a közös történeti szempontokban keresné a mai helyzet kritikáját, azzal nem csak az államhatalom, hanem spontán maga a tót nép bánnék el, mert megmutatná, hogy nem tűrnek meg maguk között olyasvalakit, ki meg akarná bontani az egységes érzést, a lelkes testvéri összetartozást.”²² A szlovák vezetők ekkor még minden alkalmat megragadtak, hogy a szlovákság hűségéről, hazafiasságáról, biztosítsák a magyar kormányt és a közvéleményt. Juriga a következőket mondta 1914 augusztusában: „Mindig azt, már az öreg Palacký²³ által kimondott elvet vallottuk, miszerint ha az Osztrák–Magyar Monarchia nem létezne, akkor azt létre kellene hozni.”

A háború elején a szlovákság felé a magyar identitás, lojalitás súlykolását figyelhettük meg ezen jelentésekből. A háború fokozódásával a harctéri és a hátországi helytállásukat emelték ki. Később, a háború második felében már a szlovák és magyar testvériséget emelték ki: „...A sok nemzetiség közt a magyarság szívéhez talán a tótság férközött a legközelebb annyira, hogy szinte alig lehet őket elválasztani tőlünk. (...) A szavaim igazságát talán a legszebben igazolhatom, ha a Nyitra vármegyei tótjainkra utalok. Megmutatták, hogy magyarok tudnak lenni, de azok is akarnak maradni nemcsak békében, de a háborús élet közepette is. Felajánlják segítségüket, odadobják életüket, vérüket a közös ellenséggel szem-

²¹ Slovenské ľudové noviny. 1914. augusztus 21. 1.

²² *Vörös László*: „A leghazafiasabb magyarok” vagy „egy szabad nemzet”? A szlovákok szociális reprezentációi a magyar sajtóban 1914–1918 között. Korridor 3. (2014) 39.

²³ František Palacký (1798–1867) cseh történétíró, politikus, író, a cseh tudományos élet és közélet egyik szervezője, kiemelkedő alakja, az ausztrioszlávizmus hirdetője.

ben. (...) Hisz a tót is magyar. Századokon át él együtt velünk, századokon keresztül eszi kenyerünket, lakik a mi földünkön, századokon át részesül a mi oltalmunkban (...) A pánszlávizmus üres jelszó, mely nem fog félrevezetni tótjaink közül senkit sem.”²⁴ A magyar hatóságok szempontjából a magyarországi szlovákokra azért is volt fontos odafigyelni nehogy a pánszláv propaganda ígéreteit elhiggyék. 1914–15 folyamán különösen fontos volt a hatóságoknak olyan cikkek megjelenése, amelyek ezekre a veszélyekre felhívták a szlovákság figyelmét. A frontokon a Felvidéken verbuvált ezredek kitartása és hősiessége hamar megmutatkozott, ezt a magyar sajtó ki is hangsúlyozta. Tényként mondhatjuk, hogy Limanovánál és más csatákban a Felvidéken bevonult ezredek katonái többször is hősieken harcoltak és győztek is.

A Monarchia korlátozó lépései és a magyarországi szlovák politikusok kezdeti tevékenysége

Az első világháború kitörése után a magyarországi Szlovák Nemzeti Párt elnöksége kiáltványt tett közzé, amelyben kifejezte az uralkodó és a magyar haza iránti lojalitását és deklarálta, hogy a háború idejére felfüggesztik politikai tevékenységüket: „Nekünk fontos, hogy hazánk s monarchiánk megőrizze egységét, az elkövetkező háborúban ne szenvedjen semmilyen károsodást s abból győztesként kerüljön ki. Ezért tesszük kockára életünket és vagyónunkat.”²⁵ A magyar sajtó a háború előtt a szlovákokat a pánszlávok csábításának kitett áldozatként mutatta be, akik ellenállnak ennek. A háború kitörése után már nemcsak ellenállnak de, el is utasítják a „pánszlávizmust”. 1914-ben az oroszok csapatok közeledése a magyar határokhoz és a szerbek elleni háború kezdetben szlávellenes hisztériát okozott országszerte és minden nemzetiségi megmozdulás gyanússá vált. A titkosrendőrök mindent és minden-

---

²⁴ Vörös L.: „A leghazafiasabb i. m. 43.

²⁵ Kemény Gábor, Szarka László, Szász Zoltán (szerk): *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában 1867–1918*. VII. kötet. MTA. Történettudományi Intézet, Budapest. 1999. 35–36.

kit megfigyeltek. Az egyik szlovák kortárs Vavro Šrobár²⁶ emlékirataiban így emlékezett erre az időszakra: „A lakásunkat és mozgásunkat is besúgók figyelték. Ha otthon voltunk gyanússá váltunk, hogy biztosan valamiféle titkos összeesküvést szövünk a lakásunkban. Ha a pályaudvarra mentünk, ahová éppen akkor jöttek a vonatok a sebesültekkel vagy éppen a frontra induló szerelvények voltak, a szemünkre vettették, hogy kémkedünk, vagy némán demonstrálunk a háború ellen vagy, hogy örülünk a sebesültek nagy számának.”²⁷ A háború kitörése után a Monarchia és Magyarország egész területére érvényes hatállyal betiltották az útlevelek kiadását a fegyveres erők kötelékébe tartozó személyeknek. Korlátozták és ellenőrizték a postai leveleket és távbeszélő-forgalmat és a sajtószabadságot is. Miniszterelnöki rendelet tiltotta a közléseket a Monarchia katonai intézkedéseiről. Bevezették az előzetes cenzúrát. Amennyiben a hatóság meg nem engedhető közlést talált, bűnvádi eljárást indíthatott. Elrendelték az egyesülési és gyülekezési jog korlátozását az északkeleti országrészekben is.²⁸ A kivételes törvény szerint, amelynek első fejezete meghatározta a hatalom jellegét és mértékét, melyben, ha az országot háború fenyegeti, elrendelik a katonai előkészületek esetében is a minisztérium valamennyi tagjának a felelősségét, s a törvényben meghatározott kivételes hatalmat igénybe vehetik. A kormánybiztosok a csendőrség, a rendőrség és a határőrség egységeit is igénybe vehették olyan szolgáltatásra is, mely rendes működési körükön kívül esett. Az intézkedéseket rendeleti úton kellett kiadni és közzétenni.²⁹

A háború elején az osztrák–magyar hadsereg súlyos veszteséggel járó kudarcai a szerbiai és a galíciai frontokon, valamint a német hadsereg veresége a marne-i csatában 1914 októberében egyértelművé tették, hogy a háború gyorsan nem fejeződhet be. Az Osztrák–Magyar Birodalom államvezetése belátta, hogy egy elhúzódó

²⁶ Vavro Šrobár (1867–1950) szlovák orvos, képviselő, író, politikus. A csehszlovakizmus híve, később Csehszlovákiában miniszter lett.

²⁷ *Vavro Šrobár: Pamäti z vojny a väzenia* (1914–1918). Martin. 1946. 9.

²⁸ *Galántai József: A Habsburg-Monarchia alkonya*. Budapest. 1985. 308–309.

²⁹ *Galántai J: A Habsburg-Monarchia i. m.*. 307.

háborúra számíthat, ezért mozgósította rendvédelmi szerveit és felkészítették őket arra is, hogy bevetik őket bármilyen elégedetlenség elfojtására. A Monarchia mindkét felében különböző módozatokkal, de egyöntetű célzatossággal bevezették a kivételes hatalmat. Ezek az intézkedések több visszaélésre is okot adtak a hatóságok részéről a szlovákokkal szemben. Mintegy 600 szlovák személyt tartottak gyanúsnak a hatóságok a háború kitörésekor. A közigazgatási szervek listát készítettek azokról a személyekről akiket, ha szükséges áttelephíthetnek tisztán magyarul lakta városokba.³⁰ A szigorú ellenőrzés miatt a magyarországi vezető szlovák politikusok mozgásteret rendkívül beszűkült. A szlovákság politikai vezetése átérzve a helyzet komolyságát a Szlovák Nemzeti Párt nevében 1914. augusztus 6-án lojalitási nyilatkozatot bocsátott ki és passzivitást hirdetett.³¹ A budapesti parlamentben Ferdinánd Juriga és Matúš Dula³² képviselők reprezentálták a szlovákság érdekeit Juriga egyik beszédében a következőket mondta: „Mint a magyarországi szlovák nép képviselője a legnagyobb készséggel szavazom meg mindazokat az áldozatokat, amelyeket ezek a nagy idők kívánnak az ország minden nemzetiségétől. Mert most a nemzeti-ségi különbségeknek is el kell tűnniük, csak egy célnak kell lebegnie valamennyiünk szeme előtt, hogy egy anyánk, egy hazánk, egy Magyarországnak van, ez viruljon és győzzön.”³³ A magyarországi szlovákság érdekeit és útírány választásait tekintve a parlamenti képviselők mellett a háború alatt több kisebb politikai csoportosulása alakult ki. Ezek közül a jelentősebbek Túrócszentmártonban Jozeg Gregor Tajovský és a Národné noviny szerkesztőségének munkatársai, Vavro Šrobár pedig Rózsahegyen tevékenykedett. Pozsonyban a katolikus néppárti csoport, a Slovenské ľudové

³⁰ Dušan Kováč: Prvá svetová vojna. 1914–18. Veda. Bratislava. 2008. 21.

³¹ Szarka László: Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika 1867–1918. 1999. 90–91.

³² Matúš Dula (1846–1926) jogász, szlovák politikus, parlamenti képviselő a magyar parlamentben. 1914-ben a magyarországi Szlovák Néppárt elnöke.

³³ Kemény G. Gábor, Szarka L., Szász Z. (szerk): Iratok a nemzetiségi kérdéshez i. m. 359.

noviny szerkesztősége, valamint az Andrej Hlinka³⁴ köré tömörülők alkottak politikai csoportosulásokat, hogy csak a fontosabbakat említsük. Ezenkívül Budapesten és Bécsben is voltak politikai tárogatók a szlovák nemzetnek.³⁵ Az osztrák–magyar katonai vezetést meglepte, hogy a mozgósítás a szlovákok lakta megyékben simán és atrocitások nélküli volt.³⁶ A Monarchia vezetése arra számított, hogy szerb és orosz barát megnyilvánulások lesznek a Felvidéken. A Belügyminisztérium utasítására a nemzetiségi területeken, de máshol is a helyi közigazgatási szervek és a rendőrség is részletesen beszámoltak a mozgósítás lezajlásáról, a lakosság hangulatáról és a lojalitás megnyilvánulásairól.³⁷ Az első napokban preventív fellépésekre is sor került néhány városban a Monarchia rendőrsége részéről, sok helyen összegyűjtötték a gyanúsnak számító szlovák értelmiségieket.³⁸ Idővel a nagy háborús veszteségek miatt és a civil, valamint a katonai hatóságok túlkapásai nyomán a szlovákság vezetői egyre inkább nemzeti érzelmeik és érdekeik megfogalmazása irányába tolódtak el és a háború vége felé Prága felé fordultak.³⁹

³⁴ Andrej Hlinka (1874–1940) római katolikus pap, szlovák politikus. A Szlovák Néppárt alapítója.

³⁵ *Ábrahám Barna*: Szlovák sajtó és kormányzati sajtópolitika a nagy háború éveitől. *Történelmi Szemle*. 4 (2015) 567.

³⁶ Ellenállásra azért számítottak a magyar vezetés részéről, mert 1913-ban, a második balkáni háború idején a Monarchia területét körülbelül 12000 katonaköteles szlovák hagyta el, azért, hogy ne kelljen katonának menniük. *Vojtech Dangl*: Slovenská idea a protivojnové prejavy slovenského dedinského ľudu pred prvou svetovou vojnou. *Historický časopis*, 1 (1979) 13.

³⁷ *Gabriela Dudeková*: Vojnové nadšenie, perzekúcie a problém lojality Slovákov v prvej svetovej vojne. In: *Edita Ivaničková* (ed): *Kapitoly z histórie stredoeurópskeho priestoru v 19. a 20. storočí. Pocta k 70-ročnému jubileu Dušana Kováča*. Bratislava. 2011. 246.

³⁸ *Kemény G., Szarka L., Szász Z.* (szerk): *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez i. m. 14. b. irata*. 77–78.

³⁹ *Szarka László*: A Nagy Háború regionális olvasatai. In: *Világtörténet*. 2 (2015). 166–167.

AZ OROSZ CSAPATOK BETÖRÉSEI, A HADI ESEMÉNYEK ÉS KÖVETKEZMÉNYEI

A cári csapatok betörését a Magyar Királyság területére az tette lehetővé, hogy a német és az osztrák vezérkar arra számított, hogy az oroszoknak hosszú időre van szükségük a mozgósítás végrehajtására és ezért a közös hadsereg erőinek nagy részét Szerbia ellen vonultatták fel, a németek viszont a nyugati frontra összpontosítottak. Már a háború elején kiderült, hogy a cári vezérkar a mozgósítást titokban végrehajtotta, és ezért a Monarchia haderejének jó részét át kellett irányítani Keletre. Ez azt eredményezte, hogy a felsorakoztatott haderő mindkét fronton gyenge volt, és ez mind Szerbiában, mind Galíciában óriási emberveszteséghez vezetett. Bécs kétfrontos háborúra kényszerült Oroszország és Szerbia ellen. Az oroszok ellen Galíciában bevetni tervezett csapatok egy része el sem jutott oda vagy csak jókora késéssel. Ezek a tényezők ahhoz járultak hozzá, hogy a Monarchia a háború első hónapjaiban nem tudta teljesíteni a korábbi tervekben vállalt feladatát, hogy addig feltartóztatja az oroszokat, amíg a németek nyugaton legyőzik a franciákat. Az oroszok még be sem fejezték a mozgósítást, azonnali támadásba lendültek Kelet-Poroszországban a németek, Galíciában a Monarchia csapatai ellen.⁴⁰ A Monarchia hadseregei a Kárpátokig húzódtak vissza, Galícia nagy része elveszett, Przemyśl várát és erődítványát 1914. szeptember 15-én az oroszok mintegy 120.000 emberrel körülvették. A Kárpátokban az oroszok szeptember végén jelentek meg és azzal fenyegettek, hogy a hegyeket leküzdve betörhetnek Magyarország belső területei felé. Az orosz katonai invázió a Felvidék keleti vármegyéit Bereg, Máramaros, Sáros, Ugocsa, Ung és Zemplén megyéket közvetlenül veszélyeztette. 1914. október 3-án Tisza István miniszterelnök rendelkezést adott ki, hogy az állami alkalmazottak miként járjanak el, ha az ellenség elfoglalja szolgálati helyüket. Azt is szabályozta a rendelet, hogy

---

⁴⁰ *Galántai József*: Magyarország az első világháborúban. Budapest. 2001. 138–139.

mikor és milyen körülmények között hagyhatják el hivatalukat és hogyan evakuáljanak és viselkedjenek.⁴¹

A Kárpátok védelmének megszervezéséről az osztrák–magyar hadvezetés a háború elején nem gondoskodott, egyrészt azért, mert a hegység nem a Monarchia, hanem csak a történelmi Magyarország határát alkotta, másrészt a közös hadvezetés nem is számított arra, hogy az orosz csapatok idáig eljuthatnak. A Kárpátokban bunkereket, sáncokat vagy más állandó védelmi objektumokat, rak-tárakat, utakat, lövészárkok rendszereket nem építettek ki a háború előtt, mert a területet nem tartották stratégiai szempontból hosszú-távon védhetőnek.⁴² A háborút megelőző időszak stratégiai terve-zése a Kárpátok hegyvidéki területeit egyértelműen az átvonulási zónák közé sorolta, nem számoltak ott komolyabb hadműveletek-
kel. A hegyvidéki terep, az időjárás, az utak kiépíthetlensége, a kommunikációs hálózat hiánya azt sugallta a hadművelési terve-zőknek, hogy hadviselésre alkalmatlan ez a terep. A korabeli újsá-gok a Kárpátokról, mint le nem küzdhető védőbástyáról írtak fo-lyamatosan.⁴³ A Kárpátokat a Monarchia részéről a 3. Hadsereg védte, amelynek parancsnoka Svetozar Borojevic⁴⁴ tábornok volt, akinek főhadiszállása előbb Bártfán volt, majd az oroszok előretö-rése miatt Kassára tették át. A 3. Hadsereg 1914 szeptemberére szorongatott helyzetbe került és egészen a Kárpátokig vonultak vissza. Az oroszok nem számoltak erős ellenállással a Kárpátokban és kezdetben ők is csak kisebb létszámban támadtak. Az első orosz betörés a Magyar Királyság területére 1914. szeptember 24-én tör-tént és október 22-ig tartott. Az oroszok azzal, hogy a Kárpátokba

---

⁴¹ Slovenský denník 1914. október 6. 2.

⁴² *Peter Kónya*: Ruská okupácia v Šariši a Zemplíne roku 1914–15. In: *Peter Kónya* (ed): *Prvá svetová vojna v Karpatoch*. Prešov, 2016. 76.

⁴³ *Mailáth József*: *Élményeim és tapasztalataim a háború alatt*. II. Budapest. 1928. 6.

⁴⁴ Svetozar Borojevic (1856–1920) horvát származású katonatiszt, 1914. szeptemberben megkapta a 3. Hadsereg parancsnokságát a keleti fronton. Neki is köszönhető, hogy az orosz hadsereg előrenyomulását sikerült meg-állítani a Kárpátokban.

bejutottak az osztrák–magyar hadvezetést arra kényszerítették, hogy a magyarországi részek megtisztítására nagyobb erőket vonjanak el a Przemyśl felmentésére szánt erőktől. A cári csapatokat Alekszej Bruszilov⁴⁵ tábornok vezette, akinek egységei az Uzsoki, a Vereckei és a Tatár-hágókon át és más kisebb szorosokon törtek be Magyarország területére. Az orosz betörés a 2. Osztrák–Magyar Hadsereg szárnyát és hátát közvetlenül veszélyeztette. Az ellentámadások a hágók visszaszerzésére csak nagyon lassan haladtak előre. Az orosz csapatok a hágók környékén mesterien berendezkedtek a védelemre, a kozák lovasság pedig a hegyes-völgyes, erdővel borított terepen gyakorta eredményes rajtaütéseket hajtott végre. Az oroszok a Vereckei-szorosnál is sikereket értek el, a Monarchia csapatait 1914. szeptember 30-án egészen Szolovjáig szorították vissza. A Tatár-szorost elfoglaló orosz egységek a Felső-Tisza völgyében előretörve október elején elfoglalták Máramaros-szigetet, és az Iza folyó mentén Erdély irányába igyekeztek előretörni.⁴⁶ Az orosz támadás Ung és Bereg vármegye északi sávját és Máramaros nagyobb részét érintette, összesen 28 községet teljesen elpusztítottak. Az akkori Ung vármegyében a nagybereznai járás szenvedett a legtöbbet és itt érte a legtöbb atrocitás az ott lakókat. A betörő oroszok a 8. Hadsereg egységei, a 257, 258, 259, 260, 261-es gyalogezred, valamint a 33. tüzérezred, továbbá kubáni és

---

⁴⁵ Alekszej Alekszejevics Bruszilov (1853–1926) katonatiszt, lovassági tábornok. 1914-ben orosz 8. Hadsereg parancsnokságával bízták meg. Jelenlétére szerepe volt az 1914-es második lembergi csatában elért orosz győzelemben. Hadserege 1914. november 20-án elfoglalta a Lukovi-hágót, ezzel súlyosan fenyegette a Kárpátok édelmét. December 3-án a Monarchia hadvezetése, kihasználva a Bruszilov 8. Hadserege és az orosz 3. Hadsereg közötti rést Limanovánál áttörte az orosz frontot, ezzel egy időre tehermentesítve a Kárpátokat. Bruszilov újszerű taktikai eljárásai a legsikeresebb orosz harctéri parancsnokká tették. Neve az általa irányított 1916-os Bruszilov-offenzíva révén vált széleskörűen ismertté. Az 1917 februári forradalom után az Ideiglenes Kormány az Orosz Birodalom hadseregének főparancsnokává nevezte ki, de a Kerenszkij-offenzíva kudarca után leváltották.

⁴⁶ Szabó László: A nagy temető.(Przemyśl ostroma 1914–1915). Budapest. 1982. 90.

doni kozákok voltak. 1914 szeptemberétől 1915 májusáig komoly harcok folytak a Kárpátok birtoklásáért, néha a helyzet kritikussá is vált a Monarchia hadereje számára. A két ellenséges hadsereg között a csaták nem egy összefüggő frontvonalon zajlottak, hanem kisebb nagyobb megszakításokkal folyó ütközetek halmazaként. Ezt a terület szétagoltsága indokolta, mert a helyenként 2000 méter magas hegyek és erdősségek és a szűk hágók nem tették lehetővé szerteágazó nagy katonai hadmozdulatok véghezvitelét. Minden hágó környékén sajátosan alakultak a frontvonalak, az egyikben előretörték, de emiatt egy másikban esetleg kénytelenek voltak visszavonulni. Az orosz hadvezetés célja az volt, hogy áttörjenek a Kárpátok hágóin és ez által leküzdve a természetes védvonalakat szabad utat nyerjenek Magyarország belseje az Alföld és Budapest irányába. 1914. október 4-én Máramarossziget városát is bevették az oroszok, amelyre 180 000 rubel hadisarcot vetettek ki. Ezen felül a városnak kenyeret, cukrot, kávé, teát is jelentős mennyiségben kellett adnia. Az orosz kívánságlistán 58 968 tonna széna, 49 140 tonna zab, valamint 100 000 darab cigaretta és 100 darab ló volt még, amit meg is kaptak.⁴⁷ Egy helyi orvos visszaemlékezésében leírja, hogy a kozák csapatok sok helyen fosztogattak, sok helyi polgár zsebóráját elvették, az egyik elesett kozák katonánál Körösmező környékén 28 zsebórát és 1800 korona készpénzt találtak.⁴⁸ Az osztrák–magyar ellentámadás 1914. október első napjaiban indult meg és annyira sikeres volt, hogy az orosz csapatok nagy részét kiszorították az Északkeleti-Felvidékről. Ezen túlmenően a San folyót is elérték és október 9-én a Przemyśl nyugati irányból körülzáró orosz erőket is elzavarták, amivel az ostromgyűrűt szétörték.⁴⁹ A helyzet gyorsan megváltozott a Monarchia hadserege számára, amikor 1914. október 20-án Varsó körzetéből támadtak az oroszok négy hadsereggel. Az osztrák–magyar egységek Krakkó környékére és a Kárpátokig ismét visszavonultak.

---

⁴⁷ Botlik József: *Egestas Subcarpathica*. Adalékok az Északkeleti-Felvidék és Kárpátalja XIX–XX. századi történetéhez. Budapest. 2000. 131.

⁴⁸ Botlik J.: *Egestas Subcarpathica* i. m. 131.

⁴⁹ Szabó L.: *A nagy temető* i. m. 91.

Przemyśl erődje ismét magára maradt és végleg körbezárták az oroszok.⁵⁰

A cári hadsereg második támadása a Kárpátokban 1914. november 17-én kezdődött és december 9-ig tartott a Magyar Királyság területe ellen. A második támadással az oroszok célja kettős volt: egyrészt a Galíciai frontról osztrák–magyar csapatokat elvonni, másrészt Romániára hatni, hogy az ő oldalukon lépjenek be a háborúba. A Kárpátokban ismét súlyos harcok alakultak ki. Az orosz katonaság az Uzsoki-hágón támadt, ami ezúttal Ung és Zemplén vármegye északi peremének falvait érintette és mintegy 83 települést foglaltak el. Veszélyes helyzet alakult ki a Monarchia számára, mivel, ha az oroszok tovább tudtak volna nyomulni, akkor a magyar Alföld irányába kijuthattak volna, ahol az orosz lovasság jobb manőverezési lehetőségeit jobban ki tudták volna használni és nehéz lett volna őket megállítani a későbbiekben. Ezt a lehetőséget megérezve, erre kísérletet is tett az egyik orosz tábornok. Lavr Kornilov⁵¹ tábornok egységeivel előrenyomult és az első magyar várost is elfoglalta, amely a Ciróka völgyében Sinna (Snina) városa volt. 1914. november 23-án elfoglalták Homonna (Humenné) városát, ami kockázatos vállalkozás volt.⁵² A hadi helyzet súlyos volt és áttörést is elérhettek volna, de a Monarchia hadvezetésének a tartalékokból odavezényelt egységekkel sikerült megállítani az oroszokat. Az orosz előretörés következtében Homonna városából a vagyonos polgárok és az értelmiség valamint a nők nagy része elmenekült.⁵³ A hadműveletek során a város nagy része megsemmisült. Kornilov főleg lovas egységeivel nyomult előre, kevés tü-

---

⁵⁰ A legújabb kutatások szerint nagyobb veszteséggel járt az a Monarchia csapatai számára, hogy több sikertelen felmentési offenzívát is megkíséreltek. *Tunstall, Gaydon A.*: Blood ont he Snow: The Carpathian Winter War of 1915. Kansas, 2010. 212.

⁵¹ Lavr Georgijevics Kornijilov (1870–1918) kozák származású, orosz gyalogsági tábornok.

⁵² *D. Kováč* : Prvá svetová vojna i. m. 2008. 56.

⁵³ Magyar Nemzeti Levéltár, (továbbiakban: MNL OL), K-149 Belügyminisztérium-1915-10-22. 8473. és 8718. szám alatt.

zérséggel és gyalogsággal. Ennek során egy tábornokot, negyven tisztet és 3500 katonát fogott el, ezen felül három vonatot is megszerzett teljes rakományával együtt. Az orosz front állását egy korabeli Osztrák–Magyar hadsereg jelentés a következőként írta le: „Az Uzsoki, Zemplénoroszi és Palotai hágó elveszett, a Dukla-i horpadás körül csoportosuló erők még tartották magukat, de a helyzet itt is úgyszólván már csak egy hajszálon függött. A csapatok ellenálló képessége a végét járta. A csapatok ugyan emberfölötti teljesítmény árán igyekeztek gátat vetni az oroszok meg-megújuló támadásainak, de előre volt látható, hogy kimerülés és legyengülés következtében már csak ideig-óráig tudják tartani magukat. A csapatokat ugyanis csak leírhatatlan nehézségek árán lehetett úgyszólván élelemmel és lőszerezellel ellátni, de semmiképpen sem az időjárás viszonyosságai ellen megvédeni. (...) Megfelelő fedezékek hiányában éjjeli pihenőről még az állásokban sem lehetett szó, az emberek ugyanis nem mertek elaludni, nehogy megfagyjanak. A létszám ijesztően apadt.”⁵⁴ Az osztrák–magyar hadvezetésben a betörés következtében pánikhangulat uralkodott el. Rémhírek terjedtek el, hogy a németek az oroszokkal békétárgyalásokat folytatnak és a Monarchia terhére majd megegyeznek.⁵⁵ A rémhírek szerint a Monarchiának galíciai területeket kellett volna átadnia az oroszoknak a béke fejében, de ezek valótlan híreknek bizonyultak. Az orosz veszély ekkor elég komoly volt, és az, hogy esetleg Budapestig is eljuthatnak komoly pánikot okozott. Gróf Berchtold Lipót⁵⁶ a Monarchia külügyminisztere Franz Conrad von Hötzendorf⁵⁷ ve-

---

⁵⁴ Az I. Világháború (1914–1918) . Szerkeszti és kiadja: A Magyar Királyi Hadtörténelmi Levéltár. Budapest. IV. kötet. 286. Szerző nélkül.

⁵⁵ Dušan Kováč: Karpátská zima 1914–1915 a jej vplyv na Česko-Slovenský odboj. In: Slovanské Historické Studie 23. Pocta Henrykovi Batowskému. Praha. 1997. 26.

⁵⁶ Leopold von Berchtold (1863–1942) gróf, osztrák nagybirtokos, diplomata, az első világháború kitörése idején az Osztrák–Magyar Monarchia közös külügyminisztere 1915 elejéig.

⁵⁷ Franz Conrad von Hötzendorf (1852–1925) gróf, gyalogsági katonatiszt 1912–17 között az Osztrák–Magyar Monarchia haderejének vezérkari főnöke.

zérkari főnökhöz 1914. szeptember 22-én írt levelében arról érdeklődött, hogy mikor kell az oroszok Budapestre való előrenyomulására számítani, mert a városok kiürítéséhez legalább 14 napra van szükségük.⁵⁸ Az oroszok, felismerve a propaganda kedvező hatását kémeket küldtek a Monarchia hadseregébe, akiknek az volt a feladatuk, hogy a szlovák és cseh és más szláv származású katonák között röplapokat terjesszenek, amelyek arról biztosították a katonákat, hogyha átállnak az ő oldalukra jól fognak velük bánni.⁵⁹ A hadi helyzetet tekintve az orosz vezetés bizakodóbb és optimistább volt. Erről tanúskodik a szentpétervári angol követ jelentése, amelyben arról értesülhetünk, hogy az orosz cár nagyon elégedett a Kárpátokban zajló hadműveletek eredményeivel és kifejezte azon reményét, hogy csapatai hamarosan átjuthatnak a Kárpátokon és így megnyílik az út Magyarország és Szilézia irányába.⁶⁰ A helyzet azonban nem volt ennyire rózsás az orosz csapatok számára, ellátási és lőszerhiánnyal is küzdöttek. Bruszilov egységeiből is elvontak csapatokat más, kritikus frontszakaszok támogatására.⁶¹ Az osztrák és magyar egységeknek végül sikerült visszaszorítani az orosz csapatokat. Tisza István magyar miniszterelnök érkezésetnek látta az időt, hogy közvetlen tapasztalatokat szerezzen az északkelet-magyarországi vármegyék helyzetéről, amelyek a leginkább érintettek voltak az orosz betörést illetően. Utazására 1914. október 23–28. között került sor, azzal a céllal, hogy felmérje a betörés anyagi, belpolitikai, főként nemzetiségi és egyházpolitikai vonatkozásait, illetve képet akart kapni a helyi viszonyokról és a katonai helyzetről.

⁵⁸ A világháború. 1914–18. különös tekintettel Magyarországra és a magyar csapatok szereplésére. 6. kötet. Szerk és kiadja a Magyar Királyi Hadtörténelmi Levéltár (szerzők feltüntetése nélkül), Budapest 1934. 50.

⁵⁹ *Popély Gyula*: Felvidék 1914–1920. Budapest. 2010. 24.

⁶⁰ *Alekszej Alekszejevics Bruszilov*: Vzpomínky na svetovú válku a vlastní životopis. 1929. Praha. 156–157.

⁶¹ *Alekszej Alekszejevics Bruszilov*: Vzpomínky na svetovú . i. m. 160–161.

HADMOZDULATOK A KÁRPÁTOKBAN

A Monarchia hadvezetése újabb ellentámadással kísérletezett 1914. november 21–23. között, amikor már Zboróvtól északra folytak a harcok, váltakozó sikerrel. Az osztrák–magyar csapatok gyors átcsoportosításával 1914. november 28-án ellentámadást indítottak, ennek következtében Homonnából (Humenné) kiverték az oroszokat, ezért azok visszavonultak Szinna (Snina) település felé és a Kárpátok hágyóira. Sinnán a harcok miatt 10 épület gyulladt ki, az üzleteket és a menekültek lakásait az oroszok kifosztották. Nagykemencen pedig az Andrássy kastélyt fosztották ki ahonnan a bútorokat és a magtárból az gabonát és a többi élelmet is elvitték.⁶² Hommona városában mintegy 1500 orosz foglyot ejtettek a Monarchia katonái. A magyar újságok ezt a győzelmet úgy interpretálták, mint a Kárpátok thermopülai csatája.⁶³ November 24-én az orosz főerők Mezőlaborecra is bevonultak, főleg gyalogsággal és kozákokkal, akik általános fosztogatásba kezdenek. Mezőlaborc jegyzője panaszt emelt a fosztogatások ellen, erre az orosz parancsnok azt válaszolta, hogy: „Aki elmenekült, az lemondott vagyónáról és mivel miénk a község, miénk az elhagyott vagyon is, amellyel akként rendelkezünk, amint akarunk, s annak adjuk, akinek akarjuk.”⁶⁴ Az orosz városparancsnok a községben plakátokon magyar és orosz nyelven a következő felhívást intézte a lakossághoz: „Oroszországnak nem célja Magyarországot elfoglalni, hanem csak Ausztriától függetlenné tenni.”⁶⁵

Ezzel egyidejűleg a Duklai szorosban 1914. november 28-án egy újabb orosz támadás indult, ennek eredményeként november 30-án Zboró városát is elfoglalták, majd 31-én Bártfát (Bardejov) és környékét is.⁶⁶ A Sáros vármegyei Zboró városát felégették il-

⁶² *Mailáth J.*: Élményeim és tapasztalataim i. m. 8.

⁶³ *Drobňák Martin–Korba Matúš–Turík Radoslav*: Stopy prvej svetovej vojny. Humenné 1914. 10–11.

⁶⁴ *Mailáth J.*: Élményeim és tapasztalataim i. m. 11.

⁶⁵ *Mailáth J.*: Élményeim és tapasztalataim i. m. 11.

⁶⁶ *Dvortsák Gy.*: Sáros földje 1914–1915. Eperjes 1916. 14–15.

letve szétlőtték a küzdő felek.⁶⁷ Az oroszok az Ung és a Laborc völgyében nyomultak előre és végül egészen a Homonna-Szinna vonalig jutottak. Az orosz előretörés következtében újra pánik és félelem lett úrrá a Monarchia hadvezetésben és még az is felmerült, hogy ebben a nehéz helyzetben hadseregüket visszavonják egészen Eperjesig, ahol már megerősített állások várnák őket. Már azt is fontolgatták, hogyha ott sem tudják megállítani az oroszokat, akkor a legrosszabb esetben Budapestig vonulnának vissza, ahol hídfőállást foglalnának el.⁶⁸ De a sikeres ellenállás meghozta a gyümölcsét, egy időre Bártfánál megállt az orosz előrenyomulás. Ezt az osztrák hadvezetés azonnal kihasználta és ellentámadásba ment át. A hideg időjárás miatt azonban a nagyobb harci események leálltak és állóháború alakult ki, a hadviselő felek kimerültek a harcokban. 1914 decemberében Bártfa városa és Sáros vármegye mintegy 125 községe került az oroszokhoz. Ezek megoszlása a következő volt: a felsővízközi járás 60 községe, a bártfai járás 58 és a giráltyi járás 7 községe.⁶⁹ A Monarchia egységei csak 1914. december 9-én tudták kiszorítani az oroszokat Magyarország területéről.⁷⁰ Az orosz csapatok előrenyomulását és fogadtatását a Magyar Királyság területén jól szemlélteti a következő eset. Bártfa városának megszállásról Fekete Elemér a város polgármesterének naplója

---

⁶⁷ MNL OL, K-26 Miniszterelnökség-1915-IX. res.-1586.

⁶⁸ Ha megvalósul az orosz áttörés, akkor a központi hatalmak csapatainak maradványai visszavonultak volna, valószínűleg Zimony–Budapest–Vác–Krakó vonal mögé és ott rendelkeztek volna be védelemre. Ez viszont beláthatatlan belpolitikai és külpolitikai következményekkel járt volna. Az oroszok fokozatosan megszállhatták volna a Monarchia nagy részét és segítséget nyújthattak volna a szerbeknek, akikkel Orsova–Zimony vonalában egyesülhettek volna. Románia is beléphetett volna a háborúba és Erdélyben egyesülhetett volna az orosz csapatokkal. Magyarország hadszíntérré vált volna Budapest pedig a tűzvonalba került volna, mint hídfő és ellenállási gócpont. *Szurmay Sándor*: A magyar katona a Kárpátokban. Budapest. 2005. 65, 78–79.

⁶⁹ *Dvortsák Győző*: Sáros földje 1914–15. In: *Sturm László* (ed): Sárosi magyar tükör. Miskolc. 2004. 145.

⁷⁰ *Szurmay S*: A magyar katona i. m. 65., 78–79.

számol be. 1914. november 30-án Fekete egy városi küldöttség élén Bártfa előtt egy fahídnál várta az oroszokat kenyérrel és sóval.⁷¹ Fekete a város nevében kinyilatkoztatta, hogy annak lakói nem ellenségei, de nem is a barátaik az oroszoknak, és a következőket mondta: „A mi barátaink kívül vannak a városon és kívül vannak az önök ellenségei is. A városban a semleges nyugalomról kezeskedem. Kíméletet kérek a város és a lakosai részére.”⁷² Az orosz katonákat a következőképpen jellemezte: „Piszkos barnák, szőkék és orrfacsaró illatot leheltek.”⁷³ Fekete Elemér az orosz városparancsnokkal megállapodott, hogy a rend fenntartására polgárőrséget szerveznek. A polgárőrök orosz nyelvű karszalagot viseltek és igazolványul szolgáló iratokat is kiállítottak nekik oroszul. Az orosz városparancsnok 1914. december 3-án a bártfai polgármester lakása alá robbanóanyagot helyezett el arra az esetre, ha ellenállás vagy atrocitások történnének, a városban azt azonnal felrobbantanák. Az összes lovat és szekeret be kellett szolgáltatni az orosz seregek részére. Bártfán az üzleteket este nyolc óráig nyitva kellett tartani, azután be kellett zárni és csak a tiszték mehettek oda. Csak a városparancsnok engedélyével lehetett eladni vagy vásárolni a következő termékeket: szesz, petróleum, benzin, vasáru, szekerek. A város vezetése ezt mind betartotta, ennek ellenére december 7-én Bártfa minden házat és üzletet kifosztották az oroszok. Fekete szerint az oroszok saját városparancsnokuk engedélyével, sőt utasítására raboltak és fosztogattak, elvették mindent, amire szükségük volt. A város polgárait, az utcán megállították a katonák, ha csizma volt rajtuk, azt azonnal elvették. A helyi magyarokból és szlovákokból alakult polgárőrség jelentette ezeket túlkapásokat az orosz parancsnoknak, aki meghallgatta őket, de nem tett semmit s ezzel el volt intézve a dolog. Az oroszok csak a Ferences templomot és kolostort kímélték meg. Fekete megjegyzi, hogy az oroszok az így megszerzett javak egy részét, amit nem tudtak használni el-

---

⁷¹ *I. Slepšov*: K problematike i. m. 61.

⁷² Az Oroszok a Kárpátokban. A Világháború képes krónikája. 1915. augusztus 22. 46. füzet. 201.

⁷³ Az Oroszok a Kárpátokban. i. m. 201.

ajándékozták azoknak a parasztnak, „akik szlávul beszéltek velük,” főleg a rutén és szlovák lakosságnak.⁷⁴ Bártfáról 9-én éjjel vonultak ki az oroszok. Egy visszaemlékezés szerint több száz orosz katona visszamaradt, akik elbújtak, a megmaradt házak pincéiben és padlásain húzódtak meg, hogy később megadhassák magukat. Az orosz városparancsnok a kivonulás alkalmával Fekete Elemér polgármester lelkére kötötte, hogy vigyázzon a városára, mert visszatérnek, de akkor már véglegesen és nagy ünnepséget és bált rendeznek majd ennek tiszteletére.⁷⁵ Az oroszok Homonnán szintén kirabolták, a lakások nagy részét és azok berendezését összetörték. Egy szemtanú a következőképpen számolt be azt ott látottakról: „Azt, amit használhattak, amire szükségük volt elvitték. Ágyneműt, cipőt, csizmát, takarót, élelmiszert.”⁷⁶ Az orosz katonák a környező falvakból bejövő lakosságot is bíztatták, hogy vigyenek el mindent, amire szükségük van, mert a magyarok ide már nem jönnek vissza. A nőkkel szemben az oroszok részéről voltak erőszakos cselekmények, még a 70–75 éves asszonyokat sem kímélték. Valamilyen ürüggyel lecsábították őket a pincékbe és ott elkapták őket.⁷⁷ A helyi nyolcvan éves nyugalmazott bírónak a lábáról húzták le a csizmáját és elkobozták. Ezenfelül a lakások fabútorait, széklábait a házak kerítéseit kiszedték és feltűzelték. A homonai gyógyszertárat kifosztották, majd felgyújtották, de a helyi templomnak és a plébániának nem történt baja. A templomban rekedt apácákat az orosz tisztek közbelépésére nem bántották. Az orosz megszállás alatt mulatságos eseményre is sor került. Egy visszaemlékezés szerint még olyan esetek is előfordultak, hogy néhány orosz katona Kossuth-bankóval akart fizetni és csodálkoztak azon, hogy a helyi lakosság nem akarta azokat elfogadni. Valószínűleg ezeket a bankjegyeket még 1849-ben a nagyapjuk hozta nekik és most használni akarták.⁷⁸ Egy korabeli visszaemlékezés az

---

⁷⁴ Az Oroszok a Kárpátokban. i. m. 203.

⁷⁵ *Dvortsák G.* Sáros földje i. m. 2004. 146.

⁷⁶ Az Oroszok a Kárpátokban. i. m. 207.

⁷⁷ *Mailáth J.* Élményeim és tapasztalataim i. m. 3

⁷⁸ *Mailáth J.* Élményeim és tapasztalataim i. m. 13

orosz és az osztrák–magyar csapatokról a következőképpen írt: „A katonaság minden élelmet, vágómarhát, takarmányt, szekeret és szekéralkatrészt elrekvirált a lakosságtól. Legtöbb esetben ingyen vittek el mindent, esetleg alig számbavehető árakat fizettek. Annál bőkezűbbek voltak az elismervények adásában. Ezeket vagy roszszul állították ki vagy nagyon alacsony árakat írtak rá, amit az írástudatlan helyi lakosságnak adtak át egyes helyeken. A lakosság tulajdona közötti enyém és tied különbségtétel megszűnt. Nem volt többé tulajdon, csak közpréda az elfoglalt területeken.”⁷⁹

A 3. Osztrák–Magyar Hadsereg, kihasználva, hogy a 8. Orosz Hadsereg arcvonala meggyengült az előretörés, valamint egységei egy részének átcsoportosítása miatt, kiszorította az orosz csapatokat Magyarország területéről, de előretörésük a Kraszno-Jaslo vonalában megállt és a 1914. december 12–17. között vívott harcok állóháborúvá változtak. A küzdő feleknél a betegségek következtében kidőlt katonák száma magasabb volt, mint a csatákban elesetteké. A Monarchia vezetésének alapvető érdeke volt, hogy az oroszokat a Kárpátokból kiverjék, ezzel a hosszú távú céljuk az volt, hogy elriasszák a román és olasz kormányt a háborúba való belépéstől. Több ellentámadást is végrehajtottak a Monarchia erői, de kevés eredménnyel. Az oroszok is erősítéseket kaptak és december végére a 8. Orosz Hadsereg a Duklai-hágó kivételével az összes kárpáti szorost elfoglalta.⁸⁰ A csapatok mindkét oldalon kivéreztek. A háború négy és fél hónapja alatt a mozgósított és bevetett osztrák–magyar sereg 44%-a elveszett és a tisztii állomány is óriási veszteségeket szenvedett. Az oroszok annyiban voltak kedvezőbb helyzetben, hogy csapataik egy részét mindig pihentetni tudták, és a Kárpátok északi lejtőin sűrűbben elhelyezkedő lakott helyek jobb elszállásolási lehetőségeket adtak. Az Monarchia csapatai rosszabb helyzetben voltak, kevésbé voltak felkészülve a hideg időjárásra. 1914 decemberére válságos helyzetben volt az osztrák–magyar sereg, teljesen kimerült és az utánpótlás is akadozott. Időközben az osztrák hadvezetésnek sikerült elérnie, hogy a német hadvezetés a

⁷⁹ Mailáth J: Élményeim és tapasztalataim i. m. 1.

⁸⁰ Szabó L: A nagy temető i. m. 101.

Kárpátokban lévő frontvonalra 3 német gyalog és egy lovashadosztályt indított útnak erősítésül, akiket azonnal bevetettek.⁸¹ A németek segítségével az osztrák–magyar erők 1915 januárjában visszafoglalták az Uzsocki-hágót, a Duklai és a Lupkovi-szorosokat, azonban a többi hágó az oroszoknál maradt és újra állóháború alakult ki azok birtoklásáért. Az orosz betörések Sáros vármegye 378 településéből mintegy 126-öt foglaltak el.⁸² A Slovenský denník már a következőket írta: „A mi hadseregünk nagy erőkkel megkezdte a harcot az orosz erők ellen Sáros megye keleti megyéjében. A betört ellenséget minden oldalról kifelé nyomja vissza az országhatárhoz, így néhány nap múlva az utolsó oroszt is kiszorítják.”⁸³ A magyarországi szlovák sajtó optimizmusa korai volt mivel a harcok még sokáig elhúzódtak.

A harmadik orosz támadás 1915. január 26-án indult meg a Magyar Királyság területei ellen, amelynek célja ismételten a magyar Alföld felé való kijutás és Budapest elfoglalása volt. Ekkorra már az oroszok nagyon fontosnak tartották a Kárpátokat, mivel tisztában voltak azzal, hogy ameddig itt tartani tudják magukat addig a balszárnnyuk biztosítva van az átkarolás ellen. Abban is reménykedtek, hogyha kijutnának az Alföldre Magyarország nem fog tudni számba vehető ellenállást kifejteni a későbbiekben. Ezek a harcok a „Téli csata a Kárpátokban” névvel kerültek be a magyar hadtörténelembe.⁸⁴ A Kárpátoknak 1914-ben mindkét szembenálló hadvezetés a mellékhadszintér szerepét szánta, a terület csak 1915 elején vált főhadszíntérre. Az osztrák–magyar hadvezetés az oroszokra 1915-ben a Kárpátokban akarta mérni a döntő csapást és az oroszok is itt akartak áttörni. Mindkét fél részéről nagy volt a tét. A döntő összecsapásokra 1915. március 22–31. majd április 1–5. között történtek.⁸⁵ Bruszilov úgy tervezte, hogy több hadosztály egy-

⁸¹ *Alekszej Alekszejevics Bruszilov*: Vzpomínky i. m.160.

⁸² *Jana Zatková*: Vypálenie Zborova v roku 1915 v archívnych dokumentoch. Vojenská história. 4. (2015) 109.

⁸³ Slovenský denník 1914. december 8. 1.

⁸⁴ *Szabó L*: A nagy temető i. m.107.

⁸⁵ *Jana Zatková*: Vypálenie Zborova i. m. 109.

idejű támadásával Homonnán keresztül a magyar Alföldre kijut, de mivel kevesebb csapatot kapott és az ellátás, valamint az előrenyomulás is akadozott, nem érthette el célját. Bruszilov visszaemlékezéseiben később azt írta erről, az osztrák–magyar katonák ellenállása is megerősödött saját csapatai lassú felvonulása miatt. Kudarcának okát abban határozta meg, hogy csapatai egy részét elvonták és kevés lőszerük is volt a rossz aszállítási útvonalak miatt.⁸⁶ A harmadik orosz betörés főleg az Uzsocki hágótól nyugatra fekvő Ung, illetve Zemplén, Sáros vármegyei részeket sújtotta. Az oroszok a Duklai szoroson át jöttek be. Elfoglalták az Ondava folyó völgyét, ezeket a területeket majdnem négy hónapig tartották megszállásuk alatt. Sárosban 80 települést foglaltak el, csaknem a megye egyötödét. Egy visszaemlékezés így írja le az orosz támadást: „Szokatlan lendülettel, erővel s szívósággal küzdöttek az oroszok, hogy elérjék céljukat, elfoglalják Ondava partjait s elérjék Tapolyvölgyét. A legénységet azzal bíztatták tisztjeik, hogy Bártfától már nincsen messze Budapest – az orosz katona álmainak világa, ahol sok-sok bort s még több szalonnát kap majd. A támadás hevessege napról napra nő.(...) Az orosz embert, anyagot nem kímélve 8–12 soros rajvonalakba fejlődve támad. Az első két sor rendesen fegyvertelenül s megadása jeléül felemelt kezekkel közeledik drótakadályainkhoz – s miután csellel a biztos halált elkerülte, a drótakadályok előtt hirtelen az eddig köpenye alatt elrejtett baltával, fűrészszel esik neki a drótakadálynak, hogy az utána rohamozó rajvonalaknak szabad utat nyisson.”⁸⁷ Brusilov kihasználta azt, hogy a Monarchia 2.-ik és a 3.-ik hadosztálya kimerült és ellenük ellenoffenzívát indított Mezőlaborcnál (Medzilaborc), ahol átjutva ismét magyar területre kerültek.⁸⁸ A mély hóban, a magas hegységben, a fagyban vívott harcban a veszteségek óriásira növekedtek mindkét oldalon. A hegyekben a havas területen szűkösen élelmezve kellett éjjel-nappal harcolniuk, ami újra és újra állóhábo-

---

⁸⁶ *Alekszej Alekszejevics Bruszilov: Vzpomínky* i. m. 155.

⁸⁷ *Dvortsák Gy.*: Sáros földje i. m. 2004. 148.

⁸⁸ *Peter Kónya: Ruská okupácia v Šariši a Zemplíne roku 1914–15.* In: *Peter Kónya* (ed): *Prvá svetová vojna v Karpatoch*. Prešov. 2016. 78.

rút eredményezett. 1915. március 22-én az oroszok bevették Przemysł erődjét, ahol több mint 120.000 osztrák–magyar katona esett fogságba, de a hadianyagot előtte megsemmisítették.⁸⁹ A Przemyslnél felszabaduló orosz erőket azonnal a Kárpátokba dobták át, ezzel Magyarország ismét veszélybe került.⁹⁰ Az orosz tiszteknek hadvezetésük a következő parancsot adta: „Egy hét alatt el kell érni a magyar síkságot, orosz húsvétkor, (április közepén) pedig, tekintet nélkül a veszteségekre Budapestet.”⁹¹ 1915. március 25-én Zboró (Zborov) városát ismét bevették az oroszok.⁹² Az oroszok azt remélték, hogyha ez megtörténik, a Monarchia szétesik és Románia és Olaszország azonnal csatlakozik az Antant hatalmakhoz és így győzelmet arathatnak. Időközben a német hadsereg is újabb nagyobb erősítést küldött a kárpáti frontra, így az ő segítségükkel sikerült megállítani az oroszokat. Nagyon véres csaták folytak ebben az időben, a Kárpátokban. A Monarchia hadserege óriási veszteségeket szenvedett, az oroszok támadásait csak nagy vérveszteségek árán tudták megállítani a rendkívüli hidegben.⁹³ Az orosz propaganda hatására a Monarchia szláv ajkú nemzetiségi katonái közül sokan megadták magukat. Az egyik ilyen eset különösen nehéz helyzetbe hozta az osztrák–magyar hadvezetés és nagy botrányt kavart, amikor a 28. prágai ezred 1915. április elején zárt egységként, tisztjeikkel együtt mintegy 2800 ember megadta magát az oroszoknak.⁹⁴ A Monarchia hadvezetése büntetésül az ezred meg-

---

⁸⁹ *Galántai J.*: Magyarország i. m. 135. lásd még: *Čaplovič, Miloslav–Hronský, Marián–Krivá, Anna*: Vojenské dejiny Slovenska IV. Bratislava. 1996. 16.

⁹⁰ *Suslik Ádám*: Az Északkeleti vármegyék veszteségei az Első Világháborúban a Cs. és Kir., valamint honvéd gyalogezredek adatai alapján 1914–15. között. In: *Peter Kónya* (ed): *Prvá svetová vojna v Karpatoch*. Prešov, 2016. 61.

⁹¹ Szurmay S: A magyar i. m. Budapest. 2005. 70.

⁹² Jana Zaťková: Vypálenie i. m., 110.

⁹³ *Glaise-Horsstenau, Edmund*: Österreich-Ungarns letzter krieg 1914–18. II. Wien. 1930. 177.

⁹⁴ *Žipek Andrej*: Válka Národu 1914–1918 a účast' českého národa v boji za svobodu. Praha. 1922. 20–27.

maradt részét feloszlatta, zászlaját nyilvánosan elégették. Emiatt a frontvonal is megingott és csak a beérkező erősítéseknek volt köszönhető, hogy megállították annak összeomlását. Az április 3-i orosz tüzérési támadás következtében Nagypolány, Juhászlak, Újszomolnok és Zellő község teljesen elpusztult.⁹⁵ A Kárpátok tehermentesítése végül a Monarchia haderejének gorlicei áttörése miatt oldódott meg 1915. május 3-án. Az offenzíva stratégiai áttörést eredményezett és néhány napon belül az egész kárpáti frontszakaszon megkezdődött az oroszok visszavonulása. A front néhány hónap múlva 150–300 kilométerrel keletebbre került, így a Magyar Királyság területe a háború későbbi időszakára is végleg megszabadult a hadszíntér közvetlen közelségétől. A két hadviselő fél kölcsönös stratégiai hibái miatt egyik fél sem tudott a másik fölé kerekedni a Kárpátokban. A Monarchia haderejének csak német segítséggel sikerült az orosz betörést elhárítani a Kárpátokban. Az oroszokat a történelmi Magyarország területéről végül csak 1915. május 7-re sikerült kiverni. Május 8-án az osztrák–magyar egységek átlépték a Kárpátok gerincét. Az amúgy is szegény terület a harcok során teljesen ki lett fosztva és az újjáépítés után hosszú évtizedekig sem tudta kiheverni az elszenvedett károkat. A front többszöri áthaladása teljesen elmélyítette a szegénységet. Ezen felül jelentősen csökkentette a lakosság és a házak számát a felvidéki és kárpátaljai területeken, főként ott, ahol a frontvonal átvonult vagy a közelében volt. Az orosz betörések következtében Zemplénben 1213 lakóház, 195 gazdasági épület, 7 iskola, 1 templom teljesen elpusztult. Sárosban 309 lakóház, 553 gazdasági épület, 3 iskola, 5 templom. Máramarosban 91 lakóház, Ungban 80 lakóház szintén teljesen elpusztult. Zemplén vármegye szenvedett a legtöbbet. A megrongálódott házak, iskolák, templomok és gazdasági épületek száma a négy megyében 5376 tett ki.⁹⁶ A hadvezetőség a csaták után 2000 orosz foglyot és 240 trénszekeret bocsátott a vármegyék rendelkezésére a települések rendbetételére és kitakarítására. A lakosság között élelmet osztottak és vetési célra a kukori-

---

⁹⁵ *Mailáth J.* Élményeim i. m. 27.

⁹⁶ *Mailáth J.* Élményeim i. m. 30–31.

ca magokat is nagyon olcsón adták. A magyarországi városok több falut is „örökbe fogadtak” és pénzzel támogatták újjáépítésüket, illetve állami segítség is érkezett számukra.

AZ OROSZOK KATONÁK VISZONYA A HELYI ÉS A SZLOVÁK LAKOSSÁGHOZ

Az orosz katonák többsége korrektül igyekezett viselkedni a helyi szlovák és rutén lakossággal szemben, de túlkapások és rablások sokszor előfordultak a részükről ellenük is. Az oroszok főleg azokba a házakba költöztek be, ahol a tulajdonosok elmenekültek, ezeket a házakat kirabolták és az így megszerzett javakat olcsón eladták a helybéli lakosoknak, vagy elvitték magukkal, ha tudták. Az orosz katonák azt hirdették, hogy azok a lakosok, akik üresen hagyták házaikat, biztosan azért menekültek el, mert azok az ők ellenségeik voltak. A lakosság egy része nem tudott elmenekülni, mivel nem jutott rá ideje a gyors előrenyomulások és területcserék miatt. Egy visszaemlékezés a lakosság szenvedését a következőképpen írja le: „A saját lakóházból kizavart, fekvőhelyétől megfosztott és különben is zaklatott szegény lakosság, amelyet még hozzá a kolerának a réme is fenyegetett, az erdőbe vándorolt és ott bujdosott folytonos esőben napokon át. És ez így ment hónapról-hónapra, amint ezt a kárpáti harcok váltakozó szerencséje magával hozta.”⁹⁷ Homonna orosz kiürítése alkalmából a visszavonuló kőzárkok óriási mennyiségben hagytak hátra ruhákat, bútorokat, ágyneműt, tányérokat. Az oroszok különösen kegyetlenül bántak a zsidó lakossággal. A zsidó nőkkel szemben több erőszakos cselekmény is történt.⁹⁸ Az oroszok ellenszenvesnek és kémeknek tartották a zsidók egy részét. Az oroszok a pravoszláv papokat igyekeztek megnyerni saját propaganda céljaiknak, ezért a visszatérő oszt-rák–magyar egységek több papot le is tartóztatott, de utólag kide-

---

⁹⁷ Mailáth J.: Élményeim i. m. 4.

⁹⁸ P. Kónya: Ruská okupácia v Šariši i. m. 2016. 81.

rült, hogy alaptalan volt a gyanúsítás, hogy tömegesen összejártszottak volna az oroszokkal. A papok ügye egészen Tisza Istvánig jutott, aki közbejárt érdekükben. A rutének és a szlovákok között nagyon sok hazafias tette is sor került, amikor félrevezették az orosz katonákat. De voltak olyan esetek, amikor segítettek, ezeket az osztrák–magyar hatóságok amennyiben bizonyítani tudták, keményen megtorolták. Az oroszok a görög-katolikus papokhoz bizalmatlanok voltak, több templomukat föl is gyújtották és 37 görög katolikus papot elvittek magukkal, köztük egy parlamenti képviselőt Artim Mihályt.⁹⁹ Az Eperjes melletti Zábave településen az egyik családnak az orosz katonák elvették az élelmét. Az otthon maradt gazdasszony feljelentést tett az orosz parancsnoknál, ezért az 8 rubel kártérítést ítélték neki és a vétkes orosz katonák 5–10 botütést kaptak saját egységük előtt. Ugyanott azt az orosz katonát, aki a templom pincéjéből lopott, saját tisztje verte meg nyilvánosan.¹⁰⁰ Az oroszok a helyi lakosságnak segítettek is, például Bártfán sőt osztottak a helyieknek. Más településeken kenyeret és cukrot osztottak az ottani éhező lakosságnak.¹⁰¹ Az orosz hadvezetés tiltotta a rablásokat, de ennek ellenére előfordult, hogy a katonák élelmiszer fejadagjukat rablással és rekvirálással egészítették ki. Az egyik ilyen eset Becherov községben történt, ahol az egyik szlovák parasztasszony az orosz katonáktól kapott tyúkokat levágta és elkészítette nekik és csak az ebéd után derült ki, hogy a tyúkok a parasztasszonyé voltak és azokat a katonák korábban ellopták. Az eset kivizsgálása után a tulajdonost kártalanították.¹⁰² Több helyen is szívesen fogadták az oroszokat, de ez nem tartott sokáig írja az egyik helyi krónika, például Venecia településen, mert az oroszok rekvilárásba kezdtek.¹⁰³ A szlovák lakosságban létezett egyfajta ro-

⁹⁹ *Dvortsák Gy.*: Sáros földje i. m. 25.

¹⁰⁰ *Bartolomej Krpelec*: Bardejov a jeho okolie dávno a dnes. Bardejov 1935. 112.

¹⁰¹ *B. Krpelec*: Bardejov. i. m. 112.

¹⁰² Štátný archív v Prešove (Eperjesi Állami Levéltár) fond krónikák Dlhá Luka pamätná kniha (emlékkönyve) Jelzet nélküli.

¹⁰³ *N. Jurčišinová*: Život i. m. 1 (2006) 52.

konszenz és kíváncsiság a másik szláv testvér, az orosz iránt. Egy ilyen eset 1914 október végén: négy magyar huszárnak sikerült elfogni egy kozák lovas, akit a zborói parancsnokságukra kísértek eközben a városban óriási tömeg verődött össze a fogoly megtekintésére. A helyi szlovákok megállapították, hogy ugyanolyan ember, mint bárki más és olyan nyelven beszélt, amit az ottaniak nagyon jól értettek.¹⁰⁴ Az oroszok katonák azt a parancsot kapták, hogy a szláv lakossággal szemben barátilag viselkedjenek, ami részét képezte az orosz propagandának, ez az esetleges későbbi előnyomulás alkalmával a szláv területeken elengedhetetlen lett volna, hiszen csak így őrizhették meg nyelvrokonaik szimpátiáját és rokonszenvét. A Monarchia hadserege automatikusnak vette, hogy az itteni lakosság hű hazájához. Az események utólagos ismeretében kijelenthetjük, hogy az itteni lakosok nagy része hű maradt hazájához a hadi események során. Csak néhány esetben fordult elő hazaárulás rutén vagy szlovák részről, de ezek egyedi esetek voltak. Csak a hátszországban élő szlovák és cseh lakosság és értelmiség között volt nagyobb hatása az orosz betörésnek.

AZ OROSZ PROPAGANDA HATÁSA A SZLOVÁKOKRA, POLITIKAI KONCEPCIÓK

Az orosz propagandának voltak eredményei a cseh és a szlovák és rutén lakosság köreiben és a Monarchia más szláv nemzetiségei is szimpatizáltak az oroszokkal, a ruszofil érzelmek és megnyilvánulások is megjelentek. Erről több korabeli peranyag is tanúskodik, így pl. Vincent Lujza morvaországi illetőségű holicsei lakost a Magyar Királyi Ítéletábla 16 évre kitiltotta Magyarország területéről, mert azt hangoztatta, hogy bárcsak jönnének az oroszok „s hogy Magyarország tótok (szlovákok) által lakott részének az oroszok

---

¹⁰⁴ N. Jurčišinová: Život i. m. 1 (2006) 51.

alá kellene kerülnie, csakis így lesz jó.”¹⁰⁵ A bíróság ezt lázításnak vette és kijelentését úgy értelmezték, hogy szerinte a szlovákok el vannak nyomva a magyarok által. Vincent Lujza kijelentése, hogy „az oroszok alatt boldogulnának” csak arra jó véleményük szerint, hogy a szlovákokat a magyarok ellen izgassák.¹⁰⁶ Az orosz betörések után a mai eperjesi járásban található Havaj nevű falu lakosait, akinek nagyobb része ruszin és szlovák volt a magyar hatóságok azzal vádolták meg, hogy oroszbarátok és az oroszoknak előre megmutatták merre menjenek és hol találhatóak a magyar katonák.¹⁰⁷ A magyar vezetés látva, hogy mennyire veszélyes lehet az orosz propaganda, attól is tartott, hogy saját katonáik tömegesen büntethetik majd meg a nemzetiségi területeken lakó civileket. Ezt elkerülendő, ellenlépéseket tettek. Tisza István magyar miniszterelnök 1914. november 12-én levelet írt Sztáray Gábor Ung vármegyei főispánnak, melyben tudatta vele, hogy az orosz hadvezetés egy olyan proklamációt adott ki, amely a nemzetiségi katonákat hűtlenségre szólította fel. Tisza a főispánt arra kérte, hogy minden eszközzel akadályozza meg, e röplapok terjedését. Az oroszok által kiadott dokumentum címe: „Felhívás a szlávokhoz” címet viselte és ebben a Monarchia szláv elemeit az Oroszországhoz való átlátsra szólította fel és cserébe szabadságot ígért.¹⁰⁸ A magyar hatóságok mindent elkövettek, hogy ezt megakadályozzák.

A magyar rendőri szervek szlovák lakosság és az értelmiségük viselkedését a felvidéki városokban megfigyelték és erről már a háború alatt rendszeresen jelentéseket küldtek a felsőbb vezetésnek, de azt megelőzően is. Az egyik ilyen jelentés arról számolt be, hogy amikor az orosz csapatok előrenyomultak a Kárpátokban 1914 novemberében, akkor a Kassán élő szlovák lakosság között elégedetlenség volt és hazaáruló kijelentéseket is tettek, de ezeket a

---

¹⁰⁵ Kemény G., Szarka L., Szász Z.(szerk): *Iratok a nemzetiségi kérdés i. m.* 24. dok. 217.

¹⁰⁶ Kemény G., Szarka L., Szász Z.(szerk): *Iratok a nemzetiségi kérdés i. m.* 24. dok. 217.

¹⁰⁷ N. Jurčišinová: *Život* i. m. 1 (2006) 49.

¹⁰⁸ Tutuskó Á: *A kárpátaljai* i. m. 61.

magyar felsőbb szervek ekkor még a russzofil propaganda következményeinek és hatásának tudták be, és elhanyagolható jelenségeként kezelték.¹⁰⁹ A magyar politikai elit úgy tekintett a szlovák nemzeti mozgalomra a történeti Magyarországon, mint az egyik leggyengébbre, ezért nem is vették túlzottan komolyan. A magyarországi szerb és román politikusok az anyagi, demográfiai és értelmiségi potenciál révén sokkal nagyobb veszélyt jelentettek az egységes magyar politikai nemzet eszméjére, így inkább rájuk koncentráltak. A magyar vezetést meglepte, hogy a szlovákság részéről hazaáruló kijelentések egyáltalán előfordultak. A magyar vezetés 1914 végén e negatív tendenciát azzal magyarázta, hogy mindez a cseh csapatok rossz hatása miatt fordulhatott csak elő, akik a felvidéki garnizonokba voltak elszállásolva és a helyi kocsmákba járva káros nézeteiket és véleményüket terjesztették a szlovákok között. Tisza István magyar miniszterelnök a bécsi vezetést arról győzködtette, hogy a magyarországi nemzetiségek mindig lojálisabbak voltak, mint, azok, akik nem magyar területeken éltek. Tisza kijelentette, hogy a cseh és a szlovákok között nagy a mentalitásbeli különbség és nem lehet őket egyben kezelni. Véleménye szerint tényként lehet megállapítani, hogy a cseh katonák már a háború kezdetén nem nagy örömmel vonultak hadba.¹¹⁰ Tiszának tudomása van róla, hogy az egyszerű cseh nép között olyan dalokat énekeltek, amelyek a Habsburg dinasztia ellen szítottak, és hogy Oroszország mielőbb győzzön.¹¹¹ Az oroszok közeledése a magyar határokhoz és a szerbek elleni háború kezdetben szlávellenes hisztériát okozott Magyarországon, ahol minden nemzetiségi megmozdulás gyanússá vált, a titkosrendőrök mindent és mindenkit megfigyeltek. Karel Kramář¹¹² cseh politikus, a későbbi csehszlovák miniszterelnök már a háború

---

¹⁰⁹ D. Kováč: Karpátská zima i. m. 1997. 28.

¹¹⁰ D. Kováč: Karpátská zima i. m. 1997. 28.

¹¹¹ František Soukup: 28. říjen 1918. I. kötet. Praha. 1928. 287.

¹¹² Karel Kramář (1860–1937) jogász, politikus, parlamenti képviselő, T. G. Masaryk híve. 1915-ben a cseh és szlovákok ellenállásának szervezése miatt halálra ítélték, de amnesztiát kapott. 1918-ban az újjonnan megalakuló Csehszlovákia első miniszterelnöke.

kitörése előtt nem sokkal kidolgozta tervét a Romanov korona alatt egyesülő nagy szláv államra és ezt eljuttatta az orosz külügyminisztériumba. Elképzelése szerint az új államba beletartoztak volna a lengyel, cseh, szlovák, bolgár, szerb és a montenegrói területek is.¹¹³ Elméletét hívei rölapokon titokban terjeszteni is kezdték a Monarchiában. Kramář 1914 végén már az orosz csapatok érkezését várta és üzenetet is küldött a cári vezetésnek, hogy dolgozzanak azon, hogy a „Nagy Szláv Állam” megvalósulhasson. A ruszofil érzelmű Kramář egy Szláv Birodalomban látta a jövőjét nemzetének, melynek élén a cár állt volna. Ezen birodalom része lett volna – Oroszország, Bulgária és Szerbia mellett – a Cseh Királyság is, mely a cseh tartományok mellett kiterjedt volna Szlovákiára, a porosz Sziléziára és Lausitzra, továbbá a Magyar Királyság és Ausztria egyes részeire is. Ez az terv Közép-Európa sorsát a cárhoz kötötte volna.¹¹⁴ Kramář szerint a szlovák kérdést az oroszoknak kellett volna megoldania. A Monarchia hatóságai Kramářt később álmellenes bujtogatással megvádolva elfogták és lecsukták.

Szlovákia szerte ismert volt a cár kiáltványa, amiben a szlovákoknak is nemzeti felszabadítást ígért.¹¹⁵ Vavro Šrobár szlovák politikus már 1914 végén a „Nové časy” folyóiratban arra figyelmeztetett, hogy a magyar kormány nem oldotta meg a szlovák nemzeti-ségi kérdést és nem tartotta be korábbi ígéreteit.¹¹⁶ Šrobár saját emlékirataiban arról írt, hogy amikor hírért vette az orosz előrenyomulásnak a Kárpátokban, alig várta, hogy felszabadítsák az oroszok a szlovákokat a magyaroktól. 1914. novemberében egy barátjával Haligoviec faluba ment, közel a Galíciai határhoz. Ott Ladislav Moys

¹¹³ Jan Glandauer: Vznik Československé republiky 1918. Praha. 1988. 243–250.

¹¹⁴ Azonban az orosz hadsereg 1915-ös súlyos vereségei után egyértelmű lett, hogy Kramář álma a Csendes-óceántól egészen a Fekete- és Adriai-tengerig, illetve a Sumaváig terjedő „pánszláv birodalomról” zátonyra futott. D. Kováč (ed.): Prvá světová vojna i. m. 2008. 60.

¹¹⁵ Tomáš Garrigue Masaryk: Svetová revoluce. Praha. 1925. 27.

¹¹⁶ Vavro Šrobár: Najväčším zlom k najväčšiemu dobru. In: Nové časy. 2 (1914). 11–12.

vendéglátójuk már azt mutatta egy térképen, hogy hogyan fog kinézni az új csehszlovák állam területe. Šrobár azért ment a határhoz közel, hogy tanúja legyen az orosz előrenyomulásnak, és hogy esetleg részese legyen az új államalakulat megalakításának, ami orosz segítséggel történik majd. Mások is fellelkesültek az oroszok közeledtére. A Donovali-i jegyző Jozef Messerschmidt, közösen a helyi pappal Jozef Kačkuval arról győzködte a helyi lakosságot, hogy nagyon jó lesz, ha az oroszok elfoglalják Felső-Magyarországot, mert ezután a szlovákok, lengyelek, csehek egy közös királyságot hoznak létre és a többi Monarchiabeli nemzet is fel lesz majd szabadítva.¹¹⁷ Később mindkettőjüket elítélték kijelentéseik miatt. Az oroszok megjelenése a Kárpátokban valójában a külföldön élő szlovákok és csehek között aratta a legnagyobb sikert. Ők erről szabadon írhattak és ez mozíválta őket. Az Egyesült Államokban megjelenő szlovák Jednota újság örömmel számolt be az orosz előrenyomulásról. Tomáš Garrique Masaryk cseh politikus is ezidőtájt kezdte meg tevékenységét Londonban és a csehszlovák gondolat mindjobban tért hódított a világ közvéleménye előtt. 1915. áprilisában Masaryk a brit kormánynak átadta „Independent Bohemia” című memorandumát. Masaryknak és híveinek nem volt túl erős pozíciója a cári udvarban, de a Kárpátokban történt előrenyomulás rá is hatással volt, ezért az oroszoknál is jó pontokat akart szerezni. Tette ezt azért is, mert az antant csapatok részéről az oroszok álltak a legközelebb a Monarchia határaihoz és nagy esélyük volt a Kárpátokon való áttöréshez. Masaryk említett memorandumában a csehek oroszbarátságát és a pánszlávizmust is hangsúlyozta, kiemelve Oroszország feladatát és felelősségét ezen kérdés rendezésében, amit nagyon fontosnak tartott. Az új államalakulatot ekkor még, mint Monarchiát képzelte el. A cseh nemzetet ruszsofilnak írta le, és szerinte az orosz cári család valamelyik tagja lett volna a legnépszerűbb a trónon és annak fennhatóságát szinte bármilyen formában elfogadta volna. Masaryk memorandumma végén megjegyezte, hogy mindenesetre a cseh politikusok

---

¹¹⁷ *Martin Gerčo*: Martinská deklarácia. Bratislava. 1939. 49.

Oroszországgal képzelik a királyság megalkotását.¹¹⁸ Erről a memorandumról azonnal tájékoztatták a bécsi külügyminisztériumot és a magyar kormányt is. Mindez Budapesten nagy ijedelmet váltott ki, mert ez volt az első olyan hivatalos dokumentum, amit az antant hatalmak is megkaptak és ahol már arról írtak, hogy az új államalakulatba beletartozna Szlovákia is. Vavro Šrobár szlovák politikus visszaemlékezéseiben a következőket írta erről az időszakról: „Az orosz csapatok a Kárpátok északi oldalán voltak mi a délin, csak néhány 10 kilométer távolságra. Örömmámorban éltünk és vártuk mikor indulnak, és mikor foglalják el Szlovákiát. A szlovák nép a kozákokat, mint megmentőjét várta, akik megszabadítják a magyarok igájától.”¹¹⁹ Másról tanúskodnak egyéb források. Nem szabad elfelejtenünk, hogy a Monarchia rendőri szervei aktívan megfigyeltek minden államellenes vagy nemzetellenes kijelentést, a sajtó erősen cenzúrázva volt, így a médiákban más nézetek vagy alternatívák nem jelenhettek meg. A szlovák értelmiség nagyobbik része hű maradt a koronához és hazafias szólamban írtak a háború alatt, így tett például Jozef Tisó is Szlovákia későbbi államelnöke, aki mint tábori pap részt vett a galíciai harcokban: „A Monarchia majdnem minden nemzete együtt van a frontvonalban és jól kijönnek. (...) A magyarok sem betyárok és szlovákok sem semmirekellők (...) Mint testvérek állunk egymás mellett és segítünk egymásnak. Nem lehetne ez így akkor is, amikor béke van? (...) Hagy, érje el az oroszokat a megérdemelt büntetésük azért, hogy állandóan megzavarták az európai békét.”¹²⁰ A szlovákokról, mint katonákról szintén elismerőleg írtak a magyarországi lapok. Az osztrák–magyar katonai vezetés elismeréssel és dicsőítőleg nyilatkozott a háború elején a szlovák ezredek helytállásáról, tetteiket mindenütt ki-

¹¹⁸ Jan Rychlik, Thomas D. Marzik, Miroslav Bielik (ed): R. W. Seton-Watson and His Relations with the Czechs and Slovaks, Documents I. kötet. 1906–1951. 1995. 223–225.

¹¹⁹ M. Hronský, A. Krivá, M. Čaplovič: Vojenské dejiny Slovenska i. m. 1996. 22.

¹²⁰ Fabricius Miroslav, Suško Ladislav (ed): Jozef Tiso. Prejavy a články. I. kötet 1913–1938. Bratislava. 2002. 75. dokumentum. 61.

emelték. A szlovák ezredek hősie helytállása tekintélyt parancsoló volt és ezt az magyarországi szlovák nemzetiségű politikusok is értékelték.¹²¹ Maga Franz Conrad von Hötzendorf¹²² 1915. december 17-én egy levelében, amit a trónörökösnek, a későbbi IV. Károlynak írt kiemelten megdicséri a szlovákokat és a következő szavakkal jellemzi őket: ”hősiesen harcoltak és mindig hűek voltak a dinasztiahoz.”¹²³ Hötzendorf azt is megjegyezte, hogy a csehek az egyik szláv nép a Monarchia népei közül, amelyik egyértelműen az ellenséges pánszláv táborba akartak átmenni. Véleménye szerint a csehek mindent elkövettek, hogy az eddig lojális és hibátlan politikát folytató szlovákokat is hasonló sikamlós útra tereljék.¹²⁴ Apponyi Albert magyar politikus a szlovák katonák helytállásáról a következőképpen nyilatkozott: ”Olyan tömeges árulást, mint amilyet a cseh ezredeknél tapasztaltunk a magyar egységeknél előfordulhatatlan. A pozsonyi és kassai ezredek, amelyekben a legtöbb szlovák szolgált a legjobban teljesítő és hősie helytállást tanúsító katonákkal rendelkezett.”¹²⁵ A magyarországi szlovák politikusok, látva és olvasva e dicsérő szavakat és szembesülve, hogy hány szlovák katona esett el vagy került fogságba, megpróbálta e kedvező hangulatot arra felhasználni, hogy a szlovák nemzetiség több jogot kapjon Magyarországon. A szlovák nemzet hősieességét politikai tőkére próbálták átváltani. Ferdinánd Juriga magyarországi szlovák politikus felszólalt a magyar parlamentben, a szlovákság érdemeit ecsetelte és követelése is voltak a magyar kormány irányába, főleg a nyelv és az iskolapolitika terén. Juriga 1915. április 26-án szólalt fel a magyar parlamentben, ahol a rendkívül magas

¹²¹ Národné noviny 1914. szeptember 12. 2.

¹²² Franz Conrad von Hötzendorf: gróf, osztrák gyalogsági katonatiszt, császári és királyi tábornok, 1906–1917 között az Osztrák–Magyar Monarchia haderejének vezérkari főnöke volt.

¹²³ *František Martinek*: Maršl Conrad z Hötzendorfu o Slovákoch. In: Průdy, 8 (1928) 494–495.

¹²⁴ *František M.*: Maršl Conrad i. m. 493.

¹²⁵ *Apponyi Albert*: A nemzetiségi kérdés múltja és jövője Magyarországon. Budapest. 1926. 19.

véráldozatokat is megemlíttette, amiket a szlovákok hoztak a fron-
ton. Kimondta, hogy a szlovákok „(...) vérpatakjai tanúságot tesz-
nek arról, hogy a szlovák nép hazafias, hogy neki az eskü
szent.” Arra kérte a képviselőket, hogy a jövőben senki sem gyanú-
sítsa meg a szlovák népet a hazafiasságában. A magyar kormánytól
azt várta, hogy a háború után teljesítsék a szlovák nemzetiségi ké-
réseket és kapjanak több kisebbségi jogot. Az orosz irányultsággal
kapcsolatosan megjegyezte: „Elvégre ez a nép tudja, hogy nemze-
tiségét a magyar állam keretein belül sokkal jobban fogja tudni min-
dig érvényesíteni, mint egy 100 milliós tömegben, ahol csak csepp
volna a nagy tengerben.”¹²⁶ Juriga mondandóját a következőkkel
zárta: „Mint a magyarországi szlovák nép képviselője a legna-
gyobb készséggel szavazom meg mindazokat az áldozatokat, ame-
lyeket ezek a nagy idők kívánnak az ország minden nemzetiségé-
től.”¹²⁷ Matúš Dula magyarországi szlovák parlamenti képviselő és
Jászi Oszkár¹²⁸ magyar politikus is levelet váltott 1915 második fe-
lében a magyarországi szlovákság helyzetéről. Dula ebben sokat
panaszkodott a magyar sovinizmusra és nacionalizmusra: „(...) Fáj-
dalmas hatással van, hogy a nemzetiségek és a magyarság fiai által
egyenlő lelkesedéssel és vitézséggel hazánk megóvása érdekében
vívott véres harc eredményéhez kötött reményeinkben—csalódtunk.
(...) a sovinizta örületet nemcsak a tót intelligens osztályban, de
főleg köznépünk széles rétegeiben oly nagymérvű elkeseredést
okozott, hogy csak az Úristen a megmondhatója annak, mikor fog-

¹²⁶ A sok véráldozatra való tekintettel, azt kérte Juriga, hogy őket már ne „tótnek” hanem szlováknak hívják hivatalosan ez volt az első eset, amikor ezt a megnevezést elhagyni kérték. *Kemény G., Szarka L., Szász Z. (szerk): Iratok a nemzetiségi i. m. 358–359.*

¹²⁷ *Kemény G., Szarka L., Szász Z. (szerk): Iratok a nemzetiségi i. m. 358–359.*

¹²⁸ Jászi Oszkár(1875–1957) szociológus, író, politikus, egyetemi tanár. Az 1918-ban a Károlyi-kormány nemzetiségi kérdésekkel megbízott tárca nélküli minisztere (1918. okt. 31.–1919. jan. 19.). Nagy figyelmet szentelt a nemzetiségi kérdésnek, polgári demokratikus alapon Magyarországot „Keleti Svájc”-á akarta alakítani.

nak az ejtett sebek behegedni.”¹²⁹ Dula a magyarországi szlovákság helyzetét nagyon sötétnek és kilátástalannak látta. A fenti idézetből is látszik, hogy a magyarországi szlovák politikusok milyen negatívan éltek meg a helyzetet. Így a több alternatívát nyújtó csehszlovák orientáció mind jobban teret nyert. A magyar politika kísérletet tett ennek az orientációnak a visszaszorítására, így például Sveztozár Hurban Vajanský¹³⁰ a szlovák nemzeti mozgalom cseh ellenes ideológusa egy cikket írt a csehszlovák egyesülés ellen, ezt a magyar hatóságok inspirálására tette: „Hogy szerencsés kimenetelű háború esetén a tótok által lakott megyék átsatoltassanak a cseh királysághoz és így a tótok oda legyenek ajándékozva a cseheknek. Ilyen abszurd bolondságokra nem is volna érdemes reflektálni, mert nincs olyan tót-ember, aki elárulván saját vérét, adásvétel tárgyává hagyná magát lealacsonyítani és nincs olyan tót-ember, aki elpártolva a tót hazafiak ősrégi elveitől, akik sarkalatos igazságuk tudatában az ország és a király előtt számtalanszor adtak kifejezést hazájuk iránti hűségüknek-törvénytelen és hazafiatlan utakon akaróának haladni.”¹³¹

1915 júliusában a cseh emigráció Svájcban majd Franciaországban, Tomáš G. Masaryk és Eduard Beneš irányításával egyértelműen megfogalmazta a független, önálló cseh állam létrehozásának programját, amihez idővel a szlovákokat is megnyerték. A magyar vezetésnek nem sikerült elérnie, hogy a magyarországi szlovák mozgalom elhatárolódjon a Masaryk és Beneš által vezetett mozgalomtól. A cseh politikusok ajánlata teljes körű autonómiát és a Magyarországtól való elszakadást ígérték a szlovákok számára. A magyarországi nemzetiségi elnyomás és a nemzeti jogok érvényesítésének a szándéka a szlovák politikai elitet a csehszlovák államiság felé sodorta, amelynek létfeltételét az egységes „csehszlovák nemzet” koncepciójának elfogadása jelentette. Masaryk politikai koncepciója a később „csehszlovákizmusnak” nevezett ideológián alapult. A háború kezdetén kijelenthetjük, hogy a szlovákok részé-

¹²⁹ Szarka L.: Szlovák nemzeti i. m. 126.

¹³⁰ Sveztozár Hurban Vajanský (1847–1916) jogász, szlovák író és politikus.

¹³¹ Szarka L.: Szlovák nemzeti i. m. 121.

ről államellenes fellépés vagy nacionalista magatartás néhány elszigetelt esetet kivéve, nem volt jellemző. A magyarországi szlovák vezetők a háború utolsó szakaszáig megőrizték lojalitásukat a magyar állammal felé. Tény azonban, hogy 1918 őszéig passzívak maradtak, és a körülmények alakulásától várták nemzeti aspirációik megoldását. Ivan Dérer¹³² a háború alatti szlovák stratégiát később a következőképpen magyarázta: „Teljesen passzívnak kell maradnunk, a dolgok majd maguktól kialakulnak, a háború vagy jól végződik a Monarchia és rosszul a mi számunkra, és ebben az esetben minden áldozatvállalás úgyis hiábavaló, vagy a háború rosszul végződik a Monarchiára nézve, a mi számunkra pedig jól, ekkor pedig a nemzeti felszabadulás magától is bekövetkezik.”¹³³

A háborús események következtében, és a civil és katonai hatóságok túlkapásai miatt az ország nemzetiségeinek magatartása idővel a nemzeti érzelmeik és érdekeik megfogalmazása irányába tolódott el, ez a szlovákoknál is megjelent.¹³⁴ A magyar állami nemzetpolitika részéről abban az időben nem volt egy komplex koncepció a szlovák nemzetiségire vonatkozó problémakör átfogó kezelésére. Az orosz betörés a Magyar Királyság területére 1914–1915-ben arra volt jó, hogy felébressze a szlovák és cseh politikusokat, hogy orosz vezetéssel esetleg létrehozhatnak egy közös szláv országot. Több terv is született ezzel kapcsolatosan. Az új államot kezdetben az orosz cár, vagy egyik rokonának vezetésével képzelték, de az orosz csapatok veresége és az orosz forradalom kitörése után már a saját állam megvalósítása vált elfogadható koncepcióvá a számukra. A magyarországi szlovák politikusok ekkor még nem támogatták nyíltan a cseh aspirációkat, de már Magyarország mellett sem voltak hajlandóak visszavonhatatlanul elkötelezni magukat. Vavro Šrobár szerint a háború alatt a szlovák vezetőknek

¹³² Ivan Dérer (1884–1973) jogász, politikus, újságíró. Csehszlovákia megalakulásnak támogatója. Az orosz fronton harcolt, ahol megsebesült, majd Bécsben a cenzori hivatalban dolgozott. Masarykkal szoros kapcsolatokat ápol. Csehszlovákiában miniszteri tisztséget kapott.

¹³³ *Dérer, Ivan: Slovensko v prevrate a po ňom.* Bratislava. 1924. 7.

¹³⁴ *Szarka László: A Nagy Háború i. m.* (2015) 166–167.

nem volt előre meghatározott politikai terve sem a Monarchia győzelme sem a veresége esetére. Šrobár szerint „Szlovákiában a következő jelszót vallották: várni, várni”.¹³⁵ A magyarországi szlovák vezetők úgy vélték, hogy a magyarországi szlovákság sorsa mindenképpen a magasabb nemzetközi hatalmi érdekek függvénye lesz. A csehszlovák orientáció hívei csak 1918-ra erősödtek meg és a korábbi szlovák politikai irányzatokat és képviselőiket teljesen kiszorították. Ez maradt az egyetlen alternatíva és ehhez a nagyhatalmak támogatását is megszerezték. Az orosz betörések ráébresztették a cseh és szlovák politikai vezetőket arra, hogy eljöhet a kedvező politikai lehetőség az elszakadásra a Monarchiától és a magyaroktól és esélyük lesz Csehszlovákia létrehozására.

---

¹³⁵ Šrobár, Vavro: *Oslobodené Slovensko*. Praha, 1928. 188.

BOTOS MÁTÉ

HERCZEG FERENC: „BIZÁNC” CÍMŰ DRÁMÁJA, MINT TÖRTÉNETI FORRÁS?

„Érvelésem lényege nem az, hogy a történetírásnak is van fikciós lényege; én inkább a fikció történetiségére helyezném a hangsúlyt. Ez pedig a történelmi tudat megerősödésének folyamánya: annak, hogy a történelmi gondolkodás még mélyebben hatott a regényírókra, mint ahogy a regény a történészekre.” (John Lukacs)¹

Mindenekelőtt tisztázni szeretném, hogy dolgozatom nem az irodalomtörténeti területre tévedő történész sajátos nézőpontját képviseli, hanem – követve John Lukács intelmeit – elsősorban a mentalitástörténet szempontjából közelítem meg a XX. század első fele legismertebb szerzőjének leghíresebb drámáját. Lukács szerint ugyanis a történelmi gondolkodás legplasztikusabban az irodalmi alkotásokban jelenik meg, márpedig ebben az esetben a „Bizánc” részben Herczeg történeti látásmódjáról, illetve a kortárs magyar viszonyok történeti díszletek mögé rejtett bírálatáról van szó, ami egyben forrása is lehet annak, hogy hogyan látta a kor ünnevelt szerzője – és a hozzá hasonlóan gondolkodó rétegek – az Osztrák–Magyar Monarchiát. Az alábbiakban arra keressük a választ, hogy a maga korában hihetetlenül népszerű drámával kapcsolatban a kortársak „áthallásos” vélekedése igazolható-e, és a szerző a bizánci kor külsődlegességei mögött valójában rejtve a Monarchia sorsát jövendölve meg, a saját koráról alkot kritikai véleményt. Így cselekedvén az irodalomtörténeti alkotást egyfelől a konszenzuális történettudományi keretek közé ágyazzuk, másrészt igyekszünk a történeti forrásokhoz hasonlóan kezelni.

Előljáróban néhány fontos történelmi adalék a szerzőről és koráról, amelyben a darab keletkezett. A bánáti svábként született

---

¹ John Lukacs: A történetírás jövője. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2012. 92.

Herczeg,² aki talán csak kortársa, a lengyel Joseph Conrad életpályájához hasonlítható módon idegen nyelvként tanulja meg majd a magyar nyelvet, amelynek mestere lesz, hamar a közéleti szerepvállalás felé is fordul. 1896-ban Versec városnak lett országgyűlési képviselője szabadelvű párti programmal. Az 1901-es választásokon kiesett ugyan a képviselőházból, azonban az 1904–05-ös időközi, 1905–06-os és 1910–18-as általános választásokon a pécskai kerület országgyűlési képviselője lett. 1903. december 16-tól 1910. december 31-ig volt belső munkatársa a gr. Tisza István által alapított Az Újságnak. 1911. január 1-je és 1918. október 1-je között szerkesztette a Magyar Figyelő irodalmi és politikai szemlét, majd a közélettől visszavonult. Mint Tisza legbizalmasabb munkatársa, rálátással bírt olyan ügyekre, amelyek alapján politikai pesszimizmusa megnyilvánulhatott általában irodalmi alkotásaiban, különösen pedig a „Bizánc” című drámájában. A dráma kortárs sikerének megértéséhez a történeti kontextushoz kell tehát folyamodnunk.

A századforduló idején a Monarchia osztrák felében az osztrák kormány és ellenzéke kíméletlen harcot vívott egymással. Az ellenzék bizonyos, létfontosságú kérdésekben gyakorlatilag megbénította a kormány működését. Emiatt a szembenállás miatt a kiegyezés óta tízévenként kötelezően megújítandó gazdasági kiegyezés 1897-es tárgyalásai eredménytelenek lettek, mivel a bécsi ellenzék oppozíciója cselekvőképtelenné tette az osztrák tárgyaló felet. A patthelyzet feloldását a magyar kormány 1898-ban úgy hajtotta végre, hogy megalkotta az ún. ischli klauzulát, ami a magyar részről a szerződés egyoldalú és ideiglenes meghosszabbítását

---

² Herczeg Ferenc (született: Franz Herzog, Versec, 1863. szeptember 22. – Budapest, 1954. február 24.) magyar író, színműíró, újságíró, az MTA tagja és másodelnöke, 1904-től 1919-ig a Petőfi Társaság elnöke, a Horthy-korszak legnépszerűbb írója, az Új Idők című irodalmi hetilap főszerkesztője és a Magyar Revíziós Liga elnöke. 1945 után mellőzték, 1949-ben internálták, megfosztották akadémiai tagságától, könyveit nem engedték kiadni, így írói jogdíjaiból sem tudta eltartani magát. 1953-ban visszakapta egykori villája egyik szobáját, ahol egy év múlva bekövetkező haláláig lakott.

mondta ki. Magyarország a szerződés nélkül a politikailag lebénult osztrák fél mellett gazdasági nehézségekkel nézett volna szembe. Az osztrák kormány (pontosan ugyane megfontolásokból kiindulva) egy ugyanilyen megoldást követett. A kiegyezés újratárgyalásának elmaradása miatt a magyar ellenzék demonstrációkat szervezett és a parlamentben is obstrukcióval akadályozta a törvényhozást. A politikai válságba (azaz a véderő-vitába) végül a báró Bánffy Dezső vezette kormány 1899-ben belebukott. Az őt követő kompromisszumkereső Széll-kormánynak is csak 1902. december 31-én sikerült végre tető alá hozni a megállapodást. Mivel azonban Széll Kálmán a tárgyalások során túlságosan engedékenynek bizonyult az ellenzék szerint, az aláírást követően 1903 elején az országgyűlési ellenzék újra obstrukcióba kezdett. Ennek következményeként a parlament nem tudta elfogadni a költségvetési törvényt, ami automatikusan a Széll-kormány bukását eredményezte. Mivel a költségvetés elfogadtatása a következő Khuen-Héderváry-kormánynak sem sikerült, megnyílt az út Tisza István előtt, aki 1903. november 3-án alakíthatta meg első kormányát.³ Tisza a házszabály időnkénti kijátszásával és kemény fellépésével letörte az obstrukciót,⁴ az utcai tüntetéseket szétkergette, adott esetben az erőszakot is indokoltnak tartva.⁵ A rend, és a működőképes állam – legalábbis látszólag – biztosítva volt. Herczeg Ferenc ebben a belviszályokkal tarkított politikai helyzetben döntött úgy, hogy közéleti szerepet vállal, mégpedig 1896-ban szülővárosának lesz országgyűlési képviselője szabadelvű párti programmal. Az 1901-es választásokon alulmaradt, és noha az 1904–05-ös időközi, 1905–

³ Az első Tisza-kormány 1903–1905 között működött, azonban az ellenzéki összefogás megbuktatta nemcsak a kormányt, de a Szabadelvű Pártot is, amely 1875 óta volt kormányon. 1905-ben a párt szétbomlott és 1906. április 11-én jogutód nélkül megszűnt. Az előre látható feszültségek már 1903-ban is arra ösztönözték a monarchia iránt lojális választókat, hogy az „erős kéz” politikáját támogassák.

⁴ 1904. november 18-án, az ún. „zsebkendőszavazással” megszavaztatta a kormánypárti képviselőket a házszabály módosításáról.

⁵ Biharban az agrárszocialisták nagygyűlését fegyveres erő alkalmazásával oszlatták fel, az akcióban 33 civil vesztette életét.

06-os és 1910–18-as általános választásokon a pécskai kerület megválasztotta országgyűlési képviselőjének, ezt az 1901-es vereséget személyes veszteségének láthatárán túl is érzékelte. 1903. december 16-tól 1910. december 31-ig volt belső munkatársa a Tisza István gróf által alapított Az Újságnak, amely kompenzálhatta a vereségért. Ekkor, ennek a vereségnek hatására fog hozzá a „Bizánc” című darab megírásához, melyben nem csak az ő keserősége és féltelmei sűrűsödnek össze, hanem egy megdőböntő parabolája lesz az egyik válságból a másikba hulló Monarchiának.

Mindezek után indokoltnak tűnik feltenni a kérdést: van-e, és ha igen, mennyire van politikai üzenete a „Bizánc”-nak és ha igen, mi volt annak a tartalma? Mindenekelőtt vizsgáljuk meg: mennyiben tekinthető történelmileg hitelesnek a darab, vagy esetleg mennyiben nevezhető inkább parabolának? Herczeg Ferenc 1904-ben bemutatott három felvonásos Bizánc című drámája a szerző egyik legsikeresebb színműve. A drámát, mely nem csupán az író életművében, de a magyar drámairodalomban is kiemelkedő helyet foglal el, 1904–1945 között számos alkalommal vitték színpadra. Később a szerző legtöbb művéhez hasonlóan ez is tiltólistára került. A több évtizedes feledést örömteli módon napjainkban fokozódó érdeklődés váltotta fel.⁶ A darab szerkezetileg az arisztotelészi hármas egység elvét tükrözi: a dráma cselekménye egyetlen helyszínen, a bizánci császári palotában zajlik, egyetlen nap eseményeként 1453. május 29-re szűkítve az eseményeket. A darab tragikus hőse pedig Kónsztantinosz Palaiologosz, Kelet-Róma utolsó császára. A darab követi a történelmi események folyamatát, a többi szereplő közül a fontosabbak valós személyek (Notarasz, Giustiniani, Tamás nagyherceg, stb.), akik a történelmi hűséghez közelítően viselkednek. Természetesen a darabban vannak teljesen

---

⁶ 2014 szeptemberében a darab opera-átíratával indult a Kolozsvári Magyar Opera előadása, 2018-ban pedig az eredeti darabot tűzte műsorra az Új Színház.

kitalált személyek is,⁷ például Iréne, a császárné (merthogy a kétszeresen megözvegyült Kónsztantinosznak nem volt felesége az ostrom idején).⁸ Teljességgel történelmietlen ugyanakkor Ahmed Khán herceg szerepeltetése és az ő kivégzéséhez kötött bosszúként bemutatni Konstantinápoly, hiszen épp II. Mehmed az, aki a kormányzásról szóló törvényben arra hívja fel a fiait, hogy amelyik a trónt elfoglalja, az törekedjen a többi kivégeztetésére a közjó érdekében.⁹ A darab premierjére 1904. április 22-én került sor a Magyar Nemzeti Színházban.¹⁰ A Nemzeti a darabot 1911-ig változatlan szereposztással vitte, ekkor többek között Márkus Emília és Somlay Artúr is bekerült a színészek közé. A darabot még 1915-ben is játszották, igaz, ekkor már jelentősen megváltozott szereposztásban (többek között Ödly Árpáddal). A darab nem csak a há-

⁷ A darabban a következő szereplők tűnnek fel: Konstantin (XI. Kónsztantinosz) bizánci császár, Iréne bizánci császárné, Demeter bizánci nagyherceg, Tamás bizánci nagyherceg, Olga bizánci nagyhercegnő, a Pátriárka, Notarasz Lukács bizánci fővezér-cézár, Spiridon bizánci udvari főkamrás, Leonidász Spárta címzetes ura, Laszkarisz bizánci tengernagy, Lizánder bizánci udvari költő, Kratesz bizánci udvari bölcs, Zenóbia bizánci palotahölgy, Giustiniani Giovanni bizánci szolgálatban álló genovai zsoldos kapitány, Matteo genovai zsoldos, Folko genovai zsoldos, Nerio genovai zsoldos, Herma görög szűz, Dukasz bizánci népszónok, Korax bizánci népies író, Murzaosz bizánci görög kereskedő, a kereskedő céh képviselője, egy kalmár, Anna, Zoe bizánci udvarhölgyek, Ahmed Khán herceg török követ, II. Mehmed szultán öccse, Lala Kalil török követ, II. Mehmed török szultán és öccsének nevelője.

⁸ Az első felesége, Teodora Tocco, 1429-ben belehalt egy sikertelen szülésbe, a második felesége pedig, Caterina Gattilusio 1442-ben, alig egy éves házasság után – feltehetőleg fertőzésben – meghalt. Gyermeük nem született, és Kónsztantinosz ezután nem kötött több házasságot.

⁹ C.f. <https://www.dailysabah.com/feature/2015/08/07/the-history-of-fratricide-in-the-ottoman-empire--part-1> (Letöltés: 2019. március 1.)

¹⁰ A dráma első bemutatójakor 1904. április 22-én a Nemzeti Színház szereposztása: Konstantin: Beregi Oszkár; Iréné: Jászai Mari; Demeter: Ivánfi; Olga: Lenkei Hedvig; a pátriárka Szacs vay; Notaros: Gyenes; Spiridion: Náday Ferenc; Zenobia: Helvey Laura; Krates: Gabányi Árpád; Giovanni: Mihályfi Károly; Ahmed: Pethes Imre; Lalla Kalil: Gál Gyula; Herma: Török Irma; Lisander: Dezső József, Laszkarisz: Horváth Zoltán.

borús időszakban, hanem a kommün után is szimbolikus jelentőségű lesz: 1919. nov. 1-én is volt egy előadás; ezt követően már csak szórványosan került elő a két világháború között. Mindenesetre az adatok szerint a 'Bizánc' az 1904-es bemutatójától kezdve 1927-ig hetvennyolcadszor került színre.¹¹ A második világháború után is játszották még és 1947-ig Budapesten legalább 125 bemutatót élt meg a darab. A dráma jellemzői között meg kell említenünk, hogy ez a három felvonásos¹² klasszikus sokszereplős történelmi dráma igen gyors cselekményű, a döntő események jellemzően nem a színen történnek – a néző főként csak a reakciókat vagy az eseményeket előkészítő döntéseket látja –, következésképp a drámai csúcspont is csak sejtetve van, nem bemutatva. A dráma üzenete a korabeli magyar társadalom számára egyértelmű: az uralkodó hiába akar jót, a politikai elit azonban korrupt. Egy idegen zsoldos szükségesség ahhoz, hogy ki lehessen mondani az elitelő véleményét a tömegek magatartásáról. Fontos gondolata az, hogy az a döntéshozó, akit a sokaság nem támogat, szükségszerűen elbukik, s így hiába övé az erkölcsi igazság, ellenállási kísérlete hasztalan. A darab egyetlen mozzanata sem hagy lehetőséget arra, hogy kilépjünk a kor kontextusából, mégis, talán épp ez a merev „másról beszélés” eredményezi azt, hogy mindenképpen el akarunk vonatkoztatni a cselekmény korától. Herczeg olyannyira Bizáncról beszél, hogy mindenki Magyarországot értheti alatta. Jóllehet, Herczeg egyéb műveiben sincs utalás arra, hogy ezt a drámát a korabeli magyar viszonyok áthallásos leírására használta volna, mégis, ez az allegorikus értelmezési lehetőség teszi a korabeli néző számára egyértelművé, hogy a darab célja az 1900-as évek Magyarországnak bírálata.¹³

¹¹ Magyar Színművészeti Lexikon, 200. old. http://mek.oszk.hu/08700/08756/html/I/szin_I.0238.pdf (2019. (Letöltés: 2019.március 4.)

¹² Első felvonás: 26 jelenet; második felvonás: 24 jelenet, harmadik felvonás: 24 jelenet.

¹³ Jóllehet, Herczeg egyéb műveiben sincs utalás arra, hogy elítélte volna a századelő obstrukciós, önámító közéletét, önéletrajzi írásai (Várhegy, Góti-kus Ház, Hűvösvölgy) alátámasztják ezt az értelmezést.

Vegyük sorra a legfontosabb kérdéseket, amelyeket a dráma érint.¹⁴ A legelső és legfontosabb kérdés a legitim vezető iránti tisztelet és elkötelezettség problémája. Azt tapasztalhatjuk, hogy a darab alapvetően arra az axiómára épül, hogy noha az uralkodónak korlátlan hatalom és tisztelet jár, az alattvalók ugyanakkor ezt megtagadják. A magasztos célokat nem érzik magukénak, a materiális biztonságot keresik, az eszményeket nevetségesnek tartják. A lojalitás hiányát jól mutatja a két görög szereplő, Laszkarisz és Spiridion közötti beszélgetés:

„SPIRIDION (...) Mit hallani ő szent felségéről?

LASZKARISZ A várfalon harcol, de katonája nincs.

SPIRIDION Szánalmas az ilyen erőtlen erőlködés!

*LASZKARISZ Talán kissé nevetséges is. A görög légiók nagyobb-részt szétfutottak. A katonák polgári ruhát öltenek magukra, el-
ássák fegyverüket, és a csapszékben ülve várják, mit hoz
a holnap. A császár parancsának már csak egy marék genovai
engedelmeskedik!*

SPIRIDION Pénzért mindenre kapható a genovai!

*LASZKARISZ A szent császárnak különben az a különös ötlete is
támadt, hogy mi, a császári tengerészek, harcoljunk a falakon, a
genovai eretnekekkel egy sorban. Tengeren szívesen harcol-
nánk, de hát ki tehet arról, hogy őfelségének nincs már se ten-
gere, se hajója? A felség, aki magunk közt szólva, romlott ízlésű
úrnak mutatja magát, most abban leli gyermekes kedvét, hogy
az antik hősöket parodizálván, öklelő kosként jár a várfalon.
Tőlünk is azt kívánná, hogy vágassuk magunkat cafatokká, és
temetkezzünk a város romjai alá, csak azért, hogy egykor majd
valami éhenkórász krónikás azt írja róla: Konstantin hős vala!
Az ember nem hinné, hogy ilyesmi lehetséges a mai, művelt
korban.*

*SPIRIDION Sajnálatos eltévelyedése a különben fényes elméjű Kons-
tantinnak, amely veszedelembé dönti százazrek életét és egy vi-*

¹⁴ A dráma szövegéül az ELTE által gondozott kiadást választottuk (<http://drama.elte.hu/bizanc.html>) (Letöltés: 2018. december 12.)

lágíhíű város sorsát. Mert lássuk csak, mit mond a logika? Bizánc nekünk hazánk, azaz lakóhelyünk. Arra való, hogy éljünk benne. A város tehát eszköz, amely az élet célját szolgálja. Hogy feláldozzuk a célt az eszköznek, a lakót a lakóhelynek, az életet a hazának: ez a logika arculütése. Mert Mohamed nagylelkű az önként hódolókkal szemben, de gyilkos a haragja, ha csökönyös és céltalan ellenállással ingerlik.

LASZKARISZ Még hagyján, ha a zsoldosokról meg a köznépről volna csak szó. De ha az ember elgondolja, hogy komoly veszedelem fenyegeti a legelőkelőbb bizánci családokat is ...”¹⁵

A társadalom tehát Herczeg szerint valójában más, alapvetően anyagi érdekek szempontjából közelíti meg a hatalom célkitűzéseit. Amennyiben ezt cinikusan maga is felismeri, ez korrupcióra ösztönzi:

„MURZAFOSZ Értésünkre esett, nekünk, szegény, de becsületes bizánci kalmároknak, hogy szent és mindenható császáruk, kit Isten sokáig éltesse, áruba akarja bocsátani dicső koronájának gyémántjait, hogy kifizethesse a katonák hátralevő zsoldját. Ezt hallván, hódolattal elédbbe járulunk és könyörgünk: ha némi nyereséggel jár az üzlet, ne lássa hasznát az eretnek frank, hanem a hitéhez hű és császárárt imádó honi kalmárság.

SPIRIDION Meg akarjátok venni a koronagyémántokat? Hát van még annyi pénzetek? Hiszen a hadiadót megtagadtátok!

MURZAFOSZ Nincs, uram! Nekem már semmim sincsen! De ötszázán egyberakták szegénységüket, hogy megmentse a hazai kereskedelem jó hírnevét.

SPIRIDION Nos, ha a gyöngysor valóban szép, és ha még öt zacskó aranyat raktok melléje, akkor beszélünk a dologról.

MURZAFOSZ (ijedten) Öt zacskót? A főkincstáros úr öméltósága csak négyet vett a velencésektől.

SPIRIDION Fordulj hozzá, majd elvállik, barátom, mire még vele?

---

¹⁵ Első felvonás, negyedik jelenet.

*MURZAFOSZ (a kalmárral tanakodva) Mondtam, a lator megnyíúz
élve ... De adjuk meg, a gyöngyök fele úgyis hamis ... (Spiri-
dionhoz.) Meglesz, te fényes ábrázatú, te nagyszívű!*

*SPIRIDION Menjetek, derék emberek, és várjatok meg a palotám-
ban.*”¹⁶

Mindennek a nyílt önérdék-követésnek nem lehet más logikus kö-
vetkezménye, mint a legitim hatalommal való szembefordulás. Ezt
egyszerűsített nyelvzetben hazaárulásnak szokás nevezni, hiszen
amikor a politikai elit a tömegek szándékaihoz kezd igazodni, nyílt-
an visszautasítva a kijelölt célok elérését, az árulás, s ha ezáltal a
saját hazája szuverenitásának feladását vállalható járulékos veszte-
ségnek ítéli, az pedig kiemelten hazaárulás, amint az alábbi jelenet
is mutatja:

*SPIRIDION Te ifjú vagy, de éles elméjű, és én nagy súlyt vetek a
véleményedre. Abban megegyeztünk, nemde, hogy nem nézhet-
jük tétlenül, a boldogtalancsászár hogyan veszti el önmagát és
hazánkat. Szerinted mi a teendő mostani, válságos helyzetünk-
ben?*

*LASZKARISZ Én tudom, mi teszek, és nem is titkolom. Beszélhet
nekem most már sógorom, a főajtónálló: az éjjel mégis kiszö-
köm a városból, és törökké leszek. Odakünn tárt karokkal fo-
gadnak minden renegátot, és én szívesebben vagyok eleven re-
negát, mint fölnégyelt admirális.*

*SPIRIDION Bocsáss meg, de neked a hazáddal szemben is van-
nak kötelességeid ...*

LASZKARISZ Hogy érted ezt?

*SPIRIDION Kötelességed, hogy kezet fogj az előkelő honfiakkal,
akik egyesült erővel akarják elejét venni a kerekedő vésznek.*

LASZKARISZ Hol vannak? Kik azok?

---

¹⁶ Első felvonás, ötödik jelenet.

SPIRIDION Alkonyatkor szólítsd fegyverbe vitéz tengerészeidet, akik sokan vannak a városban, és vezesd őket a Héttorony-kastélyba, az Aranykapuhoz. Ott megismered szövetségeseidet.

LASZKARISZ Csakhogy nem mennek a tengeréseim!

SPIRIDION Mennek bizony, ha megtudják, miről van szó. Ott találod a főúri társaság színét-javát, ott találsz egy fenséges nagyherceget és ott engem is. Amikor a császár szokása szerint megvizsgálja a kapuőrseget: békóba verjük őfelségét, és harsogó trombitákkal visszük Mohamed táborába.

LASZKARISZ Derék ötlet! Férfias ötlet!

SPIRIDION Így megmentjük hazánkat a végveszélytől és megmentjük a felséges Konstantint is. Hidd el, idővel ő maga is hálát érez majd a jótékony erőszakért, amely kicsavarta kezéből az öngyilkos kardot. Ott léssz?

LASZKARISZ Katonai becsületszavamra ígérem, hogy ott. És kezkeskedem a tengeréseim hűségéről. De kérlek, majd ajánlj be külön a felséges szultán pártfogásába.

SPIRIDION Tudod, hogy boldog vagyok, ha szolgálatodra lehetek...¹⁷

A Herczeg által ábrázolt bizánci társadalom, mint láthattuk, nem értékeli a szabadság saját definícióját. A politikai közösség számára a vállalkozási szabadság veszi át a hagyományos értékeken alapuló szabadság eszméjét. A szabadság eme szűkített értelmezése már rövid távon a társadalom vesztét okozza (erről is szól a darab), és reménytelen helyzetben van az a politikai erő, amelyik az apátiával, a fel nem fogott érdekekkel szemben áldozatvállalásra, kollektív cselekvésre, egyéni hősiességre próbál készíteni. Miközben a darab minden nézője tisztában van Konstantin igazságával, elkerülhetetlenül tudja, mi lesz a végkifejlet és ezért méginkább tiszteltre méltónak tűnik az árulással szembeni állásfoglalás. A darabban Giustiniani, a genovai zsoldosvezér egy karmikus-fatalisztikus

---

¹⁷ Első felvonás, harmadik jelenet.

magyarázattal próbálja megértetni a legitim és erkölcsi fölénye tudatában levő császárral, hogy értelmetlen a küzdelem:

„*GIOVANNI Ne áltasd magad, Konstantin császár, a te birodal-
mad elveszett. Nem a pogány dönti meg, hanem évszázados vég-
zete. Elfonnyadt, mint fáján a levél, s ha nem is rázza a tö-
rök zivatar, lehull magától. Nincs hatalom, értsd meg, uram,
nincs hatalom, amely feltartóztathatná bukását.*”¹⁸

A császár törekvése – mint kategorikus imperatívusz –, hogy álla-
potbeli kötelességének eleget tegyen. Törekvése akkor is tiszteletet
parancsol, ha nem győzhet. A népe pedig minden kritikát megér-
demel: Giustiniani egyenesen azt állítja, hogy ez a nép, amelyet ő
pénzért védelmezni próbál, elvesztette önbecsülését – más szóval
gerinctelenné vált. Herczeg demophobiájának ez az egyik legdur-
vább megnyilatkozása.

„*KONSTANTIN (halkabban) Meddig tarthatjuk magunkat?*

GIOVANNI Nagyuram, te férfi vagy és katona ...

KONSTANTIN Tudom, elvesztünk.

GIOVANNI Hajnalban újra támad a pogány, s aztán vége.

*KONSTANTIN (az ablakon át nézi a várost) Szép szerelmem, arany
Bizánc, márványtagjaid bája, talányos lelked másé lesz! Hol-
naptól kezdve törököt fogsz uralni, talán az idők végéig ... (Fel-
riadva.) De hiszen ez kétségbeejtő! Giovanni, ezt nem akarhatja
az ég! Meglátod, Isten csodát fog művelni! Van Isten, és ő tud
csodát művelni!*

*GIOVANNI Tüzes mennykővel, kénköves esővel az Úr nem avatko-
zik a háborúk sorsába. Isten csodát művel, ha bátorságot önt a
férfiak szívébe. Művelt is már, de ellenünkre, nagyuram, amidőn
oroszlánbátorságot öntött a janicsárok szívébe. Nem láttad, a
rettenetes Ahmed kán nyomában hogy rohan, hogy repül ost-
romra, hogy hull és hal meg a pogány? Nekünk már csak egy*

---

¹⁸ Elő felvonás, hatodik jelenet.

a kötelességünk, nagyuram: mutassuk meg a pogánynak, ha győzni nem, de meghalni tudunk.

KONSTANTIN *Meghalni könnyű volna, Giovanni, ha velem halnának a gondjaim és bánatim. De mi lesz a népemmel?*

GIOVANNI *A gondviselés határt szab az ember s a nemzet életének. Ha betelt az idő, haljon meg önmagához méltóan az ember, a nemzet. Jártál valaha Karthágóban, felséges uram?*

KONSTANTIN *Nem jártam, Giovanni.*

GIOVANNI *Berber kalózokat kergetve, egyszer kikötöttem flotámmal a karthágói romváros tövében. Másfél évezred múlt el, amióta Róma leverte a várost, és minden csonka oszlopa és bezúzott bolthajtása dacosan fenyegető ökölként nyúl az ég felé, mintha keresné a gyilkos Róma torkát. Mennyi hősiesség, mennyi honszerelem porlad a romok között. E hősiesség, e honszerelem túlélte Rómát – és Karthágót halhatatlanná tette halála!*

KONSTANTIN *És miért tudott így meghalni Karthágó?*

GIOVANNI *Karthágót szabad nemzet lakta, uram, és Bizánc nem Karthágó. Karthágót férfiak lakták, uram, és Bizánc nem Karthágó.¹⁹*

Herczeg azonban a plebs hangulatának elutasítása mellett rámutat az elit tévedéseire is. Giustiniani hiába figyelmezteti a császárt,²⁰ hogy veszedelmes kockázatot vállal: nagyravágyó terveit megosztja a néppel, amely azonban nem osztozik ezekben a célokban. Ebben az esetben tehát a kormányozni vágyott nép természetének nem ismerése az elit felelőssége:

„KONSTANTIN *Zord földre vágyom, fönn a sötét északon, ahol zivatarral-vésszel csatázva, éppé, tisztává ifjodik nemzetünk. Új-Spárta legyen új hazánk neve, ahol dacos, harcias fiaink lelkében új életre támasztjuk nagy őseink erkölcsseit. Ím, látó ihlet*

¹⁹ Első felvonás, huszadik jelenet.

²⁰ „GIOVANNI *Bizony mondom neked, szegény császárom: ha egy igaz férfi s egy tiszta nő megmenthetnék a birodalmadat, Bizánc akkor is elveszett. Te nem ismered a népedet!*” (1/20)

*szállja meg szemem, látok messzi jövőendőket. Száz év múltán
Új-Spárta ifjúsága, a szűz erkölcsű, barna testű csapat, hajókra
száll s merészen levez a Boszporuszon. Konstantinápolyi há-
remében ül az elpuhult török nagyúr, s rettegve hallja, az északi
hódítók mint döngetik az Aranykaput, szilajon visszakövetelve
Konstantin császár örökét ...*

PÁTRIÁRKA Fantazmagória!

*KONSTANTIN Te aggastyán vagy, és jámbor megadásban telt el
életed, te nem ismered a férfiakarat erejét. Feleljetek ti neki!
Nos? Megengedem, hogy szóljatok! Értsetek meg! Én, Konstan-
tin császár, elhagyom a várost. Aki hívem, az követ. Nos, ki kö-
vet? (Szünet.) Senki ... Senki? De hiszen akkor ... Jóságos iste-
nem – (Rémülettel.) Giovanni! – (Megnyugatva magát.) Nem,
nem – igazatok van – a végzetes elhatározás megfontolást kíván
... Nagyon is váratlanul vetettem föl a kérdést ... Tehát fontol-
juk meg jól, hogy mit akarunk ... Tanácskozzunk, vitatkozzunk
... Most nem vagyok császár, hanem apátok ... (Lejön a trónról.)
Spiridion, nyittasd ki a palota kapuit, hadd jöjjön be Bizánc
polgársága, hadd jöjjön be a nép ... Tedd közhírré, hogy Kons-
tantin, az apa, családi tanácsra várja gyermekeit.*

*SPIRIDION Megyek. (Magában.) De vissza többé nem jövök.
(El.)*²¹

Herczeg kitűnő érzékkel mutat rá, hogy a fennálló rendszerek bu-
kásának egyik oka az, hogy nem értik meg az ellenfél motivációit
és logikáját. A bizánciakkal szemben fellépő oszmánok számára a
veszteség elkerülhetetlen (míg a bizánciak épp ennek minimalizá-
lása érdekében árulják el eszményeiket), megvetik nemcsak a gyá-
va ellenfelet, de tulajdon életüket is, hiszen a felemelkedő új barbár
világ számára még léteznek mozgósító ideák, szemben a reaktív
régivel. Az ellenfél kegyetlensége pedig nem öncélú: hatalmi
érdekeken alapszik, hiszen engedelmes szolganépet kívánnak a
polgárok helyett – ez pedig csak megfélemlítéssel lehetséges. A

²¹ Második felvonás, kilencedik jelenet.

bosszú jogalapját megteremtő intézkedésekkel pedig saját majdani fellépését készíteti elő. Abban bízni, hogy a győztesnek mégis több adófizető előre lesz szüksége, mint halottra, naivitás.

„KALIL (*hátralé, mosolyogva néz körül*) Nos, elméledtél, tiszteletre méltó Konstantin?

AHMED *Keresztény Konstantin, hová lettek a barátaid?*

GIOVANNI (*komor nyugalommal*) Követek, halljátok a felséges császár parancsát.

KONSTANTIN *Mi, Konstantin, Isten akaratából Bizánc utolsó császára: ezt adjuk a világ tudtára. Törvényt ültünk a népünk fölé, és igazságot teszünk, hóhéralálra ítélvén Bizáncot. Hóhérunk legyen a drinápolyi Mohamed.*

AHMED *A félelem megzavarta eszt!*

KONSTANTIN *Giovanni, e fiúnak leütteted fejét.*

KALIL (*ijedten*) Uram?

KONSTANTIN (*folytatva*) *A véres kardot átadod neki (Kalilra mutat), és őt kikorbácsoltatod a város kapuján. (Kalilhoz.) Te pedig mondd Mohamednek ezt: arcátlan sértésére, hogy lázadó pogány létére követeket mer küldeni, akár egy király, így válaszol Konstantin, a császár.*

KALIL *Te hitvány árnyékcsászár! Ha ezt megteszed, ha ennél százszor kisebbet merészelnél: egy óra múlva lángban áll Bizánc, s minden háza mészárszék, ahol emberhúst mér a janicsár!*

KONSTANTIN (*mindig nyugodtan*) Vigyétek őket!

KALIL *Uram, nagy császár! Ha vért kíván a szíved, üttess le az én vén fejem, de kegyelmezz ifjú Ahmednek! Ha parancsolod, magam tanítlak meg olyan kínsokrokra, amelyekről álmodni se mer a te hóhérod, azokat mind kipróbálhatod vén tagjaimon, de kegyelmezz ifjú Ahmednek! (Le akar térdepeni.)*

AHMED (*haragosan megragadja, és egy rántással talpra állítja*) *Mi az, vén bolond? A próféta harciosa térdet hajt a hitetlen előtt?*

KALIL *Ó, jaj nekem, és jaj Bizáncnak! Mohamed szörnyű bosszút fog állani, ő megesküdött a próféta nevére!*

AHMED (mosolyogva) Hát nem érted még? Hisz ezt akarja! (Konstantinhoz.) Én értelek, és hálát adok Allahnak, akinek erős kezében tüzes csóva lesz ellobbanó életem. Tűz eméssze meg a bizánci ingoványt, minden csúszómászójával, minden mérges virágával egyetemben!... Így megóvjuk Ozmán népét a bizánci álnokságtól, a bizánci bujaságtól, amely máris tarka kígyórajként kúszik a sátraink felé ... Allah nevével ajkamon halok meg. De előbb köszöntelek, Konstantin, az ötlet császárhoz méltó.”²²

A politikai döntésektől látszólag elszakadt életet élő társadalom tragikomikus szaturnáliába forduló állapota leginkább J. M. Coetzee „A barbárokra várva” című írására emlékeztet.²³ A darab mindenkinek az újhoz fűződő elvárásait és a régivel szembeni elutasítását fogalmazza meg, a morálisan igazolhatatlan attitűd karikírozott ábrázolása a szerző világnézeti-politikai állásfoglalása is egyben.

„SUHANC (hátral balról belép, bíborpaláستtal a ruhája fölött, borros butykossal a kezében) Találtam egy gazdátlan császári kabátot!

NÉP (ujjongva) A trónusra! Ül a trónusra!

SUHANC (a trónusra ül) Meghagyatik és parancsoltatik, hogy fősvesztés terhe alatt igyam egyet a kedves Mohamed egészségére! (Iszik.)

NÉP Éljen a kedves Mohamed!

SPIRIDION Palotaőrök! Palotaőrök!

NOTARASZ Ki állja útját a szennyes áradatnak?!

KORAX Óbégathatsz, komám – a palotaőrök a kincstár ajtaját fesegetik!

IRÉNE Mohamed! Hol késik Mohamed!”²⁴

²² Második felvonás, nyolcadik jelenet.

²³ A 2003-ban irodalmi Nobel-díjjal jutalmazott szerző kisregénye 1980-ban jelent meg, magyarul 1982-ben látott napvilágot a Modern Könyvtár sorozatban.

²⁴ Második felvonás, tizennegyedik jelenet.

A külső erőben bízó, ámde a saját legitim vezetőit lenéző gondolkodásmód kritikája nyilvánul meg a darabban akkor amikor a Mohamed (azaz II. Mehmed) jóindulatában alaptalanul bízó „komprádor” elit felismeri, hogy minden szándék ellenére az ellenség kegyetlen lesz a városlakókkal szemben. Herczeg úgy ábrázolja a drámai pillanatot, mint aki teljesen igazolhatónak véli a rossz tett büntetését.

„GIOVANNI *Megyek. Bizáncért harcoltam, és a város lelke égbe szállott Konstantinnal.*

TAMÁS *Tehát biztos, hogy a császár elesett?*

GIOVANNI *Ha látni akarsz, keresd meg a csatatéren a legnagyobb hullahegyet. Ott fekszik Konstantin, arccal a csillagoknak fordulva, kezében a kard, amellyel sírdombot épített magának pogány tetemekből.*

SPIRIDION *Derék Giovanni, ápoltasd a súlyos sebedet.*

GIOVANNI *A sebem oly súlyos, hogy ápolni nem érdemes. Hajnalra viszontlátom Konstantin uramat. De nem oly súlyos, mint a te sebed, főkamrás, mert egy éjszakával túléllek.*

SPIRIDION *Lázban beszélsz?*

GIOVANNI *A halál közelsége látóvá tett, és láttam, hogy seregeinket nem a török öli. Egy titokzatos, rettenetes Valaki, akinek emberi nyelven nincs neve ... Gigászi árnyékként lépked a kupolák fölött, s ahová lép, ott bömböl a föld, és porba dőlnek a paloták ... S ahová néz, ott lehull az emberek testéről minden fölvet méltóság és cifra rongy, s mint meztelen, didergő lelkek tá-molyognak a fekete mélység felé. (Spiridionhoz.) A homlokodon – ott a jegy – a fekete – tiéden is – – Mind meg vagytok jegyezve – – ! Ti didergő, meztelen lelkek, készüljétek a végre, mert egyiktek sem menekül meg! Egyiktek sem! Tudjátok meg, hogy Konstantin császár törvényt ül fölöttetek.*

TAMÁS *Mi hatalma a halott Konstantinnak fölöttünk?*

GIOVANNI *A halott császár jobbágyai vagytok, és ha szólít az alvilágról, követni fogjátok valamennyien. Az ő kürtszavára hanyatt-homlok rohantok a fekete mélységbe.*

IRÉNE Nincs itt egy bizánci férfi, hogy elhallgattassa a károgó hollót?

NERIO (jóhiszeműen) Nincs, asszonyom. Aki férfi volt Bizáncban, az künn fekszik a sáncon.

GIOVANNI Tudjátok meg, hogy Konstantin leüttette Ahmed herceg fejét. A szultán megesküdött a próféta nevére, hogy ami élet pi-heg-dobog a városban, azt mind megfojtja.

(Mind a rémülettől dermedten néznek össze.)

SPIRIDION De hiszen akkor – hiszen akkor mind elvesztünk.

ZENÓBIA Konstantin bosszúja!”²⁵

...

A birodalmat a belső ellenség is tönkreteszi belülről: az ő felelősségükre is rámutat Herczeg. A kollaboránsok, a rendszer lényegével azonosulni képtelenek árulása azonban nemcsak konkrét kapunyitást jelent (Herczeg a török bejutását a városba nem véletlennek tartja, hanem szándékos szabotázsnek), hanem az általános dekadencia kialakítását és fenntartását is. A hanyatlás oka nem feltétlen az ostromló erejében, hanem a védekezők kedvetlenségében, kockázat minimalizálásában, profit optimalizáló gondolkodásában keresendők.

„*GIOVANNI* A patkányhad addig rágt a ház alapját, amíg rászakadt. Most ijedten visítanak: Isten, tégy csodát! Isten nem tesz csodát a patkányok kedvéért!

OLGA (kétségbeesetten) De az asszonyok is? Az asszonyok?

GIOVANNI Ti az apró fogatokkal éppoly dühösen rágtátok az állam alapját, mint hímeitek. Kiszívtátok Bizánc csontjaiból az erőt, ifjak helyett falánk heréket adtatok neki, szüzek helyett hitetlen bábokat. Bizony mondom, a léhaságtok éppoly nemzet-áruló volt, mint férfaitok hitványsága.”²⁶

...

---

²⁵ Második felvonás, tizenhetedik jelenet.

²⁶ Második felvonás, tizenhetedik jelenet.

KÖVETKEZTETÉSEK

A „Bizánc” című dráma a korabeli magyar társadalom súlyos kritikája. A darab egyik értelmezési lehetősége a megváltozó társadalom elfordulása azoktól az eszményektől, amelyekre a jó kormányzás épülhet. A másik, kevésbé elvont jóslata a birodalmi-hungarus identitással már semmiféle közösséget nem érző nemzetiségi eszme, amint szétveti a birodalmat. A jó uralkodót a környezete nem érdemli meg; a hivatalnok-elit egy része nem érti meg a társadalom elvárásait, illetve azonosul a közgondolkodással az állam érdekei ellenében. A saját magát megmenteni nem képes hatalmi elit kollaboránssá, erkölcsi önfeladását követően azonban elkerülhetetlenül önmaga hóhérává válik. Az erényes uralkodó (ide az ősbemutató idején természetesen érthető Tisza István, vagy a későbbiekben akár IV. Károly) magával rántja a bosszú népét. A nemzeti romlás legsúlyosabb mondata minden kétséget kizáróan az, amikor Giustiniani azt mondja katonáinak: „Minden nemzet akkor hal meg, ha megásta a maga sírját.”²⁷ Herczeg drámája tehát nagyjából ugyanazt a következtetést vonja le, mint Szekfű Gyula „Három nemzedék – Egy hanyatló kor története” című, 1920-ban megjelent könyve előszavában: „*Ez a könyv személyes élményem. Abban a súlyos írásban, melybe az 1918 októberi katasztrófa döntött bennünket, melynek nyomorát épen mi, a magyar értelmiség, érezzük legsúlyosabban: testiünkön és lelkiünkön, öntudatosan és az összefüggéseket át tekintve, – úgy éreztem másfél év óta és úgy érzem ma is, hogy munkaerőmet és munkakedvemet fel nem találhatom, míg le nem számolok a hanyatlással, melynek végén ilyen katasztrófát kellett megélnünk, míg szemébe nem nézek azon erőknek, amelyek az egészséges fejlődés sodrából kivetették nemzetemet. Így írtam meg e munkát és... salvavi animam meam.*”²⁸

²⁷ Harmadik felvonás, tizenkilencedik jelenet..

²⁸ Szekfű Gyula: Három nemzedék – Egy hanyatló kor története. „Élet” Irodalmi és Nyomda R. T., Budapest, 1920. 4.

CSISZÁR IMRE

A HAJDÚNÁNÁSI IPAROSSÁG FEJLŐDÉSE ÉS KAPCSOLÓDÁSI PONTJAI A MEZŐGAZDASÁGGAL A DUALIZMUS IDŐSZAKÁBAN¹

I. A HAJDÚNÁNÁSI IPAROSSÁG KEZDETEI

Az ipari fejlődés kezdetei egész Európában összefüggésben álltak a népesség foglalkozásszerkezetének a változásával. Az iparból élő népesség növekedésének folyamata, a munkaerő átcsoportosulása a mezőgazdaságból az iparba és a kereskedelembe a feudális viszonyok átalakulásának és az iparosodás folyamatának fontos jellemzője volt. Feltűnő azonban, hogy ez a folyamat sehol sem az ipari termelés ugrásszerű felfutása idején indult meg, hanem jóval korábban. Ez az ún. protoindusztriális fejlődés Európában a 17. század második felétől a 19. század közepéig tartott és elsősorban nem a városi iparosok számának a növekedésében tükröződött. A vidéki iparosság fejlődése, a falvakban élő agrárnépesség háziipari tevékenységének a professzionalizációja és az ipari tevékenységnek a mezőgazdasági munkától való különválása indította el az alapvető változásokat. A paraszti társadalom túlnépesedése miatt a föld nem tudott mindenkinek megélhetést biztosítani, így az addig szezonálisan, saját használatra folytatott háziipar kivált a paraszti háztartásból. Közép-Kelet Európában és Magyarországon ez a folyamat különösen az iparfejlődés korai szakaszában volt meghatározó. Az iparban foglalkoztatottak aránya 1715-ben 6%-ot, 1828-ban 8%-ot, 1890-ben 12%-ot, 1910-ben pedig 16%-ot tett ki Magyarországon.²

---

¹ A tanulmány az MTA-DE Néprajzi Kutatócsoport támogatásával készült.

² Gyáni Gábor – Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Budapest, 2004. 78.

A magyar iparfejlődést sokáig az Ausztria és Magyarország között kialakult munkamegosztás is gátolta. Az osztrák örökösödési háború (1740–1748) után a birodalomban a gazdaság iparosítása központi kérdéssé vált. Az ipar előtérbe kerülése szorosan összekapcsolódott az ekkor kezdődő nagy nyugati iparfejlődéssel és a bécsi udvar a gyors iparosítást merkantilista gazdaságpolitika alkalmazásával igyekezett megoldani, vagyis a pénzügyi háttérét az állam biztosította. A gyors iparosítást állami támogatással létrehozott ipari üzemek útján igyekeztek elérni, s áruikat magas behozatali vámokkal védték. Magyarország szerepe a nyersanyag és a biztos felvevőpiac biztosítása lett, vagyis a magyar iparfejlődés ellenétbe került a birodalmi érdekekkel. Az osztrák ipar ezzel új lendületet kapott és hazánk, mint biztos felvevőpiac az állandó kereslet egyik legfontosabb tényezője lett. A birodalom vámhatárainak átalakítása eltérő fejlődésű területek kialakulásához vezetett. Mivel a vámhatárokat úgy változtatták meg, hogy azok nemcsak külső, hanem belső vámként is szolgáltak, Magyarországot belső vámhatár választotta el az örökös tartományoktól, ami rendkívül kedvezőtlen kereskedelmi feltételeket teremtett. Az örökös tartományokba beszállított termékekre kifejezetten magas vámtételeket állapítottak meg, miközben a Magyarországra érkező osztrák ipari cikkek vámmentesek voltak. A bécsi udvar ráadásul kiviteli tilalmat is elrendelt, amelynek következtében a magyar mezőgazdasági termékek egyetlen felvevő piaca az osztrák piac lett. A birodalmi gazdaságpolitika hosszú távú hatást gyakorolt a magyar gazdaságra. A piaci ár alatti értékesítés és a piaci áron felüli vásárlás hazánk gyarapodását nem szolgálta, de ennél is súlyosabb volt a hosszabb távú iparfejlődésre gyakorolt hatás, hiszen Magyarországon emiatt nem alakulhatott ki modern ipar. A céhes ipart lassan felváltotta ugyan a többnyire félkész termékeket előállító manufaktúra, azonban modern ipari üzemek, gyárak ebben az időben még nem jöhettek létre. A manufaktúra, a céhes ipar és főként vidéken a kezdetleges háziipar együtt létezett és legfőbb funkciója a mezőgazdasági eszközök előállítása volt. Vagyis a magyar ipar ekkor szinte kizárólag a me-

zőgazdasági növény- és állattenyésztéshez szükség ipari termékek előállítására koncentrált.

A kiegyezést követően azonban a „boldog békeidők” nyugodt fejlődésének köszönhetően nemcsak az agráriumban, hanem a magyar iparban is jelentős modernizáció történt. Megtörtént a modern nyugati gazdasági berendezkedés átvétele, így a magyar gazdaság a korszerűsödést tekintve több lépcsőfokot haladt egyszerre. A kiegyezés után megélénkült a külföldi tőke beáramlása, amely néhány nagybank alapítását is lehetővé tette és ezzel megszűnt a hitelhiány. Minden feltétel adott volt tehát, hogy jelentős változás következzen be az iparosításban. Az iparban elterjedt a gépek alkalmazása, s ezáltal Magyarország elmaradott agrárjellegű gazdaságában megkezdődött az agrár-ipari jellegűvé válás folyamata. A korszakban a mezőgazdaság kapitalista fejlődése volt a legdinamikusabb, amely összefüggött a szállítási feltételek jelentős javulásával, a vasúthálózat ugrásszerű fejlesztésével, s a Monarchia vámuniójával. 1850 és 1867 között több mint 2100km vasútvonal épült. A vasúthálózat hossza a dualizmus időszakában rohamosan bővült, s a századfordulóra már 17 ezer km, 1913-ra pedig 21 798 km hosszsan hálózta be az országot. Az állami utak hossza is megduplázódott, 1880-tól az első világháborúig 6 ezer km-ről 12 km-re nőtt.³

A vámhatárok ezután már a magyar termékeket is védték nemcsak az osztrákoktól. A vámunió védőhatása különösen az olcsó orosz és amerikai búza megjelenésekor érvényesült a leginkább. A kibontakozó nagyipar azonban nem a hagyományos kézműipari ágazatokba, hanem a feldolgozóiparba tört be, így lehet, hogy a szövőipar vagy a malomipar gyáripár lett, de a szabóság, vagy a pékség már nem.⁴ A gazdasági növekedés hatására a mezőgazdaságból élők összes lakosságon belüli aránya csökkent, de még így is a társadalom túlnyomó többségét ez a réteg tette ki. Gunst Péter számításai szerint 1910-ben a mezőgazdaságból élő népesség az egész

---

³ Szuhay Miklós: A mezőgazdaság kapitalizálódása 1848–1918. In: A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig. (Szerk. Gunst Péter) Budapest, 1998.142.

⁴ Vö. Gyáni Gábor – Kövér György, i. m. 80–81.

lakosság 62,41%-át tette ki, ami a 19. század közepén még a 80%-ot is meghaladta. A teljes agrártársadalom azonban ennél is nagyobb volt, mivel a városi népesség egy része, egyes városokban az egésze, még mindig a mezőgazdaságból élt.⁵ A kivándorlás mellett a belső migráció, a városokba áramlás is hatással volt a mezőgazdasági keresők számának csökkenésére. Ennek a háttérében az ipari fejlődés és az ipar munkaerőigényének a megnövekedése állt, amely belső migrációs folyamatot indított el és a lakosság területi átrendeződéséhez vezetett. A mezőgazdaságból az iparba történő áramlás a falvak népességét csökkentette, míg a városokét jelentősen növelte, s ezzel az urbanizáció is új szintre lépett Magyarországon.

Hajdúnánás gazdaságát mindig is a mezőgazdaság határozta meg. Az itt letelepedett hajdúk nehezen tértek át a katonáskodásról a termelőmunkára, így elsősorban az állattenyésztés volt jelentős. A földművelés egészen a 19. századig alárendelt szerepet játszott a városban az állattenyésztéshez képest. A város ipara is elsősorban háziipari jellegű volt és főként az állattenyésztés, majd később a mezőgazdasági növénytermesztés igényeinek a kiszolgálását célozta. Tipikus, Kövér György által „protoindusztriális háztartásoknak” nevezett iparos családok éltek Hajdúnánáson és ők jelentették a helyi ipart: *„Ezek a protoindusztriális háztartások ugyanis tulajdonképpen nem szakadtak ki a mezőgazdaságból. Benne is maradtak, meg nem is. Szociálisan a falu peremére kerültek, mivel ezek a családok általában kevés földdel rendelkeztek, de nem mentek el a faluból, onnan próbáltak iparcikkeket a piacra vinni.”*⁶ A legelső iparosok a városban még a katonáskodó életmódhoz szokott hajdúk igényeinek kívántak megfelelni, s így a szíjgyártó, a nyeregkészítő, a lópatkoló s a fegyverkovács a legősibb hajdúnánási iparosok közé sorolhatók. Barcsa János közlése szerint a 18. század elején már

---

⁵ Gunst Péter: A magyar agrártársadalom 1850–1914 között. In: A magyar agrártársadalom a jobbágság felszabadításától napjainkig. (Szerk. Gunst Péter) Budapest, 1998. 166–167.

⁶ Gyáni Gábor – Kövér György, i. m. 79.

volt a városban szárazmalom és mészárszék.⁷ A város ipara Oláh József szerint „a hajdúk letelepedését biztosító korponai oklevél kiadása előtt, sőt még azután is csak a közvetlen, helyi szükségletek egy részét elégítette ki alkalmi iparosok, helyi ezermesterek, kettős foglalkozásúak tevékenységével háziipari szinten. [...] a város ipara még a XVIII–XIX. század fordulóján is ott tartott a fejlődésben, ahol az egyes rangosabb magyarországi városközpontok a XIII–XIV. században”.⁸

Hajdúnánás iparfejlődését 1872-ig a céhes ipar jellemezte, majd ettől kezdve a 20. század közepéig a gépesített üzemipar fejlődésének időszakát élte a város. Az iparból élők száma eleinte nagyon alacsony volt, s csak lassan kezdett növekedni: 1702-ben 19 fő, 1788-ban 32 fő, 1828-ban 99 fő, 1849-ben pedig 169 fő számított iparosnak. A legtöbben csizmadiák, molnárok, kovácsok és szűcsök voltak közülük.⁹ Az iparosok számának gyarapodása lehetővé tette, hogy idővel céhekbe tömörüljenek. Erre Hajdúnánás esetében viszonylag későn került sor. A legelső a csizmadia céh volt, amely 1782-ben alakult meg. Mivel Hajdúnánás ekkor még Szabolcs vármegyéhez tartozott, s másutt már korábban megtörtént a céhrendszer kiépülése, így ez a céh a nagykállói csizmadiák filiájaként jött létre.¹⁰ A hajdúnánási csizmadiák önállósodására 1838-ban került sor.¹¹ 1802-ben jött létre a szűcs céh, 1813-ban a szíjgyártó céh, 1832-ben az ács és a molnár céh, 1836-ban pedig az asztalosok, a lakatosok, és a kovácsok céhe. 1852-ben a város 176 iparosa és kereskedője összesen 16 legényt foglalkoztatott.¹² A hajdúnánási céhek is szigorú rend szerint működtek. Az inasévek letöltését követően a tanoncot felsza-

⁷ Barcsa János: Hajdúnánás város és a hajdúk történelme. Hajdúnánás, 1900. 72. 76–77.

⁸ Hajdúnánás története. (Szerk. Rácz István) IV. fejezet. Oláh József: Ipar, kereskedelem. Hajdúnánás, 1973. 209.

⁹ Uo. 210.

¹⁰ Draviczy Imre: Hajdúnánás iparossága fényben (XVII. század vége – 1949). Hajdúnánás, 2009. 9.

¹¹ Oláh József, i. m. 211.

¹² Uo., 211. és 214.

badították, legénynek nyilvánították és kiállították a vándorkönyvét. Ahhoz, hogy mester lehessen, remekelnie kellett.

A 19. század derekán, amikor Nyugat-Európában már a gyár-
ipar fejlődésének lehettek tanúi, hazánkban, főként az Alföldön és
az északkeleti területeken, még mindig a céhek jelentették a hazai
ipart. Kövér György azonban nem ebben látta a magyar iparfejlő-
dés legnagyobb problémáját, hanem a belső iparfejlődés megszakít-
ottságában: *„Ebben a korszakban Magyarországon még a céhes
ipar is újjászületőben volt, a céhek a mezővárosokra és a falvakra
is kiterjesztették befolyásukat. [...] Nem egyszerűen a vidéknek a
kézművesipari fejlődéséről van szó, hanem kifejezetten a mezővá-
rosokba és falvakba települt kézműiparok dinamikájáról. [...] A ma-
gyar fejlődés igazi dilemmája azonban az, hogy a 19. század má-
sodik felében [...] ezeknek a kézművesiparoknak a zöme ezeken a
területeken is lehanyaglott, és nem ezekre támaszkodva jött létre a
magyarországi gyár-
ipar. A magyarországi iparosodásnak a leg-
szembetűnőbb sajátossága ez a »megszakítottság«.*”¹³

A hajdúnánási céhrendszer egy évszázadig sem működött, mi-
vel az 1872-es ipartörvény (1872. évi VIII. tc.) kimondta a céhek
megszüntetését: „83. § *A jelen törvény életbeléptetésétől számított
3 hó alatt valamennyi fennálló czéh megszűnik. Ha a volt czéhta-
goknak többsége ezen törvény életbelépte után 9 hó alatt ipartársu-
latot alkot, a megszűnt czéh vagyona ezen társulatra száll, ellenke-
ző esetben a volt czéhtestület vagyona a czéh közgyűlése által
közhasznu iparcélokra adományozandó, s ha a gyűlés ily határo-
zatot hozni nem akarna, a társulati vagyonnak ipari célokra való
fordítása iránt az illető törvényhatóság fog határozni.*”¹⁴ Hajdúná-
náson a céheket az ipartörvény értelmében ipartársulatok váltották
fel. A csizmadíák még 1872-ben; az asztalosok, lakatosok, ková-
csok 1873-ban; az ácsok, molnárok, közművesek 1877-ben, a szű-
csök pedig 1880-ban hozták létre ipartársulataikat a céhek helyén.¹⁵

¹³ Gyáni Gábor – Kövér György, i. m. 80.

¹⁴ 1872. évi VIII. törvénycikk, az ipartörvény. IV. fejezet. Az ipartársulatok-
ról. 83.§.

¹⁵ Oláh József, i. m. 221.

A Hajdúnánási Csizmadia Ipartársulat 1879. május 22-én elfogadott alapszabályai pontosan rögzítették a társulat célját és a tagság feltételeit:

„1.§. Az ipartársulatok célja: a hazai ipar fejlesztése, s az erre egyesült iparosok jólétének előmozdítása lévén, e cél elérése tekintetéből a hajdúnánási Csizmadia iparosok az 1872. VIII. t.c. értelmében egy ipartársulattá kívánnak alakulni „Hajdúnánási Csizmadia Ipartársulat” címen.

2.§. Tagjai lehetnek e társulatnak:

- a.) A megszűnt Céh minden tagja*
- b.) Minden önálló csizmadia iparos helyben.*
- c.) Az elhunyt iparos özvegye, árvái [...]*

3.§. A társulatba felvételt csak ismert botrányos élt miatt lehet megtagadni [...]

4.§. Belépéskor minden tag megkapja nyomtatásba a társulati alapszabályok 1 példányát, s magát ahhoz tartani köteles [...]

5.§. A belépéstől kezdve minden tagnak egyenlő jogai, s kötelezettségei vannak.

6.§. A megszűnt Céh minden tagjai, kik e társulatba belépni most az alakuláskor kívánnak, tartoznak a társulat alapítókéjéhez a Céh vagyona beadása mellett – 50-50 kr. beiratási díjat, egyszermindenkorra, s az évi szükségletekre évenként 40-40 krt. fizetni.”¹⁶

Ezt követően a város iparfejlődését a céhrendszerből kibontakozó kisipar és a kapitalista módon szervezett ipari vállalkozások jelentették. A hajdúnánási ipar fejlődését a kovácsmesterekre irányuló igény növekedése is mutatja. A városban iparendéellyel dolgozó kovácsok száma 1827/28-ben még alig 15 fő volt, s számuk 1885-re 21-re, 1900-ra pedig 50-re nőtt, míg 1930-ra 32 főben állandósult.¹⁷ A városi iparosság száma is folyamatos emelkedésben volt.

¹⁶ MNL HBML IX. 230. 2.k. – A Hajdúnánási Csizmadia Ipartársulat alapszabályai, 1.

¹⁷ Buczkó József: Kovácsmesterség Hajdúnánáson. Hajdúnánás, 1994. 10.

Az 1852-es 176 fős létszám 1890-re 246 főre, 1899-re 296 főre, 1908-re pedig 367 főre ugrott.¹⁸

II. HAJDÚNÁNÁS IPARA A DUALIZMUS IDŐSZAKÁBAN

A céhek megszüntetése egyértelműen az iparfejlődés elősegítése érdekében történt. Az iparüzés szabadságának kimondásával és az új rendszer pontos szabályozásával pedig az 1884. évi ipartörvény (1884. évi XVII. tc.) teremtett egészen új világot, amikor kimondta: „1. § *A magyar korona országai területén minden nagykoru, vagy nagykorúnak nyilvánított egyén, nemre való tekintet nélkül, ezen törvény korlátaí közt bármely iparágat, ideértve a kereskedést is, bárhol, önállón és szabadon gyakorolhat.*”¹⁹ A törvény jelentősen megkönnyítette az iparossá válást azzal is, hogy lefektette, hogy ezentúl nem kell tanoncbizonyítvány az iparüzéshez, csak a gyakorlottságot kell igazolni: „9. § *A törvény életbelépte után következő három éven át a 4. §. szerint képesítéshez kötött mesterség önálló üzésének bejelentésekor csak azt kell alkalmas módon igazolni, hogy a bejelentő szakbavágó mőhelyben vagy gyárban szakbavágó munkával két évig foglalkozott; a tanoncbizonyítvány bemutatása nem követelhető.*”²⁰

Hajdúnánáson az 1884-es ipartörvény értelmében a létrejött, egyes iparban dolgozókat tömörítő ipartársulatoknak ipartestőletet kellett létrehozni: „122. § *Törvényhatósági joggal felruházott és rendezett tanácscsal bíró városokban, továbbá oly községekben, melyekben a képesítéshez kötött mesterséggel foglalkozó iparosok száma legalább százra megy, a képesítéshez kötött mesterséggel (4. §) foglalkozó iparosok kétharmadának kívánatára, az illetékes ipar- és kereskedelmi kamara meghallgatásával és a törvényhatóság*

¹⁸ Oláh József, i. m. 217.

¹⁹ 1884. évi XVII. törvénycikk, ipartörvény. I. fejezet. Az ipar megkezdéséről. 1.§.

²⁰ 1884. évi XVII. törvénycikk, ipartörvény. I. fejezet. Az ipar megkezdéséről. 9.§.

*hozzájárulásával az iparhatóság által ipartestületek alakítandók.*²¹ A városban az ipartörvény által előírt ipartestület létrehozása viszonylag későn következett be. Jarabin József és társai beadványára 1903. április 5-én összeült a város iparossága és 223-an szavaztak a Hajdúnánási Ipartestület megalakításáról. 160-an mellette, 63-an pedig ellene. Az Ipartestület 1904. szeptember 5-én elnökké Mikó Gyula asztalos mestert választotta meg. A jegyző Dobrossy István, az iparostanonc iskola igazgatója lett.²² A viszonylag jelentős nem szavazat a kisváros iparosságának az ellenállását jelzi. A céhszabadság eltörlése és az iparszabadság kihirdetése sok régi mesterből váltott ki ellenérzéseket. Féltették mesterségük becsületét és tartottak a kellő szakismeret nélkül, olcsóbban dolgozó konkurenciától. Mikó Gyula az 1905. január 15-i közgyűlésen örömmel számolt be arról, hogy most már minden adott a tényleges munka megkezdéséhez: *„Tisztelt Közgyűlés! Szívem mélyéből üdvözlöm az ipartestület megjelent tagjait. Végre hát mi is eljutottunk oda, ahova már Hajdú-megye sokkal kisebb városai régen eljutottak. Meg van alakítva ipartestületünk, amelynek áldásos működéséről teljes lelkemből meg vagyok győződve. Megkésztítettük az iroda bútorait is. Így aztán e hó 9-én hivatalos működésünket megkezdjük és azóta folytatjuk. Végre komoly és higgadt tanácskozássra hívom fel Önöket. Az ülést megnyitom.”*²³ A Hajdúnánási Ipartestület ezzel megkezdte felelősségteljes tevékenységét. Felügyelte az iparosok tevékenységét, védte érdekeiket, rendezte vitás kérdéseiket, szerződésben rögzítette az iparosok és a tanoncok közötti viszonyt.²⁴ Az Ipartestület a helyi iparosság számára azonban nemcsak érdekvédelmi és felügyeleti szerv lett, hanem közösségsszervező erő és a

²¹ 1884. évi XVII. törvénycikk, ipartörvény. IV. fejezet. Az ipartestületekről. 122.§.

²² Draviczy Imre, i. m. 26–27.

²³ Uo. 27. és 30.

²⁴ 1905. augusztus 3-án például Klein Ferenc szabómester kérte a testületet, hogy Csiki József tanonc viszonyát szüntesse meg, mivel a gyermek már három alkalommal megszökött tőle. A szerződést felbontották. – Draviczy Imre, i. m. 30.

kulturális élet színtere is. A Hajdúnánási Ipartestület rendelkezett olvasó- és játszó teremmel, könyvtárral, színjátszó csoporttal, országosan ismert és elismert énekkarral. Az Iparos Dalárda Maklár János vezetésével az Ipartestület féltett kincse volt. A hajdúnánási Dalárda-bálok más településről is vonzották az érdeklődőket.²⁵ Rendszeresen tartottak bálon kívül bankettekét, télzáró ünnepeket, farsangot. Igyekeztek a tagok számára megrendelni azokat a szakkönyveket és szakmai folyóiratokat, amelyek a legújabb szakismerettel gazdagították az iparosokat.

A Hajdúnánási Ipartestület 1908 nyarán tagja lett az Ipartestületek Országos Központjának is, abban az évben, amikor Mikó Gyula helyett Kéki Márton kőműves lett az elnök, Répássy Gyula az alelnök és Forrai Miklós a pénztáros.²⁶ Az Ipartestület 1914. január 1-én Péter Gábor cséplőgép tulajdonos és vendéglős lakásába költözött, aki ingyen átengedte használatra az ingatlant fűtés, világítás és szolga nélkül. Az Ipartestület az addig bérelt két szobát így az Iparoskör részére engedte át.²⁷ Péter Gábor nem sokkal korábban, 1913-ban kapott vendéglő nyitására engedélyt a városi tanácstól annak ellenére, hogy az csak három engedélyt adhatott ki ilyen célból és ez már a negyedik volt. Az 1913. augusztus 8-án beadott kérelemben Péter Gábor arra hivatkozott, hogy az egyik vendéglős iparát egyáltalán nem gyakorolja, míg a másik kizárólag kóser ételeket készít, így keresztény vendéglőből csak egyetlen egy van a városban, igazi konkurencia nélkül: *„Kérem a tekintetes városi tanácsot, mint elsőfokú iparhatóságot: méltóztassanak részemre a vendéglői iparra vonatkozó iparengedélyt kiadni. Kérelmem a következőkkel indokolom: Városunkban, az e tekintetben alkotott szabályrendelet értelmében, vendéglői iparra csak 3 engedély adható ki, s ez a 3 engedély jelenleg ki is van adva. Kérelmem ebből kifolyólag alaptalannak s elutasítandónak látszik, de csak az első látásra, mert igaz ugyan, hogy vendéglői iparjogosítvánnyal három egyén bír városunkban, de ezek közül Kóhn Lévi iparát egyáltalá-*

²⁵ Lásd: Draviczky Imre, i. m. 57–58.

²⁶ Draviczky Imre, i. m. 31.

²⁷ Uo. 46.

ban nem gyakorolja, Gottdiener Sámuelnek pedig kizárólagosan csak kóser vendéglői iparra van jogosultsága, úgy hogy iparát tényleg gyakorló keresztény vendéglős csak egy van városunkban: Izsó László, a városi vendéglős, s így egy új vendéglői iparjogosítvány kiadásának mi sem állhat útjában. S hogy ez oly nagy – s hozzá majdnem teljesen keresztény lakosságu városban, mint a miénk, mennyire szükséges, talán szükségtelen különösebben hangsúlyoznom. [...] egészséges, a közönség érdekeit, igényeit teljesen kielégítő ipar tisztességes konkurrencia nélkül el nem képzelhető, s különösen nem ennél az iparnál, melynél természetesen csak is ez biztosíthatja a közönség érdekeit, a mely e nélkül ki van téve a kizárólagosságot élvező vendéglős esetleges túlkapásainak. Felhívom végül azt is, hogy kérelmem teljesítése esetén sincs megtámadva a városi vendéglős anyagi érdeke, mert abban az esetben is, ha a közönséget épügy kiszolgálja, mint én – a mi pedig azt hiszem tőle is joggal kívánható – ő az által, hogy üzlethelyisége a legforgalmasabb ponton, a piacon van, még mindig feltétlenül előtérben marad bárki felett is. A városi pénztárba befizetett 20 koronáról szóló nyugtát B., alatt csatolom. Tisztelettel iff. Péter Gábor”²⁸

Az engedélyt Péter Gábor elnyerte, viszont nem sikerült ez Fejes Sándornak, aki ugyancsak ekkor, 1913. augusztus 7-én terjesztette elő kérelmét és szintén a kóser vendéglőre hivatkozott: „[...] Mindezekről eltekintve a kifejezetten kóser-vendéglőre szóló ipar-engedéllyel bíró vendéglő nem is tekinthető olyan vendéglőnek, amely egy általános vendéglői iparnak számíthatna. Ez egy kivételes intézmény, egy számfeletti ipar, amely azonban a vendéglői iparengedélyek számát kimerítő iparnak nem tekinthető.”²⁹

Nem járt szerencsével 1912-ben Hajdúnánáson azonban Ahmed Aziz török fagyalt- és cukorkaárus, aki megkapta ugyan az iparigazolványt, de az ipar megkezdésére az engedélyt már nem. 1912. június 28-án kelt kérelmében a fagyalt egészségességére és az alkoholizmussal szembeni küzdelemben játszott szerepére is kitért:

²⁸ Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára [továbbiakban: MNL HBML] V. B. 374/ d. 13.d. 282/1913. Péter Gábor kérelme. 1–2.

²⁹ MNL HBML V. B. 374/ d. 13.d. 280/1913. Fejes Sándor kérelme. 2.

„Tisztelt Városi Tanács mint elsőfokú iparhatóság!

Tisztelettel alulírott [...] igazolom, hogy jelenleg Debrecenben lakom és fagylalt és cukorka árusítással foglalkozom, tisztelettel kérem kívüljegyzett ügyvédem útján: Méltóztassék számomra Hajdúnánáson fagylalt és cukorka áruknak utcai és piaci elárúsítására vonatkozó iparigazolványt kiállítani. Kötelezem magam, hogy az iparengedély elnyerésével haladéktalanul Hajdúnánáson fogok állandóan letelepedni és üzletemet magam fogom vezetni. Hűsítő és cukorka készítményeimet és edényeimet hatósági orvosi vizsgálatnak fogom alávetni, hogy azoknak feltétlen tiszta és egészséges voltát ezúton is biztosítsam. Ugy Debrecenben, mint más magyar városokban is az illetékes hatóságok és a nagyközönség teljes elismerésével üztem iparomat. Hiszem, hogy a tekintetes városi tanács sem zárkózik el kérelmem elől, – mert hiszen hűsítőket árusítani, különösen a nyári hőségben, ilyen népes városban mint Hajdúnánás, szerény véleményem szerint szükséges is; sőt nem egy helyen ért engem és szaktársaimat elismerés szakorvosok részéről is, midőn határozottan üdvösnek és bevezetendőnek mondták áruimat az alkoholizmus ellen való küzdelem szempontjából is, mert olcsóságuknál és a szervezetre való egészséges, kellemes hatásuknál fogva a nép mindenütt előnyben részesíti a testet lelket ölő szeszes italok felett. A 3./a a. mellékelt nyugta szerint ipari célokra Hnánás város pénztárába 10 K-t befizettem.

Alázatos kérelmem ismételtsével vagyok teljes tisztelettel Ahmed Aziz.”³⁰

Ahmed Aziz számára azonban az iparüzéshez az engedélyt végül nem adták meg, miután a városi orvos az 1912. július 24-én tartott helyszíni vizsgálat alkalmával súlyos higiéniai hiányosságokat állapított meg: „[...] Ahmed Aziz fagylalt- és cukoráruló Lovászi Márton levélhordóval közös 302. sz. lakását megvizsgálván jelentem, hogy a piszkos, közös lakás élelmi cikkek készítésére nem alkalmas. Felszerelvényül pedig a hordozható két fagylalt gépen kívül még két piszkos főzőedényt találtam. Kézmosásra, eszközök tiszt-

³⁰ MNL HBML V. B. 374/d. 13.d. 213/1912. Ahmed Aziz kérelme. 1–2.

títására szolgáló edények, törölők pedig egyáltalában nincsenek. Ily körülmények között az üzlet megkezdésére és folytatására az engedély meg nem adható. Hajdúnánás, 1912. július 24.”³¹

Közegészségügyi problémák más iparágakban is előfordultak Hajdúnánáson. A m. kir. Ipari Főfelügyelőség Debreceni Kerületi Iparfelügyelője 1912 nyarán a város téglagyárában a gyárvizsgálat alkalmával a következő hiányosságokat tapasztalta:

„Talált hiányosságok folytán szükséges intézkedések:

1. A 14 évesnél fiatalabb munkások csak napi 8 órán át, az idősebbek de 16 évnél még fiatalabbak csak napi 10 órán át foglalkoztathatók.
2. A munkáslakások a lehető legkezdetlegesebbek szűkek, sötétek, dohosak, túlzsúfoltak és így a legnagyobb mértékben egészségtelenek lévén megszüntetendők [...]
3. Valamennyi a telepen foglalkozó munkásnak és munkásnőnek így a téglavetők feleségeinek és gyermekeinek is, amennyiben azok dolgoznak, munkakönyvek váltandók és a betegsegélyező pénztárnál bejelentendők. Debrecen, 1912. július 6-án.”³²

Az Iparfelügyelő 1912. augusztus 4-én kelt részletes, írásos jelentésében a fentieket a következőkkel egészítette ki: „A városi téglagyárban eszközölt gyárvizsgálat alkalmával megállapítottam, hogy az ott adott nyári lakásoknak nevezett helyiségek, sem rendeltetési céljuknak, sem pedig a legelemibb közegészségügyi követelményeknek nem felelnek meg, minthogy térfogatuk oly kicsiny, hogy már két személyre sem elegendő, holott egyesekben a két családfőn kívül még 4-8 gyermek is tartózkodik. Ezenkívül ugyanezen helyiségben főznek is, ami annak elpiszkolódását, nyirkosságát csak növeli és így a tüdőbetegségnek melegágyát képezi. Ez alapon kerestem meg a t. városi tanácsot, hogy ezen munkáslakások megszüntetését és újjakkal való, de a hygienia követelményeinek megfelelően, pótlását elrendelni szíveskedjék.

³¹ MNL HBML V. B. 374/ d. 13.d. 213/1912. A városi orvos jelentése.

³² MNL HBML V. B. 374/ d. 13.d. 222/1912. A m. kir. Ipari Főfelügyelőség jelentése. 1–2.

*A t. városi tanács megkeresésére és kifejezett indoklására való tekintettel az új munkáslakások felépítésétől kész vagyok eltekinteni, azonban a jelenlegieknek megszüntetéséhez és felosztatásához közegészségügyi szempontból ragaszkodom és megkeresem a t. városi tanácsot, hogy ennek keresztül vitelére az 1913. évi május hó 1-éig határidőt végzésileg kitűzni és arról hivatalomat értesíteni sziveskedjék. Debreczen, 1912. augusztus 4-én.*³³

A hajdúnánási iparosok utánpótlását a tanoncok biztosították, s a képzésükre 1886-ban Tanonciskola létesült 66 tanulóval. A tanulók száma csak lassan emelkedett, az 1909/10-es tanévben 70-80 beiratkozott diákja volt az iskolának.³⁴ református elemi iskolában helyet kapó ipari és kereskedelmi Tanonciskola a legnehezebb élet-körülmények között élő inasok szakoktatását igyekezett elősegíteni. A Hajdúnánási Tanonciskolában hétnapos tanrend szerint tanítottak, hétköznapokon a késő esti órákban és minden vasárnap délelőtt.³⁵ A tantárgyak között az alapismereti tárgyak mellett olyan gyakorlati tárgyak is előfordultak mint a „Mértani rajz”, a „Szabadkézi rajz”, vagy a „Könyvvezetés, beadványok szerkesztése.”³⁶ A napközben dolgozó tanoncok az órákon gyakran elaludtak, kimerültek, fegyelmezetlenek voltak. A mulasztás is gyakori volt. Egy 1893-as kimutatás szerint április és május hónapokban 16-an hiányoztak indokolatlanul, többen 14-15-18, sőt volt aki 26 órát is.³⁷

A korszak hajdúnánási iparfejlődésének csúcsát azok a dualizmuskori üzemek jelentették, amelyek méretükben megfeleltek egy kisebb gyár kívánalmainak: 1874-ben Zaphir Izrael ecetgyárat, 1893-ban Bartha Imre könyvkötő mester könyvnyomdát, 1908-ban Pauchly Béla mezőgazdasági gépgyárat, Berencsy Gyula Hússzövetkezetet

³³ MNL HBML V. B. 374/ d. 13.d. 222/1912. A m. kir. Kerületi Iparfelügyelő jelentése. 1–2.

³⁴ Hajdúnánás története. (Szerk. Rác István) VII. fejezet. Bajkó Mátyás: Egyházszervezet és iskolarendszer. Hajdúnánás, 1973. 348–349.

³⁵ Uo. 349.

³⁶ MNL HBML VIII. 3009/a- 1. k. Hajdúnánási Iparos Tanonc Iskola Órarendek.

³⁷ MNL HBML V. B. 374/d. 1. d. 165/1893. Kimutatás a hajdúnánási iparos tanonciskola mulasztó növendékeiről április és május hónapokról.

alapított. A 19. század végén emellett 4 gőzmalom,³⁸ 2 szódavízgyár (Szívó Istváné és Sáfár Lázáré), 1911-től a Hajdúnánási Háziiparosok Szövetkezete, 1918-tól a Hajdúnánási Konzervgyár és Kertgazdasági Rt. is működött a városban.³⁹ A dualizmus időszakának legjelentősebb üzeme azonban Sohler István 1891-ben alapított szalmaipari gyára volt. Készített szalmakalapot, csizmát, papucsot, kosarat, szőnyeget stb. Termelése elérte a 400 ezer darabot is. A nánási szalmaipar is a háziiparból fejlődött ki. Mivel a határban jó minőségű szalma alapanyag termelt, a helyiek már igen korán készítették szalmakalapokat eladásra. 1795-ben már mindennapos viseletnek számított. A Sohler-gyár mellett Herbszt Jakabnak és Szender Hermannnak is volt szalmaipari üzeme Hajdúnánáson.⁴⁰

Az ipari fejlődés iránya a dualizmust követően Hajdúnánáson is megváltozott mivel az első világháború a hajdúnánási iparosságot is érzékenyen érintette. Sokan frontszolgálatra vonultak, s vissza sem tértek. A Sohler-gyár tönkrement, elsősorban azért mert a Monarchia piacaira termelt, így annak szétesése a piacok elvesztését is jelentette. Az 1920-as években a gazdasági konszolidációt követően a régi szervezeti keretek között folyt tovább az élet, azonban a gazdasági világválság idején alig volt megrendelés, így sokan felhagytak az iparral a városban. A válság után új üzemek is létesültek Hajdúnánáson: Herbst Zoltán fiú gyermekruha gyára például 1938 és 1943 között 41 munkást alkalmazott. Csiha Győző 1942-re korszerűsítette és átalakította édesapja, Csiha Elek gőzmalomát, s a Csiha-malom az ország legmodernebb malma lett. Szárítóberendezéssel, saját laboratóriummal rendelkezett és képes volt a teljes termény- és áruforgalmát saját iparvágányain bonyolítani. Nem sokkal később, 1948-ban azonban a Csiha-malmot is államosították.⁴¹ A Hajdúnánási Ipartestület 1949. július 2-án tartotta utolsó ülését, s ezzel a helyi ipar történetében is teljesen új korszak kezdődött.⁴²

³⁸ Csiha Elek gőzmalma, a Csiha-malom mellett Csohány Antal malma, a Herczog és társa, valamint a Társulati Gőzmalom (R.T. Gőzmalom) működött.

³⁹ Oláh József, i. m. 228–229.

⁴⁰ Oláh József, i. m. 224.

⁴¹ Oláh József, i. m. 227–229.

⁴² Draviczy Imre, i. m. 123.

Tanoncs-Szerződés Bejelentés.

Mikó Lajos

Círmestere

mester és

bejelent, hogy a Mikó Lajos és neje

fűszert ma napon közzétett szerződés közzétett:

néhai nagy Lajos fia 1876-ban

váltott Lajos nevű fiát

tanoncsot

ő mint apa, benyújtotta círmester

Lajosnak

neve

fiát (váltó)

lett is

n) sőt az alább megjelölt

idő alatt és feltételek mellett a

mester

segre tanítja.

2.

megnevezett

fiát az alább megjelölt időre és feltételek mellett

mesterhez

tanoncsát adja.

3. A tanviszony megállapított:

tartama: 2 év és 2 hó év.

kezdete: 1884. November 1. n.

vége: 1886. Január 1. n.

4. A megnevezett tanonca tartószára és ellátására nézve követhető megállapodás jött létre.

A tanonca tartószára és ellátása alólint iparos _____

Mintán a kötetint megállapodás szerint a tanonca _____

landij fizetése nem köteles, ezennel szerződésileg megállapították, hogy azon esetben, ha a tanonczony felbontását a tanonca okozta, valamint azon esetben is, ha a tanonca más iparágra áttérve felmondott, kárpótlásul köteles a tanonca _____ fizetni a szerződés iparosnak.

*Mint maga fent minden
munkájakkal ellátja.*

Kelt Kránai 1889. nov. 4. n.

Mikó Sándor

mint szerződés felek.

Ezen szerződés aláírott közlőgi előjáráság előtt hitegetett.

Kelt _____ 18 _____ n.

közlőgi előjárás.

Látta és a szerződés adatait a tanoncelajstromba 191. szám alatt bevezette.

Kelt Kránai 1889. nov. 4. n.

Muller Sándor
mint közlőgi iparos.

Ezen szerződés helyeghitelessége iránti követhető vizsgálton igényadott.

a) Tanonczok felvétele iránti szerződés, megállapított kötelezettség azaz azaz, hogy a tanoncznak vizsgálata fejében elutas vagy ellátás adassék, innenként 30 ha. allandó helyet igényelnek.

b) Lakástalálást iránt költött minden más elutasással (landij) járó szerződés, a második jogorvoslati ellátás alá tartoznak.

Az 1903-as évi Névsorok Katalókus				Kor	
1	Csedi Andráis	1	26	Skathmari Sándor	1
2	~~Kati István~~		27	Fülöp László	1
3	Hurangeri Sándor	1	28	Ösváth Imre	1
4	~~Molnár Ferenc~~		29	Tóth Sándor	
5	Kusena Sándor	1	30	Pencses Antal	1
6	~~id. Molnár Antal~~	1	31	Molnár Sándor	1
7	Boros István		32	Alföldi Sándor	
8	Nagy László	1	33	Lantos Imre	1
9	Boros Sándor		34	Kis Sámuel	1
10	Mikó Sándor	1	35	Kéki Ambrus	1
11	Mikó László	1	36	Könyei Miklós	1
12	Kéki Miklós	1	37	Tóth Imre	1
13	Mikolka György	1	38	Pencses Mihály	1
14	Ösváth Sándor	1	39	Molnár Imre	
15	Skathmari Sándor	1	40	Pencses Pál	1
16	~~Skathmari György~~		41	~~id. Molnár Antal~~	1
17	Lantos Antal	1	42	Sári István	1
18	Ösváth Ferenc	1	43	Borbély János	1
19	Szilágyi György	1	44	Berecki László	1
20	Lantos Andráis	1	45	Rékasi Andráis	1
21	Lombi Lajos		46	Tóth Sándor	1
22	Vitéz László				
23	Skathmari Ferenc				
24	Todor Miklós	1			
25	Szabó László	1			

Ad 101 ip. n.
1911

D. lapstrom 1/911 szám.

Iparigazolvány.
Rein Samuél szadmári

~~hatalmazott~~ lakos kélden bejelentette,
hogy Hajdunás város *bel* területén az 1505. h. n. alatti
helyiségben szatósisüzletet
szándékozik üzni.

Miután az 1884. évi XVII. t.-c. által előirt kellekkel igazolta azt,
hogy ezen ipar üzésére jogosult, a D. lapstrom 1/911 tétel
szám alatt bejegyeztük iparlapstromunkba és részére ezen iparigazolványt
kiadtuk

Kelt Hajdunás a városi-tanács — mint iparhatóságnál 1911
év *márcs* hó 21. n.

Az iparhatóság nevében:
Csoszár Imre
p. g. m. e. r.

HAJDUNÁS VÁROS TANÁCSA

Ezen iparigazolvány bílyegmentes.

225 ip
1912

C. lajstrom 5/1912 szám.

Iparigazolvány.

Timári Imre Rákóczy u. 3068 h.
sz. alatt —————

hajdunási lakos kéliően bejelentette,

hogy Hajdunás város ————— területén

mezőgazdasági cséplési ipart

szándékozik üzni.

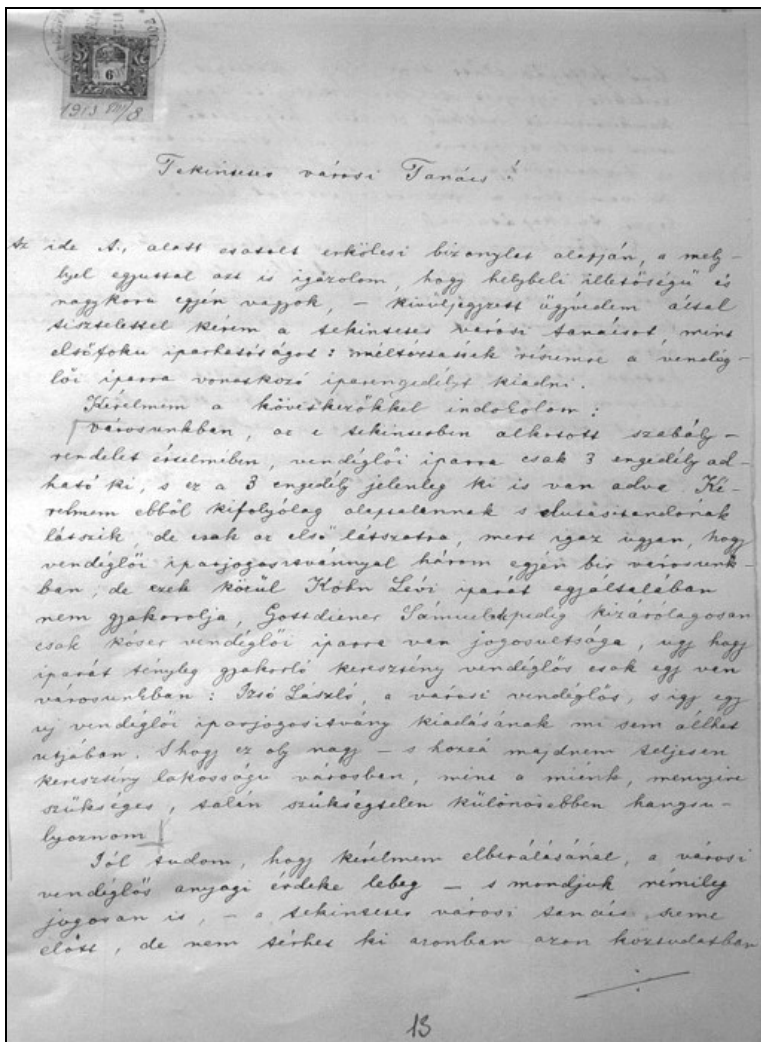
Miután az 1884. évi XVII. t.-c. által előírt kellekkel igazolta azt,
hogy ezen ipar üzésére jogosult, *őt a fenti iparlajstrom*
szám alatt bejegyeztük iparlajstromunkba és részére ezen iparigazolványt
kiadtuk.

Kelt Hajdunáson a városi-tanács — mint iparhatóságnál 1912
év *Julius* hó 13-án.

Az iparhatóság nevében:

Crohamy
polgármester

leves felfogás elötte sem, hogy egységes, a közönség érdekeit, igényeit teljesen kielégítő ipar törzseszerű konkurrencia nélkül el nem képzelhető, s különösen nem ezzel az iparral, melynek semmiféle veszélye csak is az életszükséglete a közönség érdekeit, a mely c. nélkül ki nem elege a közönség érdekeit "elvonni" vendéglős esztelenes következményeinek.

E körülmény az, a melyet különösen kell hangsúlyoznom, s a mely a legfőbb indoklás szolgálhat a közönség érdekeit, a melynek támogatására felhozom még azt is, hogy nálam megvan-e minden feltétel, a melyeket a közönség ipar gyakorlathatása megkövetel. Semleges tekintetben ugyanis ellenem kifogás nem tehető, büntetve soha, semmiért nem vagyok, helyiségem pedig - minden előkészítéssel berendezett tekintetben semmi kivétel nélkül nem hagy fenn.

Felhozom végül azt is, hogy különösen helyes és érdekes a közönség érdekeit, mert abban az esetben, ha a közönség egész közönsége, mint én - a mi pedig az én közönségem is joggal kívánható - ő az által, hogy érdekes helyisége a legfontosabb ponton, a peacron van, még mindig feltétlenül előtérben marad bárki felé is, és a közönség érdekeit befűrészt 20 közönség érdekeit B. által értelem.

Tisztelettel

ifj. Péter Gabos.

Hajdunánás város tanácsa, mint elsőfoku iparhatóság.

4211 ip. sz.
1912

Achmet Brice

hajdunánási lakos iparigazolvány kiadása iránti
kérelme tárgyában

véghatározat:

Folyamodó *Achmet Brice körhíallampelzei,*
Risfeluty u. 165. h. sz. hajdunánási lakos részére a
faigylata és erdőkezelés
iparnak hajdunánás város területén leendő
önálló gyakorlására a kért iparigazolvány kiadatik. Az iparjogosultság az
iparhatóságnál vezetett *8.* ~~iparigazolvány~~ *lajstrom* *9/92* jétszáma alatt be-
vezetendő, ~~az ott egyszerűsített feljegyzendő, hogy fennvezetettnek a~~
~~lajstrom~~ ~~jétszáma alatt~~
~~iparra más jogosultsága van, ez utóbbi helyen is feljegyzendő a~~
~~most nyert jogosultság.~~
Az iparigazolvány kiadásáról a debreceni kereskedelmi és iparka-
mara, valamint a kir. pénzügyigazgatóság ipari törzskönyvi lapokon, ~~a~~
~~helybeli iparhatóságnál,~~ a debreceni kerületi munkásbiztosító pénztár és a
debreceni m. kir. állami mértékhatósító hivatal pedig ezen határozat egy-
egy példányán értesíteni rendeltetnek.

I n d o k o k :

Folyamodó az 1884. évi XVII. t.-c. 1-10 ~~§§~~ §§-aiban foglalt
feltételek teljesítését okmányokkal igazolta

*A városi községi
tanács megvizsgálta
a kérelmet és elhatározta,
hogy a kérelmet
meghatalmazott
bizottság vizsgálja
és a határozat
készen van.*

Miről *Achmet Brice képviselő* az iparigazolvány *kiadásáról*
kiadásáról *kiadásáról* *kiadásáról* *kiadásáról* *kiadásáról*
értesítettik, *hogy közzétettük és a feljegyzendő*
Kelt Hajdunánáson, az iparhatóságnál, 1912 év
Juli hó 18-án

Övhaug
feljegyzés

Övhaug
feljegyzés

Bécsényi Z. Igazg. Igazgatóhelyettes

Lék.

Önkény Liszt polgármester úrnak

Helyben

Ld. 2/3

1912

a határozat folytán Ahmed Akse foglyok is csator-
 anta László Márton bérletével Kőrös 3021 a lakó-
 sít megvizsgálva jelentem, hogy a piactér, Kőrös
 lakó elemei között Kőrösre nem alkalmas. fűszerek,
 végül pedig a kőbányák Kőrös foglyok után kívül még
 Kőrös piactér fővárosát fűszerek. Kőrösre, csak a
 Kőrösre eljuttatott elemek, Kőrös pedig egyáltalán
 nem ismert. Az Kőrösre Kőrös és a Kőrös megkezdte,
 Kőrös is foglyok és engedély meg nem adható.

Hajdúnánás 1912. Júl. 24.

Kiszálas

J. Nagy István
 v. 0007

29-30 Kimutatás

a. h. nánási iparos tanoncziskola mûködési névendekéiről a 1910. évi ismertetésben

for. sz.	Tanult neve	Iparos mester neve	Házastárs felnevelése hely. után	Éleveszám órák	Éleveszám órák	Éleveszám órák
	Lőrinc Lőrinc	Nagy István Kovács	10	felnevelés	6	15
	Mengyész József	Mengyész Balázs Kovács	2	felnevelés	12	14
	Kovács Pál	Vitéz Lőrinc csimádai	10	felnevelés	2	2
	Csegöldi Lajos	Horváthi Gyula Kovács	10	felnevelés	3	3
	Károly Hermann	Schindler Samuél Imbó	10	felnevelés	9	9
	Klein József	Klein János Imbó	10	felnevelés	10	10
	Uleer József	Schindler Samuél	10	felnevelés	4	4
	Oláh Sándor	Nagy István keszthelyi	10	felnevelés	12	12
	Hosser Mór	Klein János Imbó	2	felnevelés	18	18
	Csengeri Lőrinc	Csengeri Lőrinc mérvári	10	felnevelés	10	10
	Imbó Lőrinc	Rezak János halajosi	10	felnevelés	9	9
	Fájl János	Rezak János "	10	felnevelés	26	26
	Körmér Lőrinc	Jarabán József ács	10	felnevelés	10	10
	Papp Lajos	Papp János ács	10	felnevelés	14	14
	Kéri Lőrinc	Ripáry Gyula lakatos	2	felnevelés	8	8
	Imkál Mihály	Gögel Lőrinc kengyelgyártó	10	felnevelés	9	9
Józan rendezvények felkötéselendő tanultak:						
	Secz Samuél	Schindler József úti	—	—	—	—
	Papp Sándor	Horváth József csimádai	—	—	—	—
	Varga Miklós	Sáros István "	—	—	—	—
	Mengyész József	Mengyész Sándor Kovács	—	—	—	—
	Oláh Pál	Paulovics Pál vízgyártó	—	—	—	—
	Horváth János	Hasman János Kovács	—	—	—	—
	Imbó János	Rezak Miklós Kovács	—	—	—	—
	Fájl Mihály	Fájl Mihály ács	—	—	—	—

3

NYAKAS MIKLÓS

EGY HAJDÚNÁNÁSI POLGÁRCSALÁD A „BOLDOG” BÉKEIDŐKBEN – A NYAKAS FAMILIA

A család fogalma alatt közös előd(ök)től, és egymás irányában jogi, vagyoni elkötelezettséggel bírók közösségéből álló embereket értünk, amely egyben minden társadalmi szerveződés alapegysége. Valamennyi családmodell egy férfi és egy nő szövetségén¹ alapul, amelynek legfontosabb társadalmi küldetése, feladata a társadalmi reprodukció biztosítása. A család fogalma eszerint a társadalmi változások függvénye is. A család ideája alatt mi az ún. kis-családot értjük, míg a família elnevezésen a többgenerációs nagycsaládot. Minden társadalom a kölcsönös függések rendszere, természetesen az adott kor fejlettségének és társadalmi viszonyainak alávetve! A kora újkori magyar történelem alatt a 16–18. századi magyar történelmet értjük, s ez a kor az, amely a címben jelzettnek az alapját jelenti.

Hajdúnánás társadalma egyben a kiváltságolt hajdúság városainak tükörképe is volt. A társadalmi rétegződés, a hajdúvárosok belső ellentmondásossága – *a sajátos előjogokból adódó kiváltságok feltétele, és a nemzet törekvéseinek igénylése* – a magyar társadalom fejlődésének jellegéből következett. A hajdúvárosok vezető rétegére jellemző volt a szabadparaszti, félnemesi állapot, amelyet 1848-ban még *Szemere* is összetévesztett a polgári szabadsággal – *csak a*

---

¹ Ennek hangsúlyozása megfelel a keresztény-keresztýén felfogásnak. A Genézis könyve vonatkozó része a következő: „1Móz 1:27 Károli G. fordítása. *Teremté tehát az Isten az embert az ő képére, Isten képére teremté őt: férfiúvá és asszonnyá teremté őket.*”

feudális rend keretében volt működőképes – így a hajdúkat tulajdonképpen érdekeik sokkal inkább a fennálló társadalmi rend erősítésére, mintsem az abból való kibontakozásra ösztönözték. Ugyanakkor iskolázott politikai rétegük, amely jellemzően a debreceni református kollégiumban illetve annak partikuláiban szerezte műveltségét, mégis a reformnemesség irányába mozdította őket.²

A Hajdúkerület társadalma a 18–19. században a következőképpen rétegződött.³

1. *Hajdúk*, vagyis annak a 9254 hajdúkatonának a leszármazottjai, akiket Magyarország egykori királyai és fejedelmek megnevezettek. Ezek az ún. hajdúbirtokosok.

2. *Nemesek (armalisták)*, akik vagy hajdúk, vagy más törvényhatóságokból vándoroltak be.

3. *Libertinusok*, akik személyükben nem-nemes jövevények, és anyai ágon vagy házasság révén vagy más címen a Hajdúkerület városainak kebelében birtokoltak, és a városok társadalmába befogadtattak. Földjük jellemzően nem a hajdú adományos földeken, hanem a bérelt *prædiumokon* (pusztabirtok) volt.

4. *Zsellérek*. Tulajdonképpen itt az országos fogalommal ellentétben a vagyonatlan bevándoroltakat értették alatta.

² Nyakas Miklós: A Hajdúkerület társadalmi küzdelmei a XVIII. század végétől és polgári átalakulásunk kérdése In: Hajdúsági Múzeum Évkönyve szerk. (Bencsik János). Hajdúböszörmény, 1973. 77–96.

³ Kolosvári Sándor–Óvári Kelemen: A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye III. kötet. A tiszántúli törvényhatóságok jogszabályai Budapest 1892, 519. Nyakas Miklós: Hajdúkerületi statútumok. 1696/8 – 1844. Hajdúböszörmény, 2003. Különösen: Statuta seu municipales constitutiones districtus liberorum ac privilegiatorum oppidorum Hajdonicalium ex privilegiis confirmationalibus, benignissimis item resolutionibus regiis et publicis ejusdem districtus determinationibus resultantes antiquissimoque usu roboratae in sequelam benignae resolutionis regiae, excelsi consilii regii locumtenentialis Hungarici, de dato 12-ae Octobris 1819. nro. 30027. districtui intimatae, per exmissam eatenus deputationem collectae, elaboratae ac in ordinem redactae, et praehabita illarum revisione et generali ejusdem districtus congregatione die 23-a Junii 1820. in oppido Böszörmény celebrata, pro obtinenda benignissima confirmatione regia altissimo loco submissae. 196–213.

A hajdúnemesi jogállás egyértelműen attól függött, hogy az illető ősét felvették-e az 1702-es összeírásba a proprietáriusok (birtokosok) közé vagy nem. Ez volt ugyanis a legrégebbi, ránk maradt hajdúvárosi összeírás. Igaz ugyan, hogy ez a konskripció eredetileg adózás céljára készült, de megkülönböztette a Bocskai hajdúinak leszármazottjait (proprietárius), az időközben beköltözött armalistákat, a nem-nemeseket (libertini) és a zselléreket (inquilini).

Számos olyan család volt ugyanakkor, amely egyszerre volt hajdúnemes és országos nemes, azaz armalista. Ilyen családok voltak pl. Nánáson a *Bodor, Csohány, Dészány, Fodor, Gönczy, Hadas, Hatujju, Hodos, Horvát, Kéky, Kola, Kovács (1), Kovács (2), Kovács (3), P. Kovács, Lenthe, Maghy, Német, Nyakas, Oláh, Porkoláb és a Sárny*.⁴ Jellemző módon a proprietáriusok között írták össze őket, tehát a hajdúnemességnek 1702-ben nagyobb rangja volt, mint a magában álló országos nemességnek. Láthatjuk tehát, hogy a kiváltságolt hajdúvárosok társadalma nem ismerte a földesúr – jobbágy viszonyt, de ugyanakkor hordozta a feudális társadalmak legfontosabb jellemzőjét, az egyén születési determinációját. Ennek jelentőségét 1848-ban Szemere Bertalan sem ismerte fel, amikor a hajdúvárosok társadalmát úgy láttatta, mint a polgári berendezkedés előfutárát.⁵ Hajdúnánás városa a Hajdúkerületen belül is sajátos vonásokkal rendelkezett. Tárgyunk szempontjából kiemelendő, hogy itt élt a legtöbb armalista nemes. Számuk tanulságosan alakult. Bizonyára eredetileg is itt volt legmagasabb a számarányuk, ami abból is következik, hogy utólagos számítások alapján már az 1702-ben összeírt 153 lakosból 25, tehát 16,3% nemes ember volt. A

⁴ A kettős nemességű családok azonosítása *Herpay Gábor*: Nemes családok Hajdú vármegyében. Debrecen, 1926. c. műve alapján történt. Az 1702-es összeírásban e családok a proprietatus kategóriában vannak.

⁵ „A Hajdúkerület szerencsés helyzeténél fogva nem szenvedett a hűbéri viszonyok alatt: nem ismert kebelében polgárt polgártól jogban és kötelességben elválasztó közfalakat, és áldott földén mindenki részese volt olyan jogoknak, melyeket másutt csak kiváltságok osztogattak.” MNL HBmL IV. B. 502. b. F. 5. No. 4. 1848. Vö. *Nyakas Miklós*: Sillye Gábor kormánybiztos tevékenysége és a hajdúvárosok önvédelmi harca 1848-ban és 1849-ben. Hajdúbosszörmény, 1999.

nemesek száma később is – mintegy a lakosság számával párhuzamosan – emelkedett, s 1838-ban a Hajdúkerületben élő 1623 nemes személyből 694 főt, tehát 42,7%-ot Nánáson találtak. A város társadalmában pedig 1836-ban az 1917 gazda közül 306 armálistaként élt, ami 15,9%-nak felelt meg. Ha ehhez még hozzávesszük azt a 184 hajdúgazdát, akik időközben armálist szereztek, vagy bizonyították nemesi származásukat, ez a százalékos arány 20,5. Tehát 1836-ra a város lakosságának egyötöd része vonta ki magát a teljes körű adófizetés alól. Ugyanis 1805 óta adózási szempontból az armalista jogállás nagyon felértékelődött.

„A nemesek e korbeli magas számaránya Nánáson nyilván annak is betudható, hogy már a letelepülők között is sok volt az armalista” – írja Rácz István.⁶ Később pedig a város tágas határa, s közösségének jómódja, református vallása, a jobbágy nélküli nemeseket jobban vonzotta, mint a kisebb határú és szegényebb hajdúvárosok, s ezért itt verbuválódott a legtöbb hajdúszabadság nélküli nemes. Hozzátehetjük, hogy az 1702-es összeírásban felvett nemesek viszonylagosan kisebb számaránya azzal is magyarázható, hogy 1702-ben sok család nem tartotta fontosnak magát a nemesek közé beíratni. Így sok armalista család, köztük a Nyakasok sem szerepeltek közöttük. Ebben a viszonyrendszerben kell elhelyeznünk a Nyakas famíliát is, amely egyszerre volt hajdúnemes és országos nemes (armalista).

A család címeres nemeslevelét *Nyakas Antal* 1610. október 11-én nyerte II. Mátyás királytól Bécsben.⁷ Közismert, hogy II. Má-

⁶ Rácz István: Jobbágyi alávetettség – hajdúvárosi szabadság. Hajdúnánás története (szerk. Rácz István) Hajdúnánás, 1973. 287–288.

⁷ Hajdúnánási Újság 1937 jan. 23. XXXI. évf. 4. sz. Krónikás. Az álnév mögött Molnár József helybeli gimnáziumi tanár állhat. Vö. Molnár József: Régi tiszántúli családokról. Magyar Családtörténeti Szemle 1938. 6–7. szám. 151. A Magi, Lenthe, szentmiklósi Csorvási, Osváth, szalontai Takács és a Magyar családokat is ismerteti. Kempelen Béla: Magyar nemes családok. Bp. 1911–1932. – Nyakas. „Czímeres levele kelt 1610. okt. 11. Kihirdette Szabolcsmegye 1630. jún. 28. Nemesi bizonyítványt 1794. máj. 26. Szabolcsmegye 1630. jún. 28. Nemesi bizonyítványt 1794. máj. 26. Szabolcs megyétől nyert.” VIII. k. NOÉH-QUIWAL Bp. 1914. Vö. Illésy-

tyás trónra kerülésében szerepük volt a hajdúknak is, s könnyen lehet a nemesítés ezért is történhetett, de azért is, mert Mátyás hatalmi bázisát az e korban rendkívül fontos kiváltságolt és fegyveres hajdúk között szélesíteni akarta. Ezt a címeres nemes levelet *Nyakas Antal kapta Gutméri Jánossal és Lőrincsel együtt*. Nyakas Antal Gutméri Lőrincnek anyai ágon mostoha testvére volt, anyjukat Margitnak hívták. A címer leírása a következő. Egyenes égszínkép katonai pajzs, alsó harmadában vízzel, amelyben egy meztelen Szerencse (Fortuna) istennő⁸ jobb lábával egy *ágyúgolyón* (gömbön) áll, másik lábát kissé felemelve, mintegy vízbe akar menni, haja szétszórva, hátra vetve, baljával fátyolt emel fel, jobb keze pedig leeresztve a fátyol végét ragadja meg és húzza magához. Sisakdíszként felette van egy vitézi zárt sisak nemesi aranykoronával, amelyen *Fortuna* (Szerencse istennő) áll. A sisak csúcsáról pedig díszítések és koszorúk, arany és égszínkép színnel futnak körül. A sisakdísz, amely a címerpajzs után a legfontosabb elem, megismétli a pajzsban látottakat. A nemesi oklevél arengája⁹ szokás szerint konkrétan nem mondja meg, hogy miért kapta a nevezett Nyakas Antal a nemességet, csak ékes szavakkal leírja, hogy a királyságért és a keresztyén köztársaságért (*Republica Christiana benemeritis a virtutis colendae studiosus*) végzett hűséges helytállásáért és törekvéseért II. Mátyás királyi hatalmánál fogva a *paraszti és nem-nemesi* állapotból kiemeli, és Magyarország igaz nemeseinek a sorába iktatja (*de Statu et conditione ignobili exemptus*). Mindez természetesen címeradományozással járt, amely régi hagyomány

---

féle családtörténeti adatbázis. Nyakas Antal n(eje) Margit 1610.10.10 Sorszám: N465. *Herpay Gábor*: Nemes családok Hajdú vármegeyében. Debrecen, 1926. „Nyakas hajdúnánási család. Őse 1702-ben István, kinek lezármozóit lásd az armálista nemesek között.” 71.

⁸ Fortuna szerepeltetése kedvelt toposza a kora-újkori magyar humanista műveltségnek: Fortuna szekerén okossan ülj, / Úgy forgasd tengelyét, hogy ki ne dülj, / Ha szépen vezetett, / Ha miben kedvezett, / Ha miben kedvezett, meg ne örülj, / Fortuna szekerén okossan ülj, / Fortuna szekerén okososan ülj. (*Faludi Ferenc*: Forgandó szerencse. Négyesy László kiadása; Faludi Ferenc versei. 1900.)

⁹ Emelkedett, bölcselkedő hangú szöveg.

szerint általában a megneemesített személy valamely dicső tettét örökíti meg. A címer ebben az esetben vízen lebegő, ágyúgolyón álló Fortuna, azaz a Szerencse istennője, amint fentebb láthattuk.

A Nyakas címer a nemességet adományozó oklevélen

Hogyan értelmezhetjük a címerképet? Ennek megértéséhez Nyakas Antal *adományos hajdú* mivoltából kell kiindulnunk! A tizenöt éves háború alatt, 1599-ben volt ugyanis a szabadhajdúknak egy vakmerő török-ellenes vállalkozása, a tolnsi vízcicsata.¹⁰ Illésházy

¹⁰ Dankó Imre: A Délvidék és a hajdúság. Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1966. (Pécs, 1967)

István így írt erről: „sok kárt tesznek a törökökben (...) hajókra készülének, mert ezelőtt Erdődöt, Tolnát és egyéb kastélokát is vettek vala meg, és azokból port, golóbist, lövészerszámokat hoztak ki, s a kastélokát mind elégették. (...) Egy hajnalban megüték azért az éléshajókat, az gályát, az kiben a pasa volt, megvevék, a pasának fejét vevék. (...) Az mit lehordhattak marhában, élésben, két napig mind hordták, földbe ásták, aztán mindeneket elégették és az Dunába hántak.”¹¹

Függő pecsét a nemeslevélről

Pálffy a következőképpen jelenti ezt az esetet a császárnak; „Június 19-én is visszaverték a hajdúk a budaiakat, június 20-án a mieink korán reggel határozták megtámadni a Tolna felől jövő törököket vízen, kik 4szer annyian voltak. Nagy győzelmet arattak 58 terhes Gimbliát (dereglyét), 60 terhes hajót vettek el a mieink, 1200 törököt vágtak le, még több fulladt meg. A zsákmány igen nagy volt. Nem vihettek el mindent, így elégették; 20 ágyút és 3 terhelt hajót

¹¹ Illésházy István nádor feljegyzései. MHH. Magyar Történelmi Emlékek Hetedik könyv. Közli Kazinczy Gábor. 65–66. Pest, 1863.

vívén csak el. Csak 1258 hajdú harczolt 6 halott és 9 nehéz sebe-sült”.¹² *A vízi csatára utaló címerkép alapján – vízen lebegő s ágyúgolyón álló Fortuna – valószínűsíthető, hogy Nyakas Antal Pálffy hajdúi közt lehetett, mivel a hajdúnemességet szerző ő is egyéb érdeme is erre a cselekményre utal. Ezt erősíti, hogy ez a Nyakas Antal, illetve család nem szerepel Nánás jobbágyszűke lakói közt a hajdútelepítés előtt.*¹³

A nemesi oklevelet 1630. június 23-án hirdették ki Szabolcs vármegyében. Maga a dátum is némi magyarázatot érdemel, mert a kihirdetés szokatlanul későn történt. A kihirdetés jelentősége abban állt, hogy a nemességszerző elismertette nemességét a lakóhelye szerinti illetékes vármegyével, Nánás esetében Szabolccsal, s csak akkor és ez után tudta érvényesíteni nemesi jogait. A vármegye az oklevélre rávezette a kihirdetés tényét (*lecta et publicata*). A két évtizedes késedelem ugyanis rendkívül hosszú, s ez csak azzal magyarázható, hogy *Nyakas Antal*nak erre nem volt szüksége, hiszen mint Bocskai hajdúja, a nemesi jogokat amúgy is élvezte. Bethlen Gábor halála után azonban a helyzet alapvetően megváltozott és a térség – Szabolcs – visszakerült a Magyar Királysághoz. Ekkor már igenis fontos volt a család nemességét a vármegyével elismertetni, már csak elővigyázatosságból is, és ez Gyulaházán 1630. június 28-án a vármegye nemesi közgyűlésében meg is történt.¹⁴

A család következő ismert őse István, akit a nánási pap, Rápóti Papp Mihály valószínűen testvérével együtt említhet Nánáson.¹⁵ Ennek a fia szerepel az 1702-es összeírásban is, tehát a nemesség-

¹² *Dr. Marczali Henrik*: Regesták a külföldi levéltárakból (Két közlés) Magyar Történelmi Tár – 3. sorozat 1. kötet – 1878. és Monum. Script. 7. kötet. 1863.

¹³ Vö. Hajdúnánás története (szerk. *Rácz István*) Hajdúnánás, 1973. *Kováts Zoltán* tanulmánya.

¹⁴ Az eredeti nemeslevél hátára rávezetve: „In possessione Gyulaháza generalis congregio comitatus de Zabolch”. Magántulajdonban.

¹⁵ Rápóti 1663. március 28-én Hajdúnánásra ment papnak; itt volt 1667. május 27-ig. Emlékirata a Sárospataki Füzetek 1858–1859. évfolyamában található Nánási emlékirat címmel. Vö. Hajdúnánás története (szerk. *Rácz István*) Hajdúnánás, 1973. *Kováts Zoltán* tanulmánya. 41. old.

szerző ős unokája. Az eredetileg adóügyi munkálatok során keletkezett összeírás alapvető fontosságú lett a hajdúvárosok életében, ugyanis ennek alapján nyert, nyerhetett bizonyítást az, hogy az illető jogosult-e a hajdú adományok igénybe vételére. A Nyakas – familia ide vonatkozó iratai is mind úgy említik, hogy az 1702-ben adományos hajdúként (proprietaryus) összeírt István, az armális szerző ős – Antal – leszármazottja (unokája) volt.¹⁶ Ez az összeírás volt az alapja ugyanis a hajdúnemességnek, a Hajdúkerület ugyanis valamennyi városban ezt tekintette perdöntőnek a hajdúnemesi jogállás eldöntésénél.¹⁷

A család a 18. század végén mind hajdúnemesi jogállását, mind az országos nemesi jogállását elismertette a Hajdúkerületnél,¹⁸ illetve Szabolcs vármegyénél.¹⁹ Az 1702-ben szereplő Nyakas István

¹⁶ Egyben bizonyosnak tekinthető a proprietaryusok Bocskai hajdúival való azonosításának helyessége, ugyanis apa-fiú-unoka vonatkozásban egy szűkebb közösségben valótlan állítani elképzelhetetlen.

¹⁷ „Megállapított Principiuma ezen Kerületnek az hogy az 1702 Esztendőbéli Conscriptio, azok mellett és respective azok ellen, a kik abban találhatnak tökéletes és megtzáfolhatatlan próba légyen.” Hajdúkerületi jegyzőkönyv HBL IV. A. 502/a 23. nro. 160. Vö. *Nyakas Miklós*: A Hajdúkerület társadalmi küzdelmei a XVIII. század végétől és polgári átalakulásunk kérdése. In: Hajdúsági Múzeum Évkönyve I. (szerk. *Bencsik János*), (Hajdúböszörmény, 1973) 87.

¹⁸ Az említett Nyakas István unokájának fia, Péter erről bizonyítványt szerzett; MNL HBML H. ker. jkv. 1792. jkv. 442/15. Az eredeti latin nyelvű irat a szerző tulajdonában. „Datum ex generali Congregatione Nostra die 30^a Aprilis 1792 in Oppido Böszörmény celebrata” Kiadta (Nánási) Oláh Mihály, a Hajdúkerület jegyzője. Ebben olvasható, hogy In cujus conscriptionis (ti. az 1702-es összeírásban) „sub Rubrica Proprietariorum, seu ita dictorum Nobilium Donatariorum Avum quoque Suplicantis egregium Stephanum Nyakas conscriptum haberi deprehendimus” Fedett hajdúkerületi pecsétel.

¹⁹ Nemesi bizonyáglevelet kaptak Szabolcs vármegyétől 1794 május 26-án, melynek alapján 4 György; 6 János; 2 Gábor; 5 András; 5 István; 3 Péter; Sándor; 2 Sámuel, Mihály és Jakab került a hajdúvárosok 1838. évi nemesi névjegyzékébe. Vö. MNL HBML hajdúböszörményi. fióklevéltára. Apostol Elek ref. lelkész családtörténeti iratai. Szabolcs vármegye eredeti bizonyáglevele (1794-ből) a szerző tulajdonában. Kiadta Osváth Lajos Szabolcs vármegye nótáriusa. A család 1838-ban már rendkívül népes és szerteágazó volt. A kerület nemesi névjegyzékébe ekkor Szabolcs vármegyétől az 1794.

városi főesküdt is volt, amely rangban a városi hadnagy után következett, s mint ilyen az egyházi szent edényeknek több éven át gondviselője.²⁰ Az említettnek két gyermekéről tud a családi hagyomány: Györgyről és Istvánról. Az 1720-ból való birtok-összeírás szerint Nyakas Györgynek volt 73 pozsonyi mérő szántóföldje és 7 mérő kaszálója. Nyakas Istvánnak 75 pozsonyi mérőszántó és 3 kaszálója. Nyakas György városi főesküdt volt, akárcsak az apja. Felesége Kónya Ilona. 1723-ban és 1737-ben a Hajdúnánás város hadnagya. Meghalt 1760-ban. Fia János szintén városi főesküdt 1745-ben városi adószedő, s mint ilyen tagja volt annak a küldöttségnek, amelyet a város adóügyben küldött Bécsbe. 1774-ben halt meg. A temetési költségeiről fennmaradt egy számadás, amely szerint a család a halotti torra vett egyebek közt 83 fontot, amely magyar (bécsi) fontban számítva 46,5 kilogrammot tett ki. Ez a mennyiség 155 ember bőséges megvendéglésére volt elegendő. Mindez azt is jelenti, hogy a halotti torra a város valamennyi számottevő embere hivatalos volt. Vásároltak még 24 sing bakacsint és fekete kárpitszeget.²¹ Ez 18 és fél métert tett ki, amely a ház gyászdíszítésére szolgált, s amely erre a célra nyilván bőségesen elegendő volt.²²

A család többi tagjai közül Péter (1750 – 1808) 1775-ben főesküdt és városi adószedő volt s 1781-től első szenátor. István, aki

---

május 26-án kapott igazolás alapján 4 GYÖRGY; 6 JÁNOS; 2 GÁBOR; 5 ANDRÁS; 5 ISTVÁN; 3 PÉTER; SÁNDOR; 2 SÁMUEL; MIHÁLY és JAKAB került. Vö. *Nagy László – Nyakas Miklós: Hajdútisztesség tüköre. Hajdúböszörmény 2001. 233.*

²⁰ KUN MIKLÓS, Nánáson 1700-ban hadnagy, átveszi NYAKAS ISTVÁNTÓL az egyházi felszerelések és iratok őrzését, s az 1701-ben továbbadja SÖRÉS MIKLÓSNAK. Erre akkor kerülhetett sor, ha az egyház működésében zavarok voltak (pl. papváltás). Szép példája ez az egyházi és világi vezetés összefonódásának. Lásd még: A katonai tábortól a mezővárosig. I. (Böszörmény, Hadház, Nánás és Szoboszló magisztrátusi jegyzőkönyvei 1711-ig). A bevezető tanulmányt írta és a források szövegét sajtó alá rendezte *Balogh István*. Debrecen, 1999. 159.

²¹ Erdélyi singben számolva ez mintegy 15 métert tett ki, tehát akkor így valamivel kevesebb.

²² Magántulajdonban. Egy emberre 30 dkg húst számítottam.

1754-ben született városi főesküdt és városgazda. János (1780–1830) városi esküdt volt. Péter a debreceni kollégiumban 1831-ben papi oklevelet szerzett s balkányi pap volt. A családon belül élénken számon tartották a múltat, különösen a család leszármazására vonatkozóan, amelynek tudása adott esetben komoly anyagi előnyöket jelentett. Így például Nánáson 1793-ban Nyakas János eskü alatt vallotta, hogy az a két telek, amelyen Nyakas András és Nyakas György laknak, valamint az a szérűskert, amelyet a Nyakasok használnak, „ősi elejükről álló”. Megkülönböztették tehát a szerzett jószágot a nem hajdú adományos telektől, azaz a később vásárolttól. Így pl. az a kert, amely ekkor öreg Nyakas Jánosné tulajdonában volt, nem ősi jogen volt a családé, hanem azt „az attya szereztte”. Ugyanis az ősi, hajdújogon birtokolt telekre és a szerzett javakra vonatkozóan más és más jogszabály és eljárás vonatkozott.

A család tulajdonában van egy 1725-ben, Boroszlóban (*Breslau, ma Wroclaw*) nyomtatott Károlyi-biblia, amely *Amstelodám 1700* megjelenési hellyel és évvel került forgalomba és egyébként Misztótfalusi bibliájának a másolata. Családi Bibliának készült. Kelendőségét is mutatja a hamis nyomtatási év és hely, a koholt nyomtatási adattal a protestáns Bibliát sújtó tilalmat is igyekeztek megkerülni a terjesztők. Barna bőrkötésben maradt ránk. Az 1808-ban meghalt Nyakas Péter János nevű fiának gyermekei fel vannak jegyezve a Bibliában; amely szerint János született 1812. április 14-én, Péter 1814. márcus 10-én, Péter 1818. október 20-án.

Ennek a Jánosnak a személyleírását ismerjük. A Bach-korszak alatt ugyanis –1852-ben – kiváltott egy útlevelet (*Reise Paß*) személyes ügyeinek intézésére. Személyleírását a korabeli bürokrácia így örökítette meg; Nemes Nyakas János, született 1812-ben, nős, nánási lakos, termete közepes, arca szabályos, sápadt, ragyás, haja fekete, szeme sárga, orra „remek”. A saját aláírásával hitelesített útleveél egy esztendei volt érvényes az országban való járásra-kelésre. Ez a János az 1830-as években nősült, három fiúgyermeke született, János, István és Péter. Ez a Nyakas János az akkor folyó, s a református templom körüli munkálatokat pénzben is támogatta, s hogy szorgalmas templomjáró lehetett, bizonyítja, hogy a nánási ref. templom régi padjaiban bevésve ma is olvasható „*Nyakas János*”.

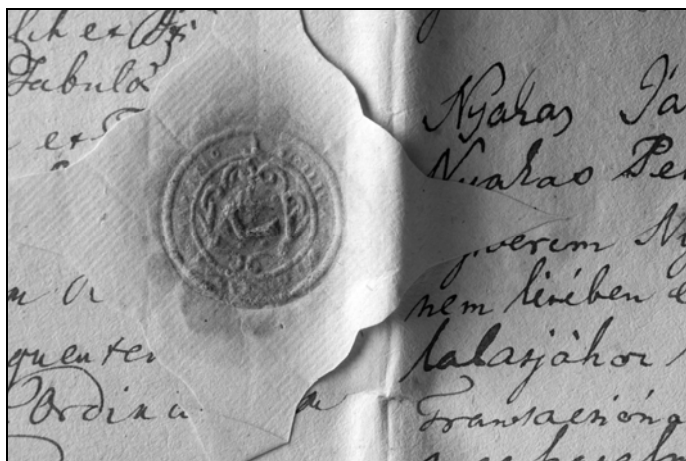
Biblia – Nyakas János születése

Nyakas János – szül. 1822. Bevésés a nánási református templom padján

Nyakas János városi pénztárnok. A néptanító apja

Nánási címeres fedett pecsétje a hajdúnemességet megerősítő okiraton

Ennek a Jánosnak két fia volt, János és Antal, unokája pedig az a Nyakas János, aki a dualizmus korában városi pénztárnokságot töltött be, azaz a nánási népnyelv szerint „belső ember” volt, ahogyan akkor a tisztviselőket nevezték. Nyakas János egyben városi képviselő és presbiter is volt. Egyetlen fia volt, az a Nyakas Sándor, aki 1872 szeptember 6-án született, s aki majd református tanítóképzőt végéz Debrecenben. Ő az a személy, akiről és családjáról bővebben szólnék. Milyen környezetbe nőtt fel a néptanító Nyakas Sándor? A családi iratok között megtalálhatjuk az eredeti nemesi oklevél latin nyelvű 19. századi másolatát, amelyet valószínűen az apja vagy nagyapja készíthetett. Az üresen maradt részre valaki – minden bizonnyal vagy Nyakas János vagy fia – bemásolta a *Rákóczi kesergője* című kuruc költeményt, népi irodalmunknak ezt a gyöngyszemét. Sajnos, a másolás időpontját nem ismerjük, de azt mindenesetre – különböző stílusjegyek alapján – az 1860-as, 1870-es évekre tehetjük. A Kesergőt Arany János nagyszalontai gyűjtéséből ismerjük²³ – azt Thaly Kálmán 1872-ben közölte,²⁴ annak egy csonkább változatát Rozvány György is közreadta 1870-ben.²⁵ Később Móricz Zsigmond is közzétett egy ecsedi változatot.²⁶ Mindegyik változat nagyfokú folklorizálódást mutat. Az eredeti

²³ *Thaly Kálmán* megjegyzi, hogy Arany János öreg Kenéz Péter szalontai lakos és ref. egyházi gondnok éneklése után jegyezte le. Vö. Adalékok Thököly- és Rákóczi kor irodalomtörténetéhez. II. kötet. Pest, 1872. 319

²⁴ *Thaly Kálmán 1872*: 314–320.

²⁵ *Rozvány György*: Nagyszalonta mezőváros történelme. Nagyszalonta, 1870. 92–93.

²⁶ A magyar irodalom története. II. k. Főszerkesztő *Sőtér István* Budapest. A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig szerkesztette *Klaniczay Tibor*. Hazafias kesergők és fohászok. „Keletkezési körülményeit és eredeti szövegét nem ismerjük; az Arany János szalontai gyűjtéséből ismert legrégebb változata már folklorizálódott formában, a népköltészet alakító-formáló közreműködésének félreérthetetlen jeleivel maradt ránk, s népköltési szöveg, a Móricz Zsigmond által talált ecsedi változat is. A fejedelem és a tőle búcsúzó nép megható beszélgetését tartalmazó költemény egyes részei, képei, kifejezései a Rákóczi-nótára emlékeztetnek, valószínűleg ebből kerültek át. Bp. 1964.

alapszöveg tehát a hajdú hagyományokat élénken őrző Nagyszalontán került lejegyzésre, s feltehető, hogy annak Nánáson is élhetett egy változata, mint ahogyan később Északkelet-Magyarországról is kerültek elő változatok. Ha ez nem állna meg, akkor is bizonyos, hogy a leíró érzelmileg erősen 48-as, Habsburg-ellenes személy volt,²⁷ ez a megfigyelés általában Hajdúnánás város egészére is kiterjeszthető. Egy másik adatunk Nyakas János erős református kötődésére világít rá. A családi iratok közt ugyanis fennmaradt egy könyv, amelyben két possessori bejegyzést is találunk 1852-ből és 1862-ből. Mindkettő Nyakas Jánost nevezi meg tulajdonosnak. A könyvet 1814-ben adták ki Debrecenben, s tanítói segédkönyvnek szánták. „*Keresztyén erköltsi tudománynak ... előadása*” címet viseli, s ez a latin iskolák 3. osztályának tananyaga is volt.²⁸ A megbecsült könyv tehát tulajdonosának erkölcsi alapállását, szellemi kötődését jelzi, amelyet kálvinista irányultságúnak és nemzeti érzelműnek határozhatunk meg.

Ugyanez elmondható a néptanító Nyakas Sándor feleségének családjáról is, a Csiha famíliáról. Felesége ugyanis az a Csiha Julianna volt, aki 1876. márc. 24-én született Hajdúnánáson,²⁹ és 1896-ban ment férjhez Nyakas Sándorhoz. Csiha Julianna édesapja a köztisztviselőben álló birtokos, Csiha Miklós volt, édesanyja pedig Gyulay-lány.³⁰ *Herpay Gábor* szerint a Csiha armálissal bíró, de *Szatmár vármegyéből betelepedett család*, amely a 18. század elején Hajdúböszörményben telepedett le. A család címeres nemeslevelet nyert I. Ferdinánd királytól 1562-ben, melyet kihirdették

²⁷ „Német már a vezéreteket, / Jaj, be szánlak benneteket! Isten veletek!”

²⁸ Tudományos Gyűjtemény. 1817. évf. (IX. kötet) 123.

²⁹ A román megszállók alatt 1920-ban kiadott *Bilet de Identitate* (személyazonossági igazolvány) alapján.

³⁰ Gyulay hajdúnánási család, melynek őse György mint ihási (Szabolcs vm.) lakos szerez nemesi bizonyáglevelet 1711-ben. Ennek József nevű fiától származott unokája József került Nánásra s szerez 1831. május 9-én újabb nemesi bizonyáglevelet Szabolcs vm.-től a maga, továbbá Sándor, János, József, Gábor nevű fiainak, továbbá Sándor nevű fiától származott István, Gábor, Sándor unokái részére, akik ez alapon mind annyian felvétettek a kerület 1838. évi nemesi névjegyzékébe. Herpay, 1926. 145.

Szatmár vármegyében. A Szaniszlón lakó Márton ez alapon nyert nemesi bizonyáglevelét 1720-ban, s akinek fia, Mihály, költözött be Hajdúböszörménybe.³¹ Herpay ugyan nem írja, de a család hamarosan Hajdúnánáson is gyökeret vert. A családi hagyomány szerint *Nyakas Sándoré Csiha Julianna* és rokonsága a böszörményi atyafiakkal rendszeresen tartották a kapcsolatot. Neves tagja volt a famíliának az a nánási *Csiha Gábor*, aki 1827. máj. 8-án Hajdúnánáson született. Jogot végzett, s Nánás város tanácsnoka volt. 1847-ben nősült. 1848 szeptemberétől a hajdúsági önkéntes nemzetőrzászlóalj hadnagya, alakulatával Görgey feldunai hadtestéhez kerül. Az önkéntesek 1849 januárjában Vácról hazatértek, de az akkor folyó honvédtoborzás során 1849 áprilisától főhadnagy lett az akkor felállított 53. Bocskai honvédzászlóaljban. Májusban zászlóalja kikülönített osztályával a zarándi hadosztályhoz,³² majd századával a gyulafehérvári ostromsereghez került. A szabadságharc végső napjaiban, 1849. augusztus 19-én a dévai fegyverletételkor – az osztrák kényszersorozást elkerülve – hazaszökött Nánásra, itt tanító lett, majd Nyírbátorban iskolaigazgató.³³ 1905-ben halt meg.³⁴ A Csiha ágon rokon volt az a Csiha Sámuel hajdúnánási szék-gazda, akinek fényképe is ránk maradt, s akinek a viselete valószínűleg néprajzi tanulmány.

Nyakas Sándor (1872–1944) elemi iskolai tanulmányait szülő-városában végezte, 1888-ban a debreceni ref. tanítóképzőbe iratkozott be, s itt szerzett néptanítói oklevelet 1892-ben. A tanítóképzőbe az elemi osztályok elvégzése után lehetett beiratkozni, s maga a képzés négy esztendeig tartott. Az intézmény a Kollégium védőszárnyai alatt kezdte meg tevékenységét és köztisztületnek örvendett Hajdúnánáson is. Például a dúsgazdag, régi nánási családból származó

³¹ *Herpay Gábor*: Nemes családok Hajdú vármegyében. Debrecen, 1926. 120.

³² Vö. *Hermann Róbert*: Az abrudbányai tragédia 1849. Hatvani Imre szabadcsapatvezér és a magyar–román megbékélés megíúsulása. Budapest, 1999.

³³ *Bona Gábor*: Hadnagys és főhadnagys az 1848/49. évi szabadságharcban. I. kötet. Bp. 1998. 276–277.

³⁴ Vasárnapi Ujság 1905. 10. sz. 158.

Nyakas Sándor gyermekkorában az apjával, Nyakas Jánossal

Nyakas Sándor néptanító

Nyakas Sándor ref. néptanító 1900 körül

Hajdúnánás, 1906. október 7., második osztály. Nyakas Sándor tanító

*Nyakas Sándor családja
1910 körül*

*Csiha Samel székgyazda.
Nánás, 1850-es évek vége*

Csohány János hajdúnánási közbirtokos 1873. szeptember 1-én kelt végrendeletében alapítványt tett a tanítóképző javára, amely az alapítónak 1876. április 24-én bekövetkezett halála után, 1877-ben lépett életbe. Az alapítványi tőke 400 arany volt, melynek a kifizetési papírértéke 2364 forintot tett ki, az összeget felelősség mellett a hajdúnánási ref. egyháztanács kezelte. Az alapítvány hajdúnánási születésű, szegény sorsú, de segélyezésre minden tekintetben méltó felsőbb növendékek részére szolgált.³⁵ Nyakas Sándor mai fogalmaink szerint jó tanuló volt. Például az 1889/90-es tanévben az első félévben a következő jegyeket kapta: vallás (2), lélektan (2), módszertan (2), magyar nyelv (2), számtan (1), mértan (1) földrajz (2). Az osztályozás egytől négyig terjedő skálán történt, ahol a legjobb jegy az 1-es volt. A következő félévben valamivel rosszabb jegyeket kapott.³⁶ Végzés után a debreceni kollégium egykori partikulájában, a balmazújvárosi ref. iskolában kapott állást, de hamarosan szülővárosában telepedett tanítóként. A hajdúnánási ref. fiúiskolában mindig a fiú 2. osztályt tanította. Fennmaradt 1906-ból egy, a tanév elején készült csoportkép az osztályával és középen Nyakas Sándor tanító úrral. Az osztály létszáma hetvenöt gyermek volt.³⁷ Hajdúnánáson az újra reformátussá lett iskola falán emléktábla hirdeti a neves pedagógusok emlékét, köztük Nyakas Sándorét, aki a tábla szerint igazgató és városi képviselő is volt. Nyakas Sándor felesége négy gyermeknek adott életet. Megélhetésüket nem csak a tanítói fizetés biztosította, hanem a hajdúvárosokban korántsem szokatlan tekintélyes földbirtok is. Tedejen mintegy 50 kh földbirtokot mondhatott magáénak, amellet a Csepüs-kertben szőlőt is. Természetesen nem maguk gazdálkodtak, hanem bérbé adták. A szőlőbirtok esetében pedig „Bögre bácsi” volt az, aki a

---

³⁵ Értéstitő a reformátusok debreceni főiskolájában a tanítóképezdéről és az elemi-iskolákról az 1889–90. Iskolai évről. Szerkesztette Joó István, a tanítóképezde igazgatója és a főiskolai elemi osztályok felügyelője. Debrecen, 1890. 69–70.

³⁶ Uo. 26/27.

³⁷ A felvétel ideje 1906 okt. 7. Ránk maradt ugyanezen évből az első és a harmadik osztály csoportképe is.

szőlő gondját viselte. A Tanácsköztársaság időszakát és a román megszállás időszakát szerencsésen túléltek, igaz bolsevik diktatúra csak néhány hétig létezett a városban. A kor jellemző dokumentumaként ránk maradt Nyakas Sándor és felesége románok által kiállított kétnyelvű személyi igazolványa, ékes bizonyságául annak, hogy a megszállást a „Tiszáig” *tényleg véglegesnek tekintették*.

Gyermekei: *I. Nyakas Sándor*. 1898. júl. 19-én született Hajdúnánáson. Elemi iskoláit és gimnáziumi osztályait helyben végezte. Természet iránti szeretete meghatározó volt, ezt annak tudta be, hogy gyermekkorában vendégeskedett egy anyai ági rokonnál, Csíha Andrásnál, aki Besztercén (Beszterce-Naszód vármegye) az erdőmérnökségen dolgozott. Az itt tett erdei kirándulások emléke egy egész életre szólt. Felnőtt korában Hajdúnánáson komoly méhérszete is volt, amelyet 1944-ben a „felszabadító” szovjet hadsereg tett tönkre. Neveltetése az akkori úri középosztálynak megfelelő volt. Emlékezetes élménye volt az a színjáték, amelyet önképzőköri formában adtak elő, s amely az Iglói diákok címet viselte, s amelynek szerzője Farkas Imre³⁸ költő, operett író, zeneszerző volt. Ránk maradt egy fénykép, amelyen az *Iglói diákok* tót legényei, tót népviseletbe öltözve láthatók, nevezetesen: *Magi István, Nyakas Sándor, Mirkó Imre és Magi Lajos*. Előttük áll a betanító táncmester, *Sinkovich József*, aki frakkban, mellényben, a mellényzsebben órával és óralánccal, szigorú tekintettel vizsgálja a legényeket. Nyakas Sándor ekkor 13 éves volt. A színdarab sikerére jellemző, hogy 1935-ben filmváltozat is készült belőle.³⁹

³⁸ Nagybéányi Farkas Imre, [Debrecen *1879. május 1. – †Budapest 1976. március 25.] Elsősorban színpadi zenészművek szerzője, első színpadi művét, a „Jön az idvezítő” című dramolettjét a kolozsvári Nemzeti Színház mutatta be 1905-ben. Későbbi művei operettek, daljátékok voltak, s legtöbbnek maga szerezte a zenéjét is. Az elsők a Népszínház, a többi a Király Színház, Fővárosi Operettszínház és a Budai Színkör mutatta be. A legtöbbször Az „Iglói diákok” [1909] és „A nótás kapitány” [1924] címűeket játszották. Debrecenben 1910-ben mutatták be az *Iglói diákokat*. Műkedvelő előadások repertoárjából szinte nem is hiányozhatott. Pl. Sárospataki Lapok 1911. júl. 16. 29. számában ez olvasható: „Az „Iglói diákokkal” „hálás közönség alig győzött betelni”. [https://hu.wikipedia.org/wiki/Farkas_Imre]

³⁹ Megtekinthető: youtube-filmek.info/film/7907/az-iglói-diakok-1934

*Iglói diákok, 1911. június. Táncmester Simkovics József.
2. Nyakas Sándor*

Itt kell röviden szólnunk a hajdúsági „cserediák” szokásról, amely szinte már-már intézményesült. Ennek lényege, hogy a felvidéki, rendszerint szepességi „cipszer” családok gyermekei jöttek magyar nyelvterületre „magyar szót” tanulni, jelen esetben Hajdúnánásra, s cserébe magyar (hajdúsági) gyermekek mentek „német szóra” a Szepességbe. Ez az interetnikus kapcsolat csak a Monarchiabeli Magyarországon volt elképzelhető. *Dankó Imre*, aki hajdúnánási tanárként még találkozott ennek a világnak az emlékeivel, a csere-diákokról a következőképpen ír: „Az „iglói diákok” hangulata, világa ez, ami megtisztítva a hazug romantika mázától, a különböző nyelvű és kultúrájú emberek alkotó együttműködésének és egymásra találásának jó megnyilvánulása volt. Ezek a cserekapcsolatok sok későbbi kapcsolat alapjaivá váltak. Több nánási fiatalember nősült a Szepességben és telepedett le a Tátra-alján, mint ahogy több cipszer fiatal ragadt itt Nánáson, a Hajdúságban. Különösen nagy lendületet vett ez a fajta cserekapcsolat azután, hogy a nánási gimnázium is főgimnázium lett.”⁴⁰

⁴⁰ *Dankó Imre*: Alföldi tanuló-cseregyerek a Szepességben. http://mek.oszk.hu/06300/06387/pdf/peregrinacio3_2resz.pdf. Letöltve: 2018. 11. 13.

*Péterfia laktanya,
1916. december,
frontra indulás*

Nyakas Sándor hamarosan első világháborús frontkatona lett. Kitört a nagy háború, és ún. „hadiérettségivel”⁴¹ leérettségiztették, behívták katonának és mint érettségizett, hadnagyi rangot kapott. A debreceni székhelyű 3. honvéd népfelkelő gyalogezred soraiban szolgálta a hazát, előbb a galíciai fronton, majd az olasz fronton. Az ezred székhelye békeidőben a debreceni honvéd laktanya volt, amit 1893. január 3-án adtak át.⁴² A lögyakorlatokra a Nagyerdő területén lévő lödombhoz jártak ki, amely a mai vídámpark területén volt található. A frontra 1916 decemberében indultak, először Galíciába, az orosz frontra. Nyakas Sándor vonzódott a kor technikai újdonságaihoz, a fronton is fényképezett, saját készítésű fényképalbuma ránk maradt, amelyben az orosz és olasz fronton készült eredeti felvételek találhatóak.⁴³ Itteni frontélményeivel kapcsolatban emlegette a San folyót, a Pripjaty folyót, annak szigeteit, önérzetesen szóba hozta a *Stochodi oroszánt*,⁴⁴ illetve az olasz

⁴¹ Az első világháború alatt a katonai szolgálat idejét elért középiskolai diákok előrehozott ún. hadiérettségit tehettek. A hadiérettségi lehetővé tette a katonai kiképzés megkezdését.

⁴² A honvéd gyalogezredek szervezését az 1868. évi XLI. törvénycikk (a honvédségről) és a XLII. törvénycikk (a népfelkelésről) tette lehetővé. Közös debreceni ezred volt 39. csd. kir. gyalogezred. Vö. *Csabai István: Fakeresztek mentén – népek országútján. A cs. és kir. 39. gyalogezred* (Budapest, 1935).

⁴³ Az album magántulajdonban van. A két világháború között hajdúnánási jegyző korában rádióamatőrkedött.

⁴⁴ 1915 nyarán, a gorlicei áttörést követően került a központi hatalmak ellenőrzése alá az Észak-Galíciaként is emlegetett terület egészen a Sztir folyóig. Innen 1916 nyarán a Bruszilov offenzíva nyomán a Stochod folyó mögé vonultak vissza az osztrák-magyar és német csapatok, és ott szilárdították

hadüzenet utáni átcsoportosítást az újonnan nyílt frontra. Részt vett a XII. isonzói csatában (caporettói áttörés), illetve az előnyomulásban az Piavéig. Minderről eredeti fényképfelvételek maradtak ránk. Így a Livenza⁴⁵ felrobbantott hídjáról, illetve hídépítő utászokról, az elfoglalt Udine-ről, zsákmányolt ágyúkról és a legendásan emlegetett harminc és felesről.⁴⁶

Nyakas Sándor felvételeiből, előnyomulás

Felettesei lehetővé tették, hogy a frontszolgálat mellett készülhesen felsőbb tanulmányokra. Nyakas Sándor a selmecbányai erdészeti főiskolára (ma Soproni Egyetem) iratkozott be. Az 1918/19-es tanév első felét sikeresen abszolválta is, s beiratkozott volna a második tanévre, ha ebben a Monarchia összeomlása meg nem

---

meg a védelmet. A debreceni 3. honvéd népfelkelőknél a „Stochodi Oroszlán” volt az ezred házilag készített újságja, amely kézzel írott, hektográfon sokszorosított lap volt. Vö. *Gorda Éva: A magyar haditudósítás az első és második világháborúban. Doktori értekezés. Budapest, 2012.*

⁴⁵ 115km. hosszú folyó Olaszországban; a Colmaggioro-hegy lejtőjén fekvő tóból, Polcenigo falu mellett Udine tartományban ered. Udine tartományi székhely Olaszországban.

⁴⁶ Mozsárágyú. A Škoda Művek által készített tüzérségi fegyver az Osztrák–Magyar Monarchia hadserege számára.

Nyakas Sándor leckekönyve. Selmebánya – Sopron

gátolja. Selmebánya ekkor már a csehek kezén volt, a főiskola Sopronba menekült és a teljes bizonytalanságban is világossá vált, hogy Magyarországot példátlan megcsonkítják, erdőterületének döntő hányada idegen kézre kerül. Tanárai javasolták, hogy aki teheti, más tanulási lehetőségek után nézzen, mert erdömérőkként nem lesz állása. Ezt ugyan megfogadta, de mégis úgy alakult, hogy soproni polgárként még leszavazott Magyarország mellett A selmebányai akadémia hallgatóit, – mintegy négyszáz főt – teljes létszámban törölték a listákból, de neki valahogyan mégis sikerült Magyarországgal hitet tennie.⁴⁷ Mindent megfontolva válasz-

⁴⁷ A selmebányai akadémia hallgatóit, mintegy négyszáz főt, teljes létszámban törölték a listákból. *Iff. Sarkady Sándor: A nyugat-magyarországi felkelés és a soproni népszavazás. Rubicon, XX. évf. 205–206. szám, 2010/4–5. 47.*

totta a szülővárosához közel eső debreceni egyetem jogi karát, amelyet sikeresen el is végzett. Jogi diplomával Hajdúnánáson helyezkedett el, a város aljegyzőjeként. 1945 után apai örökségét és házát, mindenét államosítva, testvére családjához Debrecenbe költözött. 102 éves korában halt meg.

MAGYAR KIRÁLYI Bányászati és Erdészeti FŐISKOLA
SELMECBÁNYÁN.

1978.2.21/3 szám.

LECKEKÖNYV.

Nyakas Endre úr,
kt. *Hajdúnánás, Hajdu* megyében
1898. évi *július* hó *19* n született,
1918. évi *október* hó *14*-én iktattatott be mint
rendes *perdó* mérnök hallgató a főiskola
lajstromába.

*

Iktatva az *1917/18* tanév főkönyvének
209 lapján.

*

Nyomatott Joerges Ágost öregeye és fiánál Schmeckbányán. 1415-240.

Leckekönyv tantárgyakkal

Román személyazonossági jegy, 1920.

Dr. Nyakas Sándor aljegyző. 1898–2000.

II. Nyakas János (Hajdúnánás, 1900. szeptember 14. – Veszprém, 1989. július 18.) szintén szülővárosában érettségizett és 1918-ban – szintén „hadiérettségivel” – került a világháború poklába. A családi hagyomány megőrizte a következő történetet; Ott volt a Piavénél és amikor a várhatóan nagy áldozatokkal járó áttöréshez válogatták a legénységet, szerencséje volt.⁴⁸ Az őrmester, aki mustrálta a legénységet, megállt előtte, s azt kérdezte: *Nem a Nyakas tanító fia vagy te?* Az igenlő válasz hallatán, csak intett, hogy menjen hátra. Lehet, hogy ez mentette meg az életét, mert az áttörési kísérletből a Monarchia hadseregének valóságos katasztrófája lett. Az összeomlás után hazakerült Nánásra, de a fejleményeket nehezen viselte. 1918 decemberében bevonatozott Debrecen és a Péterfia utcai lak-tanyában katonának jelentkezett, mondván hogy jönnek a románok, a csehek, a szerbek, s a hazát meg kell védeni. Hazaküldték, mondván: „nincsen katonára szükség”. *Nyakas János* a Tisza István Tudományegyetemen végzett magyar nyelv- és irodalom, illetve történelem szakon, amelyhez később még némettanári végzettséget is szerzett. A magyar nyelvből írta vizsgadolgozatát 1923-ban, *Hajdúnánás nyelvjárása és vidékének főbb hangtani sajátosságai* címmel. Történelemből pedig *Gróf Eszterházy János, mint politikus* témakörben írta dolgozatát. Bírálója Rugonfalvi Kiss István volt, aki jónak ítélte munkáját.⁴⁹ Veszprémi tanárember lett, akinek tanítványai életrajzát is megírták és meg is jelentették.⁵⁰

---

⁴⁸ 1918 június 15. – június 22. A világháború története (szerk. *Pilch Jenő*) Bp. é. n. 199.

⁴⁹ Mindkét kéziratot munkája megtalálható a Debreceni Egyetem Nagykönyvtárában A 11 és A 751. számon

⁵⁰ *Tatai Zoltán*: A vén zászlótartó: Nyakas János élete és munkássága Veszprém, 2000. (Kiadta: A Veszprémi Közgazdasági Szakközépiskola) Vö. <http://www.ekmk.hu/lexikon/talalatok.php> Letöltve: 2018. 11. 08. A Veszprém megyei Életrajzi Lexikon szócikke: (Hajdúnánás, 1900. szeptember 14. – Veszprém, 1989. július 18.) tanár, történész. Édesapja ref. tanító volt Hajdúnánáson. Elemi és középiskolába szülővárosában járt, 1924-ben Debrecenben szerzett középiskolai tanári oklevelet. Először Miskolcon, majd Pest-Sashalmon a felsőkereskedelmi iskolában tanított. 1929-től Veszprém-ben középiskolai tanár. Az 1848-as magyar szabadságharc történetét

Nyakas János veszprémi tanár – 1900–1989.

Erősen függetlenségi nézeteket vallott, fő munkája: *Sorsdöntő száz nap 1849-ben. A magyar szabadságharc bukásának okai. Veszprém, 1940*, (Reprintben is megjelent. 1998.)⁵¹

A néptanító Nyakas Sándor még két gyermeket nevelt, de életútjuk már kívül esik a Monarchia keretein.

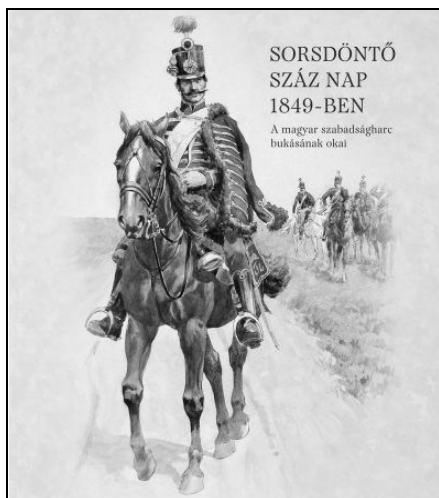
III. Nyakas Miklós (1907–2006). Nyakas Miklós jogi doktorátust szerzett, de pénzügyi szakemberként dolgozott. IV. Nyakas Ilona, Bósz Andorné (1916–2008). a Magyar Postánál alkalmazottja volt adminisztratív munkakörben. Kedvelt időtöltése a babakészítés volt, nevét országosan is számon tartották.⁵²

---

kutatta. Versei és egyéb írásai főként a veszprémi lapokban jelentek meg. Budapesten, az Ilona-telepen lévő családi sírboltba temették.

⁵¹ Korabeli recenziói: *Tombor Jenő*: Magyar Nemzet 1940. júl. 17. (elismerően). *Markó Árpád*: Hadtörténelmi Közlemények 1940. 254. és Magyar Katonai Szemle 1940. 6. sz. 170. *Farkas László*: Századok 1941. 391. Újabban: *Kosáry Domokos*: A Görgey-kérdés a két háború között. Történelmi szemle, 1993. (35. évfolyam) 3–4. szám

⁵² „Bósz Andorné Nyakas Ilona Tagtársunk f. év január 30-án, 93 éves korában elhunyt. Akik már az első győri babakiállításra jelen voltak, emlékezhetnek mesejeleneteket, János Vitézt Iluskával megőrkítő textilbabáira. Emlékét szeretettel megőrizzük!” Forgó. IX. évfolyam 1. szám, 2008. május. 13. (A Kiss Áron Magyar Játék Társaság lapja.)

Sorsdöntő 100 nap

Dr. Nyakas Miklós 1910 körül

Dr. Nyakas Miklós 1907–2006.

Nyakas Ilona (1916–2008). A fénykép 1917-ben készült

Összegzésként elmondható, hogy a Monarchia kora Hajdúnánáson egy erős, életképes magyar családot tudott felmutatni, amely évszázadok óta élt a településen erős hittel vallása, nemzete és országa iránt. A 20. század viharai a családot alaposan megtépázták, a kommunista hatalomátvétel pedig megalázta és a gyökereitől is igyekezett megfosztani.⁵³ Végül is sikertelenül. Az éltető és felnevelő várostól távol éltek le életüket, nagyfokú hittel a magyarság javára és a nemzet gyarapodására.

---

⁵³ A családtagok örökölt földbirtokrészét kénytelenek voltak „önként” átadni. Dr. Nyakas Sándor aljegyzőt, mint „népellenséget” internálták, családi házáat államosították, minden vagyonától megfosztották.

PINTÉR ZOLTÁN ÁRPÁD

**VÁROSHÁZ ÉPÍTÉSZET A DUALIZMUS
KORSZAKÁBAN – A KARCAGI VÁROSHÁZ
ÉPÍTÉSÉNEK TÖRTÉNETE**

Bátran kijelenthetjük, Karcag város történeti múltja nem képez feltérképezetlen fehér foltot a történettudomány számára. A nagykun kultúra és néprajzi jellemzői, a város- és társadalomtörténet terén hosszú múltra és szép hagyományokra visszatekintő kutatások, publikációk, életművek állnak az érdeklődők rendelkezésére. E kutatások egy újabb szeletként a karcagi városháza építésének és átadásának immár több, mint száz éves évfordulója alkalmából a következőkben kívánok megemlékezni és méltó emléket állítani a karcagi városház épület és az azt létrehozó egyéniségek és körülmények alkotta sajátos század eleji karcagi miliő számára.

1. VÁLTOZÁSOK A DUALIZMUS-KORI KÖZÉLETBEN

A dualizmus időszaka immár közel száz éve sülyedt el a középkelet európai történelem sülyesztőjébe. E korszaknak így, a XXI. század elején nemhogy Karcagon, de sehol máshol nem él már olyan tanúja, aki kortársként átélve az akkori időköt, visszaemlékezne a több évtizedes gazdasági és nemzetpolitikai aranykor oly gyors összeomlására. A „boldog békeidőket” felváltó „boldogtalan hadiidők” majd az 1918 novemberi eckartsauai nyilatkozat, melyben IV. Károly felfüggeszti uralkodói jogait a már csak formálisan létező egykori dualista monarchia magyar része felett, lezárja a magyar nemzettörténet sokak által bálványozott, sokak által azonban a XX. századi hányattatott magyar sors okaként jellemzett időszakot.

Ez utóbbi gondolat figyelhető meg Szekfü Gyula Három Nemzedék c. művében is: „*Az új generáció híven kitartott elődjének lejtős útján és egyebet nem tett, mint hogy a reászármaztatott viszonyokat hagyományos szellemben, a lejtő zuhanása irányában építé ki.*”¹

A kiegyezéstől az első világháború kezdetéig azonban sok tekintetben a magyar nemzet egyik legszebb, dicsőségben, gazdasági és kulturális gyarapodásban eltöltött, békés időszakát követhetjük nyomon, noha az igazsághoz hozzátartozik, hogy a korszak jóléte nem volt általános és a társadalom periferiáján százvezrek éltek szegényes, bizonytalan viszonyok között, politikai választó- és választhatósági jog nélkül. A polgárosodás, iparosodás és nem mellékesen az urbanizációs fejlődés korszakának közgondolkodását a lázas tettvágy s így az építőiparon, építőművészen keresztül is a nemzet modernizációjának szándéka határozta meg. Érzésem szerint a kor teremteni vágyó szellemiségét Jókai Mór következő szavai tükrözték leginkább: „*A magyar nemzet rátalált önmagára. Szíve egyetért a fejével. Harcias erényeit megtartva, kifejtve, mégis a békének örét látja benne a világ. Mivelhogy hazáját, koronáját híven és önkényt szolgálja, nem fél a rabszolgaságtól többé. Nem harcol az idegen nemzetekkel, hanem versenyez velük: nem ellenségekkel, szövetségesekkel veszi magát körül.*”²

1.1. A DUALIZMUS KORI VÁROS- ÉS MEGYEHÁZ ÉPÍTÉSEK JELLEMZŐI

Az 1867-től létrejövő Osztrák–Magyar Monarchia egy stabil, kiszámítható, és a gazdasági fejlődésnek oly kedvező talajt teremtett, mely életre hívta az állam, illetve megyei és városi köztisztviselők által finanszírozott építészeti nagyberuházásokat. A dualizmus kori gazdasági konjunktúra mértékét jól jellemezte a bruttó nemzeti jö-

¹ Szekfü Gyula: Három nemzedék (Egy hanyatló kor története). Budapest, 1922. 377.

² Jókai Mór: Utószó. In.: A magyar nemzet története. Szerk. Szilágyi Sándor. Budapest, 1898. X. kötet, 837.

vedelem (GNI) változása. Eszerint 1867-et bázisévnek véve, az akkori 100% (1867-es GNI) 1900-ra 296%, míg 1914-re 429%-ra változik, azaz közel negyven éven át, átlagosan évi 3,7%-kal nőtt a nemzeti jövedelem értéke. A korszak építőipara ezt az átlagot felülmúló mértékben, évi 4–5%-kal járult hozzá a nemzeti jövedelem változásához.³ E többnyire hivatali, vagy kulturális célú intézményépületek a dualista államhatalom reprezentációjaként, a magyar nemzetpolitikai törekvések eszközeként értelmezhetők, hisz a korszak presztízskérdése volt annak a tételnek a bizonyítása, hogy az ellenzék által egyre intenzívebben támadott dualista államszervezet képes megállni saját lábán, és jólétet, gyarapodást tud teremteni az „oszthatatlan és elválaszthatatlan”⁴ birodalomban.

Szintén jelentős erővel hatottak a korszakban épülő számos városház és megyeház létrehozásában a dualizmus korának közigazgatási reformjai. Több lépcsőben, az 1870. évi XLII., 1871. évi XVIII., illetve az 1886. évi XXII. törvények alapjaiban átforgatták a sokszázéves rendi-nemesi vármegyerendszer hagyományos, és ekkorra igen elavult struktúráját, felszámolták a középkorig visszavezethető kollektív nemesi jogok székelyekre, hajdúkra, jászokra, és nem mellékesen kunokra vonatkozó privilégiumait. E közigazgatási reformok sokszorosára növelték a létrejövő új rendezett tanácsú városok adminisztrációs terheit, mely a hivatalnoki állomány óriási felduzzadásával járt együtt minden érintett hazai településen,⁵ így Karcagon is, ahol hamarosan panaszos hangú vélemények láttak napvilágot az ún. „régí városháza” szűk épületéről. Azonban akár Karcag, akár a hozzá hasonló, vagy jelentősebb, központi szerepkörű városok esetében jól megfigyelhető, hogy az adminisztrá-

---

³ Magyarország Társadalmi-Gazdasági Földrajza. Szerk. Perczel György, Budapest, 2003. 80.

⁴ Az 1867-től létrejövő, új egyesített osztrák–magyar kis és középcímerben a birodalom mottójaként szereplő, a soknemzetiségű államban politikai töltettel rendelkező gondolat (lat. *Indivisibiliter ac Inseparabiliter*).

⁵ *Petravich András*: Város- és megyeházak a dualizmus korában. Műemlékvédelmi Szemle (Az Országos Műemléki Hivatal Tájékoztatója). Budapest, 1997. 1–2. 158.

ció nemcsak méretében, azaz számszerűen növekszik, hanem differenciálódik is, tehát funkcionálisan szétválik, és kiegészül új köztestületekkel (pl. gyámhivatal, anyakönyvi hivatal, rendőrség, csendőrség, járási bíróság) melyek városi elhelyezéséről állandó jelleggel gondoskodni kell, így tovább fokozva a térigényt. Ez a folyamat szintén előrevetítette azt a szükségletet, hogy egy stílusában akár historizáló, akár szecessziós elemeket ötvöző, de mindenképpen a kor új igényeihez igazodó, épületgépészetileg és szerkezetiileg modern, jól felszerelt városház szülessen. E céloknak megfelelően keletkeztek a városaink képét máig meghatározó, városképfőmálójá jelleggel ható város- és megyeház épületek a trianoni határon innen és túl, az egykori magyar államterület szinte minden pontján. A teljesség igénye nélkül és elsősorban csak az Alföld nagytájjára koncentrálva említésre méltó Szeged, Kecskemét, Kiskunfélegyháza, Kiskunhalas, Kiskőrös, Hatvan, Cegléd, Karcag, vagy akár Szabadka korszakban épült városházája.⁶

2. KARCAG VÁROS RÖVID JELLEMZÉSE A DUALIZMUS KORÁBAN

Karcag szerepe a magyar művelődés történetében méretéhez és országos szerepéhez mérten felülreprezentált, jelentős. Ennek okai városunk sajátos társadalmi fejlődésében keresendők. A büszkén vállalt és féltő gonddal ápolt nagykun eredet és protestáns öntudat harmonikus ötvöződése, a szabad Jászkun Hármas Kerület által biztosított jogi különállás akarva-akaratlanul a város birtokos paraszti, majd fokozatosan kifőrlődő polgári társadalmát táji környezetéből való kiemelkedésre, regionális érvényesülésre sarkallták. Várostarténeti fejlődésünkben az addigi hagyományos rend és jogállás teljes megváltozását hozták el az Osztrák–Magyar Monar-

---

⁶ *Sármány-Parsons Ilona*: Magyarországi városházépületek a századfordulón. Történeti Tanulmányok III. (A KLTE Történelmi Intézetének kiadványa). Debrecen, 1994. 57.

chia központosítási törekvései, amelyek a régi, „Mohács” előtt megszerzett területi autonómiák felszámolására irányulnak. Ez városunkat saját szerepének átértékelésére készítette. E kedvezőtlen hatáshoz járul hozzá az a tény is, hogy a karcagi városvezetés az 1870-es évek során lépéseket tett egy önálló „nagykun városok alkotta vármegye” esetleges létrehozása esetén vármegyeközponti szerep megszerzésére és jelentős összegeket investált a szükséges infrastruktúra megteremtésébe. 1875-ben a kormányzó Deák Párt és a mérsékelt balközép ellenzék egyesüléséből létrejövő, Tisza Kálmán vezetésével kormányra jutó Szabadelvű Párt a karcagiak jogos reményeit „megtorpedózva” 1876-ban Jász-Nagykun-Szolnok vármegye közigazgatási központjává a helyi és helyzeti energiák szempontjából kedvezőbb Szolnok városát tették meg.⁷ Ez a lépés a karcagi kun társadalmat a dualista kormányzat ellenzéke felé sodorta, melyet erősített a Szabadelvű Párt jelölésében a karcagi választókerület országgyűlési képviselői címéért induló Jókai Mór városi fiaskója is. Jókait (hiába az ország koszorús, ünnepelt írója) 1896-ban óriási támogatással jelölték a karcagi választókerület alsóházi képviselőjének, a korabeli (ellentmondásos) leírások szerint a karcagi tömeg kifütyülte, lehurrogta, majd a választásokon egyértelmű szavazati aránnyal az ellenzéki (Függetlenségi Párthoz tartozó) jelöltet, Madarász Imrét segítették képviselői mandátumhoz.⁸ Az igazsághoz azonban az is hozzátartozik, hogy mintegy fájdalomdíj gyanánt a karcagi választók elutasító magatartása miatt és irodalmi érdemeinek elismeréseképpen Ferenc József osztrák császár-magyar király Jókait 1897-ben a Főrendi Ház tagjává nevezte ki.

Szintén a dualista államhatalom központi kormányzatával és az uralkodó Habsburg-Lotharingiai dinasztiaiával helyezi szembe városunkat a XVIII. századi magyar belpolitika egyik nagy politikai súlyú ügye, a redemptio. A XVIII. század elejéig visszanyúló jogi eset a nevezetes önmegváltás után is tovább kigyózott, éket verve

---

⁷ *Mezey Barna–Tóth Attila Simon: A karcagi választókerület története 1825-től napjainkig.* Budapest, 2002. 39–40.; illetve *Elek György: Várostarténet* ötvenkét tételben. Karcag, 2008. 123–124.

⁸ *Mezey B.–Tóth A. S.: A karcagi i. m. 42–43.*

az aulikus kormányzat és országgyűlési többség és az ellenzéki irányba sodródó Karcag közé.⁹ Városunk dualizmus kori történetét, politikai kötődését több tényező együttes hatása okán, de egyértelműen az 1848-as alapokhoz illetve a függetlenségi álmokhoz kötődő ellenzékiiség határozta meg.

2.1. A JELENLEGI VÁROSHÁZUNK TÖRTÉNETI ELŐZMÉNYEI, VÁROSUNK KORÁBBI SZÉKHÁZAI

Méretében és megjelenésében is impozáns, immár 106 éves karcagi városház korántsem tekinthető a város első közigazgatási székhelyének. Noha azok az épületek, melyek korábban betöltötték a városi igazgatási székhely szerepét ma már a közemlékezetből is kikoptak, de feltétlenül ejtsünk most néhány szót ezekről is. Dr. Szentesi Tóth Kálmán polgármester várostörténeti memoárjában igen pontos képet fest ezen épületekről: *„A régi városháza a Kosuth szobor mögött állott és L alakú, földszintes épület volt, Keletre nézett arccal és a homlokzati részen nyitott folyosó húzódott végig. A publikáció az L alak sarkában lévő malomkőről történt. Az épület hosszabbik szárnya alatt, amelyik dél felé nyúlt, egy átjáró volt, körülbelül ottan, ahol mostan a jelenlegi városháza előtti aszfaltjárda a ref. templom ajtójához vezet. Ez átjáróra jobbról, balról hivatalos szobák ajtói nyíltak. Az épületben 14 szoba volt. Ez az épület 1885-ig szolgált városházául. Az 1885. évi júliusi képviselőtestületi közgyűlés elhatározta, hogy a törvényszéknek Szolnokra való elhelyezésével felszabadult „kerületi ház”-ba teszi át a közigazgatási hivatalokat, a régi városházába pedig a járásbírószágot és a fogház felügyelői lakást helyezi el. Ezt az öreg városházát a kir. bíróság mostani helyiségének felépítése után bontatta le a vá-*

⁹ A Nagykunság városai (a császári-királyi igazságügy-minisztérium által is elismerten) óriási összeget, 28 millió 790 ezer koronát követelnek az államtól. Minthogy az ügyben maga a dinasztia is személyesen érintetté vált, így a nagykunok követelését az országgyűlés végül érdemi eredmény nélkül vette le napirendjéről.

ros 1893-ban. A „kerületi ház” a jászkun kerületek törvényhozó háza volt és a jelenlegi városháza helyén állott. Egy emeletes, erkélyes csinos épület volt ez 20 szobával. Kinézése úgy hasonlított a Nagykun-karcagi Takarékpénztárhoz, mintha édestestvére lett volna, és az is volt. Egyidőben 1862-ben épült a két épület egy építőmester munkája volt mind a kettő, egy főbíró, Varró László építtette mind a kettőt, az egyiket a városnak, a másikat lakóházul magának.”¹⁰

Az 1885-ig használt legrégebb, L alakot formázó városház létrejöttéről, fennállásáról részletes adataink ugyan nincsenek, Elek György helytörténeti kutatásaiból viszont tudjuk, hogy a mai városház előtt, körülbelül a Kossuth-szobor környékén állt.¹¹ Működési rendjéről néhány gondolatot olvashatunk Szerepi Nagy Attila helytörténeti munkájában.¹² A „kerületi székház”, azaz a Nagykun Kerületi Székház dokumentációja lényegesen jobbnak mondható. 1876 előtt az ún. kiváltságos „hármasság” azaz a Jászságot, a Kiskunságot és a Nagykunságot magába foglaló, kollektív nemesi jogállással rendelkező közigazgatási egység nagykunsági részének Karcag város képezte a központját, leszámítva egy rövid, 6 éves időszakot, az Alexander Bach-adminisztráció újabszolutisztikus viszonyai között, amikor a zömében katolikus Kunszentmárton látja el ezt a feladatot.¹³ Innen ered az a gyakori gondolat, miszerint a Nagykunság kultúrtáj peremén fekvő Karcag a nagykunok fővárosa. Ennek a nagykunsági sajátos jogi helyzetű képződménynek képezte a központját a „kerületi székház”, amely a dualizmus-kori közigazgatási reformok után funkcióját veszítette, így az akkori városvezetés magától értetődőnek tekintette, hogy székhelyét ide áthelyezve a „régí városházat” egy újra cserélje. Igaz, a történelem fintora, hogy ezen épületet a birtokba vétel után alig 10 évvel, a

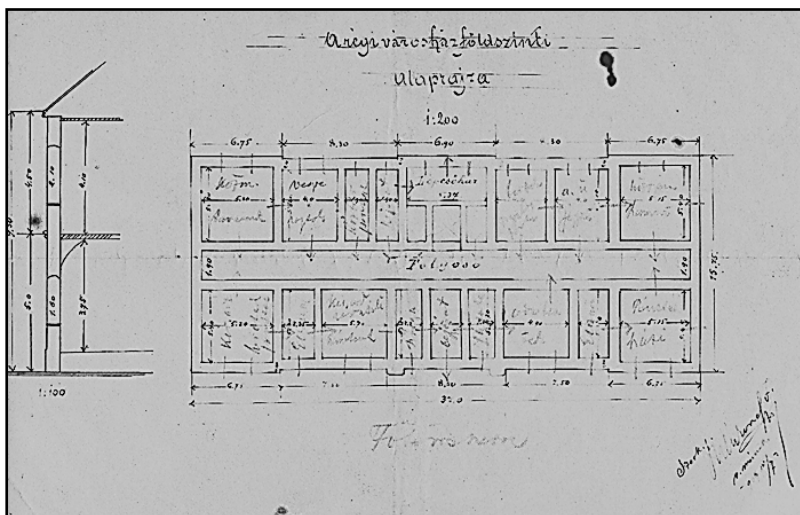
¹⁰ Szentesi Tóth Kálmán: Történelmi emlékek a Jászkunság és Karcag múltjából. Karcag, 1940. 101–102.

¹¹ Elek Gy.: Várostartörténet i. m. 129.

¹² Szerepi Nagy Attila: Karcagi Legendárium. Karcag, 1999. 15.

¹³ Elek György: 100 éve történt – A Városháza építése. In.: Karcagi Kalendárium 2010, Karcag, 2010. 114.

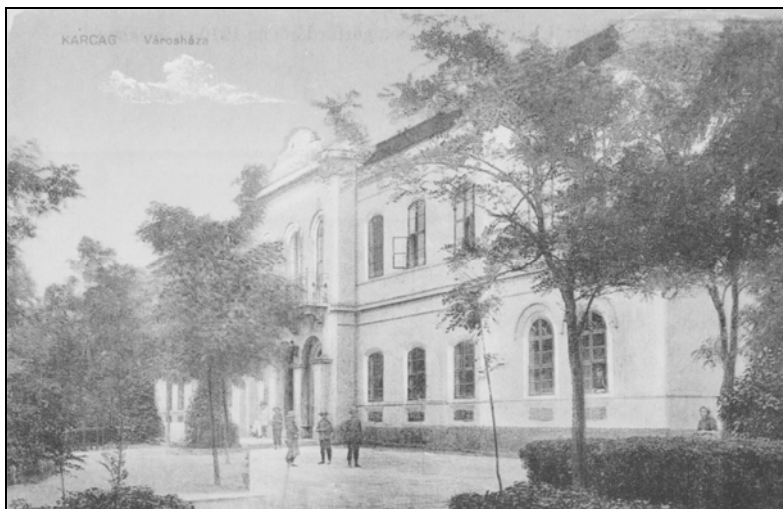
korszakot meghatározó polgármester, reformer egyéniség Dr. Szentesi Tóth Kálmán elavult „régí városház”-ként emlegette. E kerületi székházból képzett városház eredeti szerkezeti adatai máig nem maradtak fenn, de Vidákovits József városi mérnök-főépítész 1909-ben (a lebontása előtt) szerkezeti vázlatot rajzolt az épületről, mellyel nagyjából képet kaphatunk annak méretéről, elosztásáról. Az egyemeletes, 20 szobás, összességében a vázlat alapján kb. 1160 m²-es épület (padlástér nélkül) csakugyan szűkké válhatott a XX. század első évtizedére, amint arról a következőkben olvasható panaszos hangvételű beszámolók képet adnak.

1. ábra.

Az ún. „régí városház”, egykori kerületi székház vázlatos alaprajza, készítette Vidákovits József városi mérnök-főépítész, 1909.

Forrás: Karcag Városi Önkormányzat Polgármesteri Hivatala archívuma

2. ábra.

Képeslap, a Nagykun Kerületi Székház épületéről.

*Forrás: Elek György: Üdvözlét Karczagról
(Karcagi képeslapok 1897–1945). Karcag, 1997. 42.*

3. A KARCAGI VÁROSHÁZA ÉPÍTÉSE

3.1. A KARCAGI VÁROSHÁZA ÉPÍTÉSÉNEK ELŐZMÉNYEI

Érzésem szerint külön bizonyításra nem szorul az a feltevés, hogy nagy dolgok nem születnek az azokat felkaroló nagy, produktív szellemű egyéniségek állhatatos munkája nélkül. Ahogyan a reformkor vívmányaihoz kellett a legnagyobb magyar, Széchenyi fáradhatatlan támogatása, vagy, ahogyan a kiegyezés jogi aktusához kellett Deák kitartó politikai manőverezése, úgy (igaz, kisebb méretekben) a mai karcagi belvárosi kép s így a városház létrejöttéhez is szükségeltetett egy dinamikus, impulzív személyiség, aki szívügyének tekintve Karcag urbanizációs fejlesztését. Városunk esetében az 1903. január 1-én hivatalába lépő Dr. Szentesi Tóth Kál-

mán volt az a személy, aki felkarolta az esedékes fejlesztések ügyét, és többévi kemény, a városi ellenzék, és a vármegyei vezetőség közötti jogi-politikai lavírozással végül elérte, hogy 1910 és 1912 között felépüljön a mai városháza. Szentesi Tóth hivatalba lépése után egy évvel már bizonyosan hozzálátott az új igények, és kihívások okán „szűkké vált városház” problémájának megoldásához. Jász-Nagykun-Szolnok vármegye 1904. évi alispáni levelezéséből kiderül,¹⁴ hogy Dr. Benkó Albert alispánnal már folyt az egyeztetés a városházi probléma ügyében, nevezetesen, hogy az akkori elképzelés szerint a korábbi épület bővítését mihamarabb meg kell kezdeni. A városvezetés akkori álláspontja szerint erre 80–90 ezer koronát szánt a város, melynek fedezetére kisebb részben kölcsönök, nagyobb részben város környéki földek eladásából jutna. A kibővítés terve, szemben az új városházépület építésével, még éveken át elsődleges városi célként szerepelt, melynek érdekében a városi közvéleményt is megpróbálták a polgármester érveivel meggyőzni. Ennek érdekében jelent meg 1904 szeptemberében egy cikk a Nagy-Kunság hetilapban „Szűk a városháza” címmel: *„A mi jó volt ötven esztendővel ezelőtt, nem mindig jó az ötven év után, még ha lényegesen nem változott is. Egy fél évszázaddal ezelőtt a mostani városháza, mint kerületi ház, teljesen kielégítette az igényeket, jó volt aztán törvényszéknek is, akkor még városházának is jó lett volna, de ma már alig lehet rá mondani, hogy jó... Ember ember hátán tolong a szűk folyosón a pénztári helyiség előtt... A folyosók szűkek, sötétek. Szűk a hivatalos helyiségek nagy része is. A fokozódó munka a munkaerő szaporodását idézte elő. Csak egy kicsi gondolkodással be lehet látni, hogy sokkal több ma az intézni való a városnál, mint 30–40 év előtt, tehát ha ez így áll, el kell ismerni azt is, hogy több munkásra van szükség napjainkban, mint nagyapánk idejében. Nem a szobák lettek kisebbek, hanem a város polgárai szaporodtak, meg a tisztviselők, és a kezelő személyzet is. Nézzük meg a gyűléstermet. Alig tud bene elférni 80–100 képviselő,*

¹⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL JNSZML), Alispáni iratok (Szentesi Tóth 1904. március 15-én kelt levele a vármegyei alispánhoz).

*pedig a képviselő testületet Karczagon 216 tag alkotja... Érett dolog az már, hogy a régi városházával csinálni kell valamit; de mit? Elágazók a vélemények, pedig világos a dolog. Nem megfelelő a városháza? Megfelelővé kell tenni. Ha a városház rossz, hát a városházát kell jól megcsinálni!*¹⁵

A városház bővítési „hercehurca” tehát 1904 folyamán vált égető üggyé a városvezetés számára, azonban egy, a városi képviselő-testületen belüli ellentét miatt éveken át nem történt érdemi előre-lépés. A konfliktus magját az ellenzékben ülő képviselők egy renitens csoportja okozta Vadai István, és dr. Fodor Márton képviselők vezetésével. 1905 októberére ugyan megszületett a városi közgyűlés döntése az akkori épület kibővítéséről,¹⁶ azonban az említett képviselők ellenállása, és a Magyar Királyi Építészeti Hivatalhoz, illetve a vármegyei alispán hivatalához benyújtott fellebbezések okán a vármegye nem adta ki az engedélyt a bővítéshez, hanem további tárgyalásra visszautalta az ügyet a városi képviselőtestület elé.

Minthogy a heves ellenzéki tiltakozás miatt a „régí városház” bővítésének ügye megfenekleni látszott, a város vezetése 1906-ra újabb tervvel állt elő. Ebben már nem a régi épület kibővítése szerepelt, hanem egy új épület felállítása az ekkor szintén lebontásra szánt, a főter átellenes részén lévő Nagyvendéglő (Bárány – szálloda) helyén. Az ekkor lebontásra ítélt vendéglőt pedig a fürdő telkén kívánták újjáépíteni. Az új városház és vendéglő tervezésére a közgyűlés pályadíjat ítél meg, melynek mértéke igen jelentős, 4000 korona volt. Noha id. Vadai István ellenéki képviselő újabb fellebbezéssel élt a karcagi városházépítés ellen, ezt a vármegyei főjegyző elutasította.¹⁷

¹⁵ Szűk a városháza. Nagy-Kunság, XXIX. évf. (1904.) 38. szám, 1904. szeptember 18. 1.

¹⁶ MNL JNSZML, Alispáni iratok (1905/20630. számú közgyűlési határozat gépelt anyaga).

¹⁷ MNL JNSZML, Alispáni iratok (1906/21660. számú közgyűlési határozat gépelt anyaga).

3. ábra.

A karcagi Piac-tér 1876-os állapotát ábrázoló grafika.

A kép bal oldalán a Nagykun Kerületi Székház, középen a református templom, annak előterében az alacsony épület az ún. „régí városháza” (1893-ban lebontották), jobbra a Nagyvendéglő látható.

Forrás: Elek Gy.: Üdvözet i. m. 25.

Ma már aligha rekonstruálható a városi közgyűlés reakciója az újonnan előállt helyzetre, de bizonyosan nem tévedünk, ha azt állítjuk, igencsak erőteljes lehetett a városi képviselőtestület fellépése e tervvel szemben, mely ellenkezés középpontjában a Nagyvendéglő tervek szerinti lebontása állhatott. A mára ugyan elveszett, de bizonyíthatóan kész építési tervekkel rendelkező, és vármegyei hozzájárulást kapott városvezetés ugyanis 1908-ra terveit kénytelen volt megváltoztatni, és lemondani a Nagyvendéglő lebontásának tervéről. A Nagyvendéglő lebontása ellen lévő képviselői csoport Krausz Gusztáv, dr. Nyitrai Pál, Tőkés Imre és Szócsy János vezetésével újból fellebbezett a városházépítés – vendéglőlebontás ügyében, ami olyannyira megakasztotta az új városi székhely építésének ügyét, hogy 1908-ig gyakorlatilag nem történt érdemi előrelépés az ügyben. Ennek a fiaskónak a körülményeit és a már-már megoldhatatlan helyzet váratlan megoldódását Szentesi Tóth polgármester 1908. december 9-én kelt, alispáni levelezéséből érthetjük meg leginkább: „Alispán úr! A tervbe vett új városházának épí-

tési ügye 1906 óta semmivel nem haladt előbbre. 1906-ban a 104/kgy. 906 sz. alatt határozta el képviselő testületünk – s ezen elhatározását a törvényhatósági bizottság is jóváhagyta – hogy az új városházát a jelenlegi városi nagyvendéglő helyére, a nagyvendéglő új épületét pedig a város tulajdonát képező gőz- és kádfürdő telekre építteti fel. Sokan voltak akkor, vannak még ma is, a kik a nagyvendéglő épületének a főtérrel való elvitelét nem tartották célszerűnek és helyesnek, minekfolyása lett azon körülmény, hogy a nagyvendéglő építés kérdéseinek esetleg célszerűbb és helyesebb megoldhatása s ez által a nagyközönség megnyugtathatása reményeiben – a fentjelzett jogerős határozatunk végrehajtását egyelőre függőben tartottam, városunk tanácsának tudtával és beleegyezésével. Néhány hónappal ez után főterünk egyik igen szép és értékes helyén fekvő ház és beltelek tulajdonosai elhaltak, kilátás nyílt arra, hogy ez a telek a hátramaradt oldalági örökösöktől meg lesz vásárolható. A hagyatéki ügy elintézése egész a folyó év tavaszáig elhúzódott. Folyó év április hó 23-án a kérdéses ház nyilvános árverésen eladásra került, a mely árverésen a város komoly vevőként lépett fel (...) Meg kell azt jegyezmem, hogy az árverésen elért vételi ár 61300 korona oly horribilisen nagy, és a helyi viszonyoknak nem megfelelő volt, hogy a képviselő testület a vételt csak kénytelen – kelletlen (...) hagyta jóvá. E két fontos ügyünk tehát húzódott tovább s miután még mindig nem volt tapasztalható a közmegegyezés a nagyvendéglő építésének a fürdő telekre való áthelyezése tekintetében új tervet vettünk elő, mellyel célunkat – ti. a közönség megnyugtathatását – elérni véltük”¹⁸

Mint a levélből kiderül, a városi vagyonból származó jelentős anyagi források útján, de a városi közvélemény és az azt befolyásoló, a nagyvendéglő főtéri fennmaradásáért küzdő képviselőcsoport végül elérte célját, a polgármester és a városi vezetés letett a Nagyvendéglő lebontásának tervéről. E helyzetet csak tovább árnyalta az a mintegy mellékes információ, hogy a vendéglőépület megma-

¹⁸ MNL JNSZML, Alispáni iratok (Dr. Szentesi Tóth Kálmán 1908. decemberi levele a vármegyei alispánhoz a városházépítés új fejleményeinek bemutatásáról).

radásáért küzdő képviselők egyik vezére Krausz Gusztáv már az 1908. december 23-án zajló városi közgyűlésen kérvényezte és meg is kapta az engedélyt a városi közgyűléstől a Nagyvendéglő 6 évnyi bérbevételére. Ugyanezen közgyűlés mondta ki, hogy az új városháza végül a lebontásra ítélt kerületi székház helyén kerül felépítésre. A vármegyei főjegyző már december 30-án jóváhagyta a városi közgyűlés e terveit, ami jelzi az immár lassan 5 éve folyó karcagi városházügy tarthatatlanságát és a vármegyei vezetés részéről azt az igényt, hogy a város a munkálatokat mihamarább kezdje el.¹⁹

3.2. TERVPÁLYÁZTATÁS, ÉS A TESTÜLETI VITÁK IDŐSZAKA

Mint látható, nem csekély erőfeszítések árán ugyan, de 1909-re minden akadály elhárult Dr. Szentesi Tóth Kálmán polgármester útjából ahhoz, hogy hosszú évek óta dédelgetett tervét, a modern, korszerű városi székház ügyét végre kivitelezhesse. 1909. március 13-án összeült egy, a pénz- és jogügyi, illetve közigazgatási- és építésügyi bizottságból összeállított rendkívüli közgyűlés, mely a jelenlévő bizottsági tagok bevonásával meghatározta a megépíteni kívánt új városházépület felé támasztott igényeket.²⁰ Minthogy a korábbi városházépület, a kerületi székház legfőbb gondja a hivatali helyiségek szűk befogadóképessége, ezért alapvető feltételként szabták, hogy az új épület legalább 2200 m² alapterületű, a kor igényeinek minden szempontból megfelelő, hosszú időre alkalmas hivatali székhely legyen. Az építkezés költségeit illetően is kijelölték a rendelkezésre álló kereteket, mely szerint a város rendelkezésére álló 175 097 korona 80 fillér takarékpénztári betétén felül további 75 000 korona bevételre számít a város a fogyasztási adóalap bevé-

---

¹⁹ MNL JNSZML, Alispáni iratok (1908/23985. számú közgyűlési határozat gépelt anyaga).

²⁰ MNL JNSZML, Alispáni iratok (Az újjá építendő karcagi városháza tervezési-építési programja); illetve Városi Közgyűlés. Nagy-Kunság, XXXIV évf. (1909.) 14. szám, 1909. április 4. 1.

teleiből és további 60 000 koronára a város környéki földek egy részének értékesítéséből. A városház megépítésére tehát 1909-ben előirányoztak 310 097 korona 80 fillért. A közgyűlésen döntés született még a városház tervezés szempontjából nélkülözhetetlen versenypályázatról, amelynek főbb feltételeit a következőkben foglalhatjuk össze:

- A pályázatban csak és kizárólag magyar honos építész vehetett részt.
- A pályamunkákat legkésőbb 1909. július 1.-ig le kellett adni.
- A tervezés során felmerülő többletköltségek miatt az eredeti terv a 270 000 koronás építési költséget nem haladhatja meg
- A bírálókat során legjobbnak ítélt első három pályaterv pénztalomban részesült: 1. helyezett 1200 korona, 2. hely 800 korona, 3. hely 400 korona értékben.
- Az épületet a céljaival egyező stíluskitelben, azaz funkció és forma egységében kellett kivitelezni („*a város nem kíván czifrán díszített drága fenntartással járó épületet, hanem egy olyan szolid, nyugodt homlokzati kiképzésű városházát, mely mentes minden pazar külső díszítéstől, már komoly külsejével is kifejezésre juttassa az épület jellegét.*”)
- Tételes felsorolás szerint az új épületnek összesen 64 darab, meghatározott alapterületű helyiséget kellett tartalmaznia, nem számítva a lépcsőket, lépcsőházakat, folyosókat.²¹

A március 31-i dátummal kiírt pályázat viszonylag rövid, 3 hónapos határidőt szabott a tervezési folyamat befejezéséhez, mely jól érzékeltette a régóta húzódó ügy sürgős voltát. A városvezetés gondoskodott a kiírt pályázat megfelelő helyeken való publikálásáról, a pályázati kiírás szövege megjelent Jász-Nagykun-Szolnok

---

²¹ MNL JNSZML, Alispáni iratok (Az újjá építendő karcagi városháza tervezési-építési programja).

Megye Hivatalos Lapjában,²² azaz a vármegye közlönyében, és a Magyar Építőművészet országos szakfolyóirat hasábjain is.²³

A kiírt pályadíjak mértéke és a hozzá kötődő tervezési munka alighanem felkeltette az érintett építészek figyelmét, ugyanis a kiírt határidőig végül 12 értékelhető pályamű került leadásra.²⁴ Az elbírálás július 12. és 16. között zajlott, melynek során a 12 pályaműből több kiselejtezésre kerül elsősorban a túlzott költségek és a tervezés tartalmi hibái miatt.²⁵ A kiválasztott első három helyezett: első helyezett Vida Arthur budapesti építész Ila jeligével benyújtott tervpályázata, jutalma 1200 korona; második helyezett Székely László temesvári városi építész, Nagykun jeligéjű pályázata, jutalma 800 korona; harmadik helyezett Dobózi Mihály budapesti építész Székházunk jeligéjű pályázata, jutalma 400 korona.²⁶ Az elbírálás folyamatát minden bizonnyal a nézőpontok, érdekek heves ellentéte kísérte, mivel rögtön a végleges, Vida-féle pályázat győzelme után több fellebbezés született a tervpályázat ellen. Elsőként a már fellebbezések terén „kellő rutinnal rendelkező” Vadai István és dr. Fodor Márton képviselők nyújtottak be fellebbezést a vármegye főispáni hivatalához, mivel nézetük szerint szerencsésebb volna, ha az új épület rendelkezne hozzáépített bolthelyiségekkel, melyek jövedelmet jelentenének a költséges építkezés során, illetve nem a kerületi székház helyén állna az új épület, hanem a Kossuthkert északkeleti szegletében. E fellebbezés nem ér célta, a vármegye 1909. szeptember 11-i közgyűlésén jóváhagyta az eredeti Vida-féle

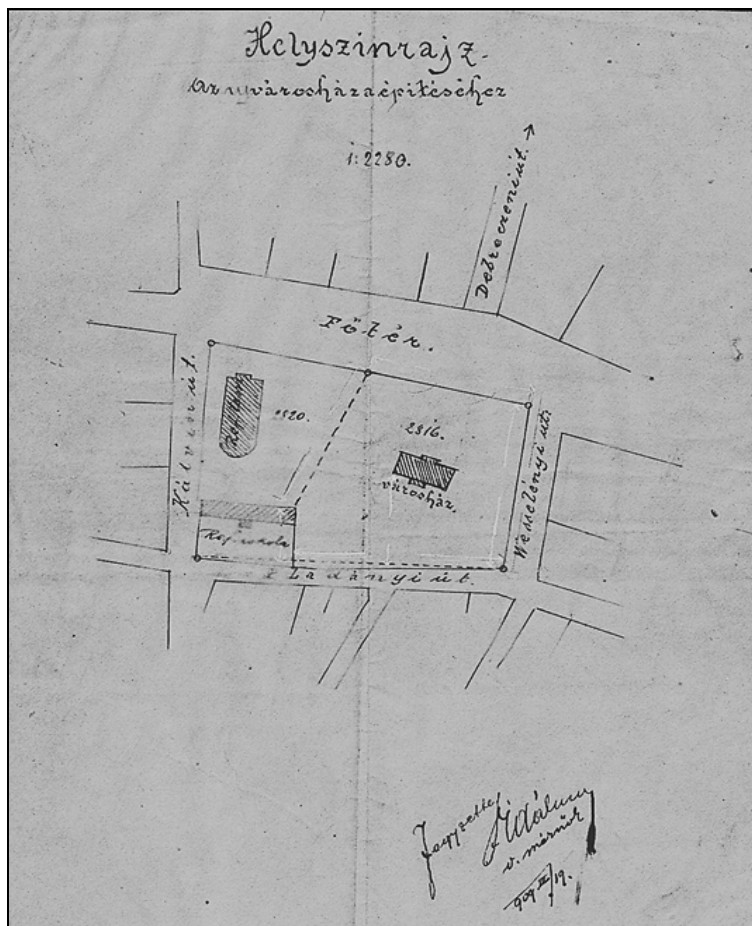
²² MNL JNSZML, Alispáni iratok (Szentesi Tóth Kálmán megbízási kérvénye a vármegyei laphoz, 1909. április 1.)

²³ Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár Folyóírártára (továbbiakban DEENK), Magyar Építőművészet. VII. évf. (1909.) 5. sz. 32.

²⁴ MNL JNSZML, Alispáni iratok (Alispán számára megküldött kivonat a városi közgyűlés 1909. július 24.-i ülésének jegyzőkönyvéből)

²⁵ A városháza tervpályázata. Nagy-Kunság, XXXIV. évf. (1909.) 29. szám, 1909. július 17. 1.

²⁶ DEENK, Magyar Építőművészet. VII. évf. (1909.) 7. sz. 27.

4. ábra.

A tervezett új városházépület helyszínrajza, készítette
Vidákovits József városi mérnök-főépítész, 1909. március 19.

Forrás: Karcag Városi Önkormányzat
Polgármesteri Hivatala archívuma

tervet, és a munkálatok megkezdésére utasította a várost.²⁷ Vadai és Fodor képviselők azonban bizonyosan nem elégedtek meg a vármegye rendreutasításával, mivel kudarcuk után magasabb szinten, a második Wekerle-kormány belügyminiszterénél, ifj. gróf Andrássy Gyula belügyminiszter hivatalánál tettek panaszt a városházépítés ügyében. Mint a vonatkozó belügyminiszteri leiratból²⁸ kiderül, Kossuth Ferenc kereskedelmi miniszter szakvéleményét kikérve, és megfelelő egyeztetés után a renitens képviselők fellebbezését újból elutasították és sürgették a városházépítés megkezdését. Mindezen jogi hercehurca röviden a városi hetilapban is bemutatásra került.²⁹

3.3. AZ ÉPÍTKEZÉS IDŐSZAKA, A KIVITELEZÉS ÉS AZ ÉPÜLET JELLEMZŐI

A sokévnnyi vita, érdekellentét, hamvába holt tervezgetés és fellebbezés után 1910-re végre a város vezetése eljutott odáig, hogy a gyakorlati munkák megszervezéséhez láthatott hozzá, hogy önmagának, a hivatali apparátusnak és a városi közönségnek egy méltó székhelyet teremtsen. Ehhez már 1910. január 31-én megtörtént egy nyilvános versenytárgyalás kiírása.³⁰ A kiírásban a szükséges feladatok és az erre összességében rendelkezésre álló források bemutatásával egy megfelelő vállalkozói csoport összeállítását akarták már kora tavaszra véghezvinni, hogy mihamarabb elkezdhesék az építkezést. A kiírásban a következő főbb feladatokat nevezték meg:

I. Föld-, kőműves-, és elhelyező munkák; II. Vasmunka; III. Vasbeton munka; IV. Műkőmunka; V. Ácsmunka; VI. Amerikai tölgyfa-

²⁷ MNL JNSZML, Alispáni iratok (1909/17221 számú közgyűlés gépelt anyaga).

²⁸ MNL JNSZML, Alispáni iratok (912/1910. belügyminiszteri válaszirat a fellebbezés elutasításáról, 1910. január 13.).

²⁹ Végre tehát épül az új karcagi városháza. Nagy-Kunság, XXXV. évf. (1910) 5. sz. 1910. január 30. 2.; illetve Építés előtt. Nagy-Kunság, XXXV. évf. (1910.) 7. sz. 1910. február 13. 1–2.

³⁰ MNL JNSZML, Alispáni iratok (Versenytárgyalási hirdetmény Karcag rendezett tanácsú város polgármesterétől).

padló lerakása; VII. Tetőfedőmunka; VIII. Szobrászmunka; IX. Bádogos munka; X. Cementáru munka; XI. Asztalos munka; XII. Lakatostmunka; XIII. Mázolómunka; XIV. Ablakponyva felszerelése; XV. Szobafestőmunka; XVI. Üvegesmunka; XVII. Csempeburkolat; XVIII. Villamos világítás; XIX. Vízvezeték és csatornázás; XX. Központi fűtés kiépítése.

Mindezek tükrében nyilvánvaló, hogy egy ilyen sokrétű, részfolyamataiban komplex vállalkozás létrehozásához a helyi építési vállalkozók önmagukban nem rendelkeztek megfelelő tárgyi feltételekkel, nem is beszélve a korszakban még úttörő technológiának számító vasbeton szerkezeetről, villamos (elektromos) hálózati munkákról, vagy művészeti képességeket is igénylő szobrász-kődíszítő munkákról. A városi képviselőtestület a beérkezett pályázatok bírálatával már 1910. március 5-én meghozta döntését³¹ a kivitelezéshez felkért vállalkozók csoportjáról. E szerint a munkákat koordináló fővállalkozó Kása József helyi építőmester lett és a néhány karcagi szakember mellett elsősorban budapesti és szolnoki vállalkozók alkotta csoportból állt a városház kivitelező gárdája. Noha az eredeti vállalás, célkitűzés szerint a városház építési költsége a tervek szerint nem haladhatta meg a rendelkezésre álló 310 097 koronát, már 1910 márciusában nyilvánvalóvá vált, hogy a végleges összeg ennél valamivel magasabb, egészen pontosan 15%-kal nagyobbak ígérkezett és várhatóan 363 014 korona körül alakul.³² Ez az összeg a későbbiek folyamán sem változott, mert a kivitelező vállalkozók számára kiírt versenypályázat egyik alapvető feltétele volt a pályázati vállalásokban előre jelzett összeghez történő ragaszkodás, azaz az építkezés folyamán jelentkező váratlan többletköltségek nem terhelhették a városra.

---

³¹ MNL JNSZML, Alispáni iratok (Szentesi Tóth polgármesternek az alispáni hivatal felé megküldött pályázati elbírálást, és a vonatkozó pályázati költségeket tartalmazó beszámolója, 1910. március 10.).

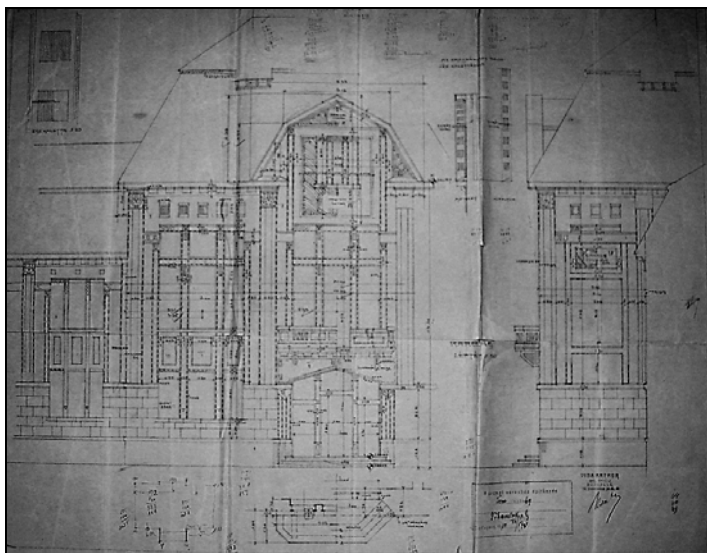
³² Karcag Városi Önkormányzat Polgármesteri Hivatala archívuma, Költségvetési jelentés főösszegzése a karcagi városház építkezéséhez. 1910. február 25.

*A karcagi új városház részmunkáinak költségeit összesítő táblázat.
Készítette a szerző*

Munkanemek megnevezése	Vonatkozó költség (Korona, fillér)
I. Föld-, kőműves-, és elhelyező munkák;	122 024,44
II. Vasmunka;	4 837,70
III. Vasbeton munka;	50 515,0
IV. Műkőmunka;	6 838,70
V. Ácsmunka;	30 798,14
VI. Amerikai tölgyfapadló lerakása;	5 211,0
VII. Tetőfedőmunka;	7 150,0
VIII. Szobrászmunka;	4 063,40
IX. Bádgos munka;	10 086,40
X. Cementáru munka;	17 447,80
XI. Asztalos munka;	20 958
XII. Lakatosmunka;	12 064
XIII. Mázolómunka;	4 624,30
XIV. Ablakponyva felszerelése;	840,0
XV. Szobafestőmunka;	2 140,60
XVI. Üvegesmunka;	5 487,10
XVII. Csempeburkolat;	899,20
XVIII. Villamos világítás;	5 578,41
XIX. Vívezeték és csatornázás;	16 988,10
XX. Központi fűtés kiépítése	34 462,58
Összesen:	363 014,87

Noha az immár eltelt százévnnyi időtáv, a pénzügyi rendszer, a fogyasztói árak és a gazdaság szerkezet alapvető megváltozása miatt tényleges összehasonlításra nem ad alapot, de statisztikai vonatkozásban érdekesnek tűnik meghatározni a 363 014 koronába kerülő építési költség mai forint árfolyamon vett mértékét. Erre kitűnő lehetőséget ad, hogy a korszakban a korona már aranyalaphoz volt

rögzítve (1892. évi XVII. törvénycikk), és meghatározott árfolyamon került forgalomba. E szerint 1kg (1000g) színarany 3280 koronába került (1892. évi XVII. tc. 3. §). Ez a lépés stabil árfolyamot adott a koronának, amelynek segítségével egy egyszerű módszertant követve könnyen kiszámítható, hogy a városház építési költségén elméletben 110 675 kg színarany lett volna vásárolható, ami mai aranyárfolyamon számítva (a színarany 11 174 Ft/g-os árfolyamával számítva) 1 236 682 450 forintot tett ki, azaz átszámítva, (hangsúlyozva, hogy csak elméletben) kb. ennyi (több, mint egymilliárd kétszázharminchat millió) forintba került a karcagi városház megépítése.³³

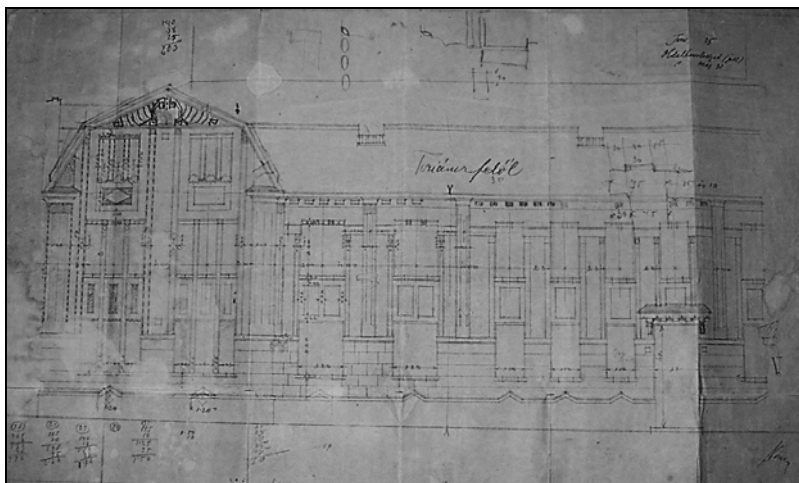
5. ábra. Az építendő karcagi városház főhomlokzati terve.

Készítette: Vida Arthur tervező-építész, 1910.

Forrás: Karcag Városi Önkormányzat Polgármesteri Hivatala archívuma

³³ A szerző számításai az aktuális aranyárfolyam (2018. július 25.) felhasználásával történtek, az így kifejezett összeg azonban csak irányadó, nem feleltethető meg a vásárlóérték alapján az eredeti költségeknek.

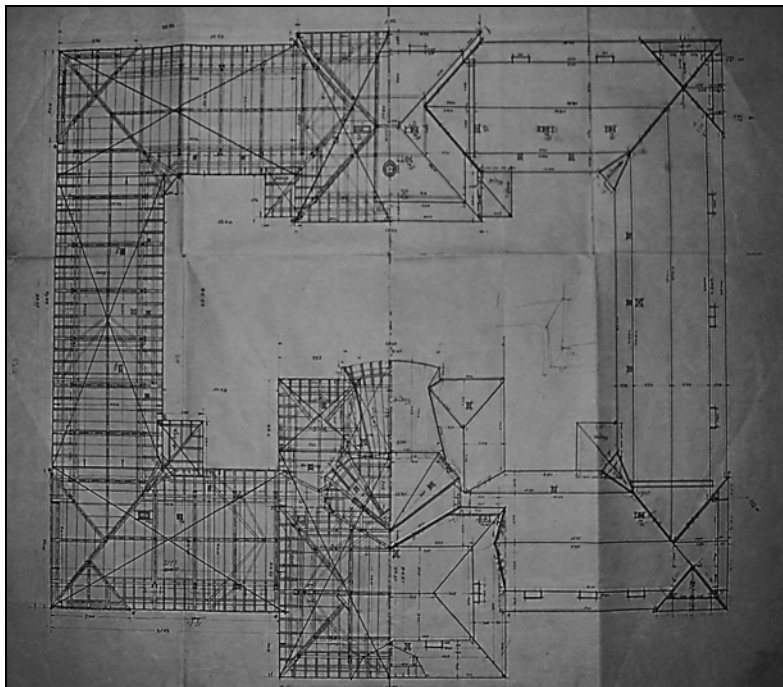
A tervezett költségek 15%-os, tehát nem túl jelentősnek mondható növekedése annyi év elkeseredett jogi és közigazgatási csatározás után már aligha rettentette meg a városvezetés építéspárti vezetőségét, mert semmilyen írott dokumentum nem tanúskodik a költségtöbblet miatti problémákról, sőt, az 1910. március 10-én kelt polgármesteri jelentés kérte a vármegyei vezetőség minél gyorsabb hozzájárulását az építkezés megkezdéséhez a Kása József és társai-féle kombinált árajánlat szerint. A vármegye sem tétlenkedett ez ügyben és a Magyar Királyi Államépítészeti Hivatal vármegyei kirendeltsége már március 28-án jóváhagyta a kivitelezési terveket és költségeket.³⁴

5. ábra. Az építendő karcagi városház református Nagytemplom felőli, oldalhomlokzati terve. (A mai rendőrségi bejáratot utóbb nyitják rajta)

Készítette: Vida Arthur tervező-építész, 1910

³⁴ MNL JNSZML, Alispáni iratok (Az építési költségek vármegyének megküldött kivonata, ellenjegyezte a Magyar Királyi Államépítészeti Hivatal mérnöke.)

7. ábra. Az építendő karcagi városház felülnézeti szerkezeti rajza a falak által közrefogott központi udvarral.

Készítette: Vida Arthur tervező-építész, 1910.

Forrás: Karcag Városi Önkormányzat Polgármesteri Hivatala archívuma

Művészettörténeti jellemzőit tekintve a szecessziós stílusban elképzelt városház főhomlokzati szerkezetében jól megfigyelhető a hármasszortatúság. A központi helyet elfoglaló főbejáratot és felette a kő mellvédes erkélyt két oldalról egy-egy ablaktengelyes, az épület tömegéből kiemelkedő szerkezeti elem, azaz rizalit keretezi. Ezen oldalrizalitok ablakai is hármasszortatúak, mint ahogy a városház nagytermére nyíló nagyméretű erkélyablakok is.³⁵ Ezek

³⁵ Sisa Béla: Karcag város építészeti emlékei (Architectural Relics of the Town of Karcag). Karcag, 2000. 127.

alapján városházánk nagy hasonlóságot mutat pl. Kecskemét 15 évvel a miénk előtt átadott, eredetileg klasszicista stílusban épült, majd földrengéskárok után szecessziós stílusban kijavított városházával, de szintén rokonítható Kiskunfélegyháza 1911-ben, a karca-
ginál egy évvel korábban átadott szecessziós városházájához.³⁶ Városházánk külső vakolati képét vizsgálva megfigyelhető a földszinti és emeleti falmezőkben is, de különösen az oldalhomlokzati kép tervező által kihangsúlyozott részeiben a növényi ornamentikák egyébként diszkrét díszelemeinek gazdag felvitele, melyek a tekintélyt, méltóságot sugárzó épület diszkrét báját erősítik. Összességében elmondható, hogy a Vida-féle tervek teljesen megfeleltek a városvezetés által támasztott eredeti elvárásoknak, azaz igazodva a korszakban fénykorát élő szecessziós építészet mondanivalójához, forma és funkció harmonikus egységet alkotott az épületben.

A munkák 1910 nyarától gyorsan beindultak a lebontott kerületi székház alapjain. A munka ütemét mi sem jellemezte jobban, mint egy 1910. július 24-én a Nagy-Kunság városi közéleti hetilapban napvilágot látott cikk.³⁷ Az „Alaptalan aggodalom” címen a lap főoldálán vezércikkben közölt írás az építkezést műértő gonddal szemlélő, érdeklődő városi nyilvánosság megnyugtatóra szolgált. Ugyanis mind az utcán, mind a képviselőtestületben felröppent a híre, hogy az új épület már épülő falai olyan vékonyak, hogy melléképületek, ólak is vastagabb falakkal épülnek. A városi társadalom hagyományos patics, vályog, ritkán téglalapítású megoldásaihoz szokott közönsége ugyanis aligha díjazta a vasbeton- és vas-szerkezettel megerősített téglalapúlet koncepcióját. Mint a cikk fogalmaz: *„Elvégre a modern építkezés nem alkalmazkodhatik ósdi felfogáshoz s gyakorlathoz”*. A városvezetésnek azonban aligha volt célja egy ilyen félreértés miatt botrányba, gyanúba keverni önmagát, ezért a város megnyugtató végett június végén a Magyar Királyi Államépítészeti Hivatal főnöke, királyi műszaki tanácsos megnyugtató szakvéleményével hűtötte le a kedélyeket. Ezt

³⁶ Sármany-Parsons I.: Városházépületek i. m. 60.

³⁷ Alaptalan aggodalom. Nagy-Kunság, XXXV. évf. (1910.) 30. szám, 1910. július 24. 1–2.

követően a munkák jó ütemben haladva, bár kissé megkésve, 1912 nyaráig elhúzódva rendben zajlottak és 1912 augusztus végére külsőleg, szeptember közepére belsőleg is befejeződtek.

3.4. AZ ÁTADÁSI ÜNNEPSÉG

A városi közgyűlés Dr. Szentesi-Tóth Kálmán polgármester vezetésével 1912. szeptember 22-re hívott össze az új épület (mint fogalmaznak: „a városháza új palotája”) ünnepélyes átadására és felavatására egy díszközgyűlést az új épület nagytermében, melyet igen méltányosan egybekötöttek a város egy nagybecsű személyének, Hizly Károly városi orvosdoktor 50 éves orvosi jubileumának megünneplésével. E napra meg is nyitották a város népe előtt az épületet, mely a beszámoló szerint nagy érdeklődéssel szemlélte a kész művet, ahogyan az erről tanúskodó írás³⁸ is fogalmaz: „Az új városháza ma lett egészen a miénk. Ma tartjuk a paszitát!³⁹ Az építő munkás kezek átadták a kolosszust – és sok jó szerencsét kívánnak hozzá. Ízlésesen egyszerű, nyugodt körvonalait kellemesen pirosítják a muskátli virágok. Lent előtte és körülötte az angolpark díszágvai teszik aestetikussá falainak pihenését. S benne gomolyog ma az egész város, az előljáróság ünnepi örömben – a képviselőtestület jogos büszkeséggel, és a nép – a város népe, az ismeretlen ezrek kíváncsian járkák a folyosókat és talán eszükbe se jut, hogy ez az új épület, ez az előkelő gyermek az ő adó filléreiből emelkedett fel ilyen szépen. A közigazgatás hajléka lesz belőle. Ebből az épületből jönnek majd ezután az új gondolatok, a mikkel a város jövődjét akarják jobbá és szebbé tenni. Innen indulnak ki a közigazgatás rendező, ellenőrző, teremő áramai – mint egy nagy accumulátorból!”

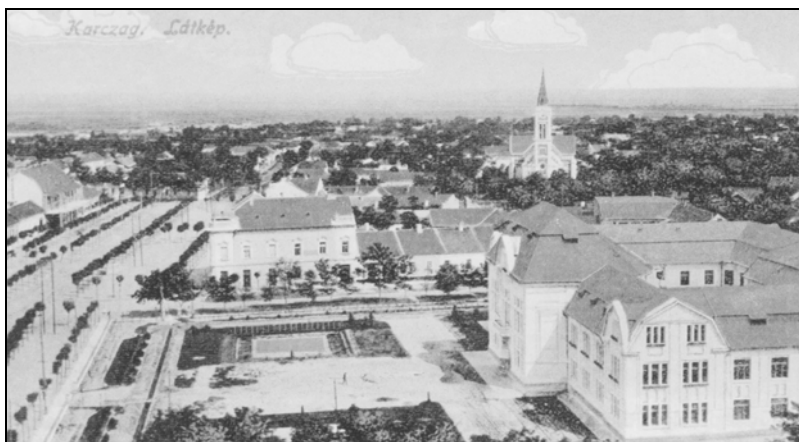
A tanulmány összegzéseket és a fentebbiek ismeretében kijelenthető, hogy hosszú és rögös úton, de 1912 szeptemberében, immár kerek 106 éve, elkészült a Szentesi Tóth Kálmán vezette kora-

---

³⁸ Az új városháza. Nagy-Kunság, XXXVII. évf. (1912.) 39. szám, 1912. szeptember 22. 1.

³⁹ Paszita = Keresztelő ünnep

beli városi előjáróság által megálmodott, költséges és grandiózus munka, mely azóta is meghatározó súllyal van jelen a karcagi belvárost alakító térszerkezetben. Az azóta eltelt több mint 100 év sorsfordító erővel hatott nemzetünk történetére, melynek hatására Karcag társadalmi képe is alapvetően megváltozott. A sok viszonytagságot megélt, háborút és forradalmakat elszenvedő, igen eltérő politikai rendszereket kiszolgáló, de funkcióját végig betöltő épület, Karcag város városházája azonban ma is töretlen méltósággal áll rendelkezésre a városi közigazgatás székhelyeként. Köszöntsük tehát méltóképpen ezt a több, mint egy évszázadot megélt s remélhetőleg még szerepét hosszú időn át betöltő épületet!

8. ábra. Az elkészült városháza látképe a református templom tornyából, előterében a szintén ekkor kialakított angolkerttel. 1910-es évek.

Forrás: Elek Gy.: Üdvözet i. m. 58

FELHASZNÁLT IRODALOM

Szakirodalom

- ELEK GYÖRGY: Üdvözlét Karczagról (Karcagi képeslapok 1897–1945). Karcag, 1997.
- ELEK GYÖRGY: Várostartörténet ötvenkét tételben. Karcag, 2008.
- JÓKAI MÓR: Utószó. In: A magyar nemzet története. Szerk.: Szilágyi Sándor. Budapest, 1898. X. kötet
- Magyarország Társadalmi-Gazdasági Földrajza. Szerk.: Perczel György, Budapest, 2003.
- MEZEY BARNA–TÓTH ATTILA SIMON: A karcagi választókerület története 1825-től napjainkig. Budapest, 2002.
- SISA BÉLA: Karcag város építészeti emlékei (Architectural Relics of the Town of Karcag). Karcag, 2000. 127.
- SZEKFÜ GYULA: Három nemzedék (Egy hanyatló kor története). Budapest, 1922.
- SZENTESI TÓTH KÁLMÁN: Történelmi emlékek a Jászkunság és Karcag múltjából. Karcag, 1940.
- SZEREPI NAGY ATTILA: Karcagi Legendárium. Karcag, 1999.

Levéltári források, tanulmányok és sajtóanyag

- A városháza tervpályázata. Nagy-Kunság, XXXIV. évf. (1909.) 29. szám, 1909. július 17.
- Alaptalan aggodalom. Nagy-Kunság, XXXV. évf. (1910.) 30. szám, 1910. július 24.
- Az új városháza. Nagy-Kunság, XXXVII. évf. (1912.) 39. szám, 1912. szeptember 22.
- ELEK GYÖRGY: 100 éve történt – A Városháza építése. In.: Karcagi Kalendárium 2010, Karcag, 2010.
- Építés előtt. Nagy-Kunság, XXXV. évf. (1910.) 7. sz. 1910. február 13.
- Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár, Alispáni iratok gyűjteménye
- Karcag Városi Önkormányzat Polgármesteri Hivatala archívuma
- Magyar Építőművészet. VII. évf. (1909.) 5. sz., illetve 7. sz.
- PETRAVICH ANDRÁS: Város- és megyeházák a dualizmus korában. In.: Műemlékvédelmi Szemle (Az Országos Műemléki Hivatal Tájékoztatója). Budapest, 1997. I.–II.

SÁRMÁNY-PARSONS ILONA: Magyarországi városházépületek a századfordulón. In.: Történeti Tanulmányok III. (A KLTE Történelmi Intézetének kiadványa). Debrecen, 1994.

Szűk a városháza. Nagy-Kunság, XXIX. évf. (1904.) 38. szám, 1904. szeptember 18.

Végre tehát épül az új karcagi városháza. Nagy-Kunság, XXXV. évf. (1910.) 5. sz. 1910. január 30.

Egyéb források

owww.1000ev.hu (Ezer év törvényei): 1892. évi XVII. tc. 3. §

PALLAI LÁSZLÓ

A MONARCHIA PÉNZÜGYI FELKÉSZÜLÉSE AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚRA

A háborús konfliktusok, különösen a nagyhatalmak közöttiek nem törnek ki váratlanul, előzmények nélkül. Ez érvényes az első világháborúra is, már jóval 1914 előtt minden előfeltétel adott volt egy háború elindulására. Megvoltak az egymással szembenálló szövetségi rendszerek, elkészültek a haditervek, elfogadták a háborús költségvetéseket, általában megteremtették a hadviselés beálltával előálló új viszonyok jogi szabályozását, hátterét. Adottak voltak azok a helyi feszültségpontok, konfrontálódási területek, melyek bármikor magukkal hozhatták a háború kirobbanását a bonyolult szövetségi elkötelezettségek miatt. Mai szemmel talán meglepő módon a későbbi hadviselő felek közvéleménye is támogatta egy rövid, gyorslefordulós, „tisztulást” hozó háború gondolatát.¹ Kevésbé hangsúlyozott az a körülmény, hogy az eljövendő háború pénzügyi hatása-

---

¹ Ennek egyik oka, hogy a húszadik század elejének európai és benne a Monarchia társadalma már nem élte át a háború közvetlen negatív hatását, pusztító következményeit, többségében már nem rendelkezett saját élményekkel. A háború már nem személyes tapasztalat, hanem a történelmi emlékezet egyik elemévé vált. Egy statisztikai összesítés jól mutatja, hogy Ausztria és Magyarország hány háborús évet élt át a korábbi évszázadokban: A 17. században 77, a 18. században 59, a 19. században 25. Hozzá kell tenni, hogy a 19. századi adatokban nagy arányban szerepelnek a napóleoni háborúk, melyek azonban az 1914-es évhez képest már pontosan 100 évvel korábban véget értek. Az adatok forrása: https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/haboruvalsag/nagy_haboru.pdf (Letöltés: 2018. január 10.)

ival, költségvetési következményével, azaz a „pénzügyi harckészültség” tartalmával is tisztában voltak a részvevő államok, ahogy a Monarchia is.² Erre a közvéleményt és a pénzügyi élet szereplőit is igyekeztek felkészíteni. Tanulmányunk ezt a folyamatot mutatja be.

A 17. század óta a háborúkkal kapcsolatban a leggyakrabban idézet mondás – Montecuccolira gondolva – annak pénzügyi feltételeire utal. A modern időkben ez halmozottan igaz. Az első világháború során három lehetséges út mutatkozott a hadiköltségek, a megnövekedett állami kiadások fedezésére. Az egyik alkalmazott forma az adók növelése, ill. új adóformák, különadók bevezetése.

---

² A téma legkiválóbb, objektív és adatokban gazdag feldolgozásai már a két világháború között megszülettek a kortársak tollából. Ezek közül kiemelendő: *Popovics Sándor*: A pénz sorsa a háborúban. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest 1926. A kiadvány egy sorozat része. A Carnegie Alapítvány még a háború elején elhatározta, hogy szaktudományos alapossággal feldolgozza a háború gazdasági és társadalmi hatásai. Ez a munka 1919 nyarán új lendületet kapott. A szervezők célja az volt, hogy országonként a téma legkiválóbb szakértőit kéri fel egy-egy terület feldolgozására. A munka megírásának egyik vezérlő elve az objektivitás volt, meghagyva a szerzők felelősségét is a kidolgozás során. Így készült el A világháború gazdasági és társadalmi története c. kiadványsorozat. A vezérszerkesztő James T. Shotwell, a neves közgazdász volt. Országonként is kijelöltek szerkesztőket, akik hazájuk neves társadalomtudósai, közgazdászai voltak. A magyarországi szerkesztői feladatokat Gratz Gusztáv látta el. *Popovics Sándor* (1862–1935): 1909–1918 között az Osztrák–Magyar Bank kormányzója, 1918-ban a Wekerle kormány pénzügyminisztere, a Magyar Nemzeti Bank első elnöke. Mind Magyarországon, mind külföldön elismert pénzügyi szakértő. A Monarchia pénzügyi helyzetének pontos képét adja *Teleszky János*: A magyar állam pénzügyei a háború alatt. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest. 1927. A fent jelzett sorozat részeként jelent meg. *Teleszky János* (1868–1939): 1912–1927 között pénzügyminiszter, a háborút követően több pénzügyi intézmény vezetője. A háború pénzügyi előkészületeiről tudományos elismerésben is részesült mű *Hantos Elemér*: A Monarchia pénzügyi harckészültsége, mozgósítása és hadviselése. Budapest 1914. *Hantos Elemér* (1881–1942): 1917–1918 között kereskedelemügyi államtitkár. Nemzetközileg is elismert gazdasági szakértő, a Népszövetségben is tevékenykedett, a közép-európai gazdasági együttműködés fáradhatatlan hirdetője a két világháború között..

Ezt az utat választotta az Egyesült Államok és Anglia, ahol a háborús kiadások fedezetének egynegyedét jelentette ez a megoldás. Az érv ezen módszerek alkalmazása mellett többek között az volt, hogy kevésbé szabadítja el az inflációt, ami általában a társadalom elszegényedésének egyik legfontosabb okozója. A másik út a jegybankokra alapozott hadi költségvetés, amit részben a Monarchia, de leginkább Németország alkalmazott. A gyakorlatban hatékonyabban és gyorsabban lehetett új bevételekre szert tenni, de mint látni fogjuk ennek következménye hosszabb távon az infláció felerősödése és az állam, végeredményben a társadalom eladósodása a jegybank felé. A harmadik gyakori forma a hadikölcsönök kibocsátása. A Monarchia esetében a hadi kiadások 60%-át hadikölcsönökből, 40%-át a jegybankra alapozva fedezték.

Az első világháború előtt és annak lefolyása alatt is tisztában voltak a politikusok, döntéshozók a gazdasági, pénzügyi tényezők fontosságával. A katonai események mögött sokan hangoztatták a gazdasági hadviselés meghatározó szerepét. Gyakran idézték Lloyd George gondolatát: „Az első százmillió fontot, amely ehhez a háborúhoz szükséges, minden nemzet elő tudja teremteni, de a háborút az fogja megnyerni, amelyik az utolsó százmillió tudja felhajtani.” Hasonló időben egy másik angol politikus azt nyilatkozta, hogy „ebben a háborúban a győzelem azé lesz, akié a legerősebb tőzsde.”³

1908 előtt egy esetleges konfliktus pénzügyi költségeit az Osztrák–Magyar Banktól felvett kölcsönök fedezték volna.⁴ Mivel a Monarchia már évtizedek óta nem viselt háborút és a „boldog békeidők kora” és maga a kettős monarchia is örökéletűnek tűnt, komolyabb lépéseket egy esetleges háború pénzügyi előkészítésére nem tettek. „A hadügyi kormányzat a két pénzügyminisztériummal időnként közölte azt a szükségletet, amely általános mozgósítás esetén az első napon, aztán az első nyolc napon, az első hónapban

³ Az idézetek forrásai: *Hantos Elemér*: Pénz és háború. In: Magyar Figyelő 1915. 1. sz. 340.

⁴ *Popovics* i. m. 31.

és az első negyedévben elő fog állni.”⁵ Ebben változást az annexiók válság hozott. Ekkor hoztak meg bizonyos irányelveket egy nemzetközi konfliktus idején alkalmazandó pénzügyi intézkedésekről. Ezek a következők: A lehető legkevésbé sérüljenek a meglévő szabályozások a valutára és a bankigazgatásra vonatkozóan. A két pénzügyi kormányzat minden kérdésben és folyamatosan egyeztessen. A hadianyagokért a fizetés ne egyszerre, hanem szakaszosan történjen. A pénzügyi vezetés minden hadi- és pénzügyi igényről jó előre tájékoztatva legyen.⁶ Ekkor még csak egy olyan részleges mozgósításra gondoltak, mely rendkívüli intézkedések meghozatalát nem teszi szükségessé és a hadikölcsönök kibocsátására sem lesz szükség. A második Balkán-háború során döntötték el, hogy egy esetleges konfliktus során a pénzügyi szükségletek fedezéséről a két pénzügyminiszter egyeztet a jegybank vezetőségével. Egy katonai konfliktus esetén a Monarchia pénzügyi szükséglete az első hat hétben kb. egy milliárd koronát igényelne.⁷ Az első világháborút megelőzően úgy vélték, hogy egy három hónapos mozgósítás költsége 2 milliárd korona, melynek fő forrása a tartalékok mellett a jegybank készletei.⁸ Az első nyolc nap tervezett kb. 800 millió költséget a „házi pénztárból”, a többit „államadóssági kötvények” kibocsátásával fedeznék. Fontos hangsúlyozni azt a körülményt is, hogy a pénzügyi szakemberek, pénzügypolitikusok felfogását egyhangúlag uralta az a nézet, hogy „a háború első három hónapjának eltelte után a további pénzbeszerzést hogyan gondolják, a kormányok képviselői elsőbbsen és szintén nem akartak belemenni. Az volt éppen az általános felfogás, a hadvezetőségé éppúgy, mint a politikusoké, hogy a haditechnika akkori állása mellett Európában egy háború három hónap alatt biztosan eldöntésre kerül.”⁹ Rendkívüli pénzügyi intézkedések meghozatalára, a jegybank meglévő

---

⁵ Uo. 31.

⁶ Uo. 32–33.

⁷ *Hantos Elemér*: Pénzügyi mozgósításunk. In: *Magyar Figyelő* 1914. 3. sz. 168.

⁸ *Popovics* i. m. 34.

⁹ Uo. 35–36.

szabályzatának bármilyen módosítására, ill. megsértésére, az abba való beavatkozásra egyébként is hiányoztak a törvényes előfeltételek. Ebben hozott változást Magyarországon az 1912-ben elfogadott 63. tc. „A háború esetére való kivételes intézkedésről”, mely kimondta: „16. § A minisztérium a magánjogi követelések érvényesítése tekintetében – ideértve a váltókövetelések érvényesítését is – továbbá a polgári peres és nem peres eljárás és általában a polgári igazságszolgáltatás, végül a jegybank ügyvitele tekintetében rendkívüli intézkedéseket tehet és e végből a fennálló törvényektől eltérő rendelkezéseket is állapíthat meg. 17. § A minisztérium felhatalmaztatik, hogy a hadi szükségletek fedezésére szükséges összegeket addig, amíg azok a törvényhozás útján meg nem állapíttatnak, az elkerülhetetlen szükség mérvéig előlegezhesse és azok megszervezése iránt hitelművelet útján intézkedhessék.”¹⁰

Ausztriában nem volt szükség külön törvényes szabályozásra, mivel az alkotmányuk lehetővé tette a szükségrendeletek bevezetését. Ez volt az a két jogi keret, mely a háború alatt lehetővé tette mind Magyarországon, mind Ausztriában a pénzügyi életben is a rendkívüli, hadicélokat szolgáló, a békés időszakoktól eltérő intézkedések meghozatalát.

1913. április 9-én az Osztrák–Magyar Bank akkori kormányzója közös levelet írt az osztrák és a magyar pénzügyminiszterhez, szakmai alapú aggodalmak megfogalmazásáról egy háborús konfliktus esetén. Ezek az aggodalmak visszatükrözik az 1912 óta uralkodó bizonytalanságokat a nemzetközi kapcsolatban, mely országonként eltérő módon, de a pénzügyi életre is kihatott. Csökkent a jegybank aranytartaléka, nőtt a pénzjegyforgalom, a befektetési hajlandóság zuhan, egyre nagyobb arányban veszi ki a lakosság a megtakarításait a pénzintézetekből. Drasztikusan csökkent a bankjegy aranyfedezete, mely 1909 szeptemberében 71,9%-ot tett ki, 1912 végér már csak 45,1%-ot.¹¹ Szükségesnek véli, hogy még a

¹⁰ <https://1000ev.hu/index.php?a=3&param=7188> (Letöltés: 2017. november 8.)

¹¹ *Popovics* i. m. 37.

mozgósítás előtt a jegybank szabályzatával ellentétes intézkedéseket kell hozni. Vészjóslóan hangsúlyozza, hogy egy háborús siker ellenére is a háború gazdasági következményei a jövő generációra nézve rendkívül tragikusak lesznek. A jövőbeni pénzügyi károk azonnali enyhítése érdekében a következő intézkedéseket látja szükségesnek: Az importot korlátozni kell és meg kell gátolni a tőke kiáramlását. Mindezek a folyamatok jól mutatják, hogy a háború tényleges megindulása előtt már napirenden volt annak elkerülhetetlensége és a pénzügyi felkészülés kidolgozásának igénye. A gazdasági és a pénzügyi élet hagyományos formái egyre kevésbé működtek az első világháború előtti években. A tőke egyre inkább elbizonytalanodott, visszavonult. A Monarchia már 1911-től egyre nehezebben kapott hitelt nyugatról, pedig erre rá volt szorulva. Különösen jellemző ez a Franciaországgal való pénzügyi kapcsolatokra.

Az 1912-es balkáni háború pénzügyi szempontból főpróbája volt az első világháborúnak. Akkor oly közelinek tűnt a háború ki-robbanása a Monarchia és déli szomszédjai között, hogy a nemzetközi feszültségek hírére, egy közeli háborútól tartva több mint egy milliárd koronát vettek ki a betétesek a pénzintézetekből, jelentős károkat okozva a pénzintézeteknek, de az időelőtti betétfelmondással végeredményben maguknak, azaz a befektetőknek is. Ez elsősorban a Monarchia elmaradottabb területein történt, ahol a pénzintézetekkel szemben gyanakvás, tapasztalatlanság eleve nagyobb volt.¹² A korabeli pénzügyi szakemberek, elemzők szükségesnek vélték a lakosság pszichikai felkészítését, megnyugtatótatását, a pénzpiaci folyamatokról való ismeretátadást, ill. az 1907-es hágai egyezmény erre vonatkozó rendelkezéseinek propagálását, megismertetését.

Az első világháború előtt már megtörtént a két hágai egyezményen a hadviselés rendkívül alapos, de mai szemmel olvasva néha túlzottan naiv, a valóságtól távol álló nemzetközi szabályozása, melyet a kor szokásának megfelelően az európai államok is rati-

---

¹² *Hantos* i. m. 168.

fikáltak. A civil lakosságot vagyona és megtakarításainak, betéteinek biztonság szempontjából is igyekezett az egyezmény védeni. Magyarország 1913-ban ratifikálta a két egyezményt. A 43. törvény kimondja: „46. *Czikk:* A becsületet és a családi jogokat, az egyéni élet biztonságát és a magántulajdont, valamint a vallási meggyőződést és a vallásnak szabad gyakorlatát tiszteletben kell tartani. A magántulajdon el nem kobozható. 47. *Czikk:* Kifejezetten tilos a fosztogatás. 48. *Czikk:* Ha a megszálló a megszállott területen az állami adókat, vámokat és illetékeket beszedi, ezt, amennyire lehetséges, a kivetésükre és felosztásukra nézve fennálló szabályok szerint kell tennie és ebből az a kötelezettség háramlik reá, hogy a megszállott terület közigazgatásának költségeit abban a mértékben fedezze, amelyben erre a törvényes kormány kötelezve volt. 49. *Czikk:* Ha a megszálló a megszállott területen az előbbi cikkben említett köztartozásokon kívül más pénzbeli szolgáltatásokat is szed, ezt csakis a hadsereg vagy az illető terület közigazgatási szükségleteinek fedezésére fordíthatja. 50. *Czikk:* Az egész lakosságot nem lehet pénzbüntetéssel vagy másnemű büntetéssel sújtani egyes egyének cselekményei miatt, amelyekért az egész lakosság egyetemlegesen felelősnek nem tekinthető. 51. *Czikk:* Kényszertartozásokat csak írásbeli rendelet alapján és önállóan parancsnokló tábornok felelősségre mellett lehet beszedni. Az ily tartozások behajtását lehetőleg csakis azon szabályok szerint kell eszközölni, amelyek a köztartozások kivetésére és fölosztására nézve fennállanak. Az ily szolgáltatásokról az azokat teljesítőknak elismervényt kell adni. 52. *Czikk:* A községektől és a lakosoktól természetbeli szolgáltatások és szolgálatok csakis a megszálló hadsereg szükségleteire követelhetők. Ezeknek az ország vagyoni képességével arányban állóknak és oly természetűeknek kell lenniök, hogy a lakosságra nézve ne jelentsék a hazájuk ellen irányuló hadműveletekben való részvétel kötelezettségét. E szolgáltatások és e szolgálatok csakis a megszállott hely parancsnokától nyert felhatalmazás alapján követelhetők. A természetben igénybe vett szolgáltatásokért, amennyire csak lehetséges, készpénzzel kell fizetni, ellenkező esetben pedig azokról elismervényt kell adni. 53.

Czikk: Az a hadsereg, amely valamely területet megszáll, csakis az Állam tulajdonában álló készpénzt, értékeket és az Államot megillető behajtható követeléseket, a fegyvertárakat, szállítási eszközöket, raktárakat és élelmezési készleteket és általában az államnak csakis oly ingó tulajdonát foglalhatja le, amelyet a hadműveletekre lehet használni. magánszemélyek.”¹³ A valóságban láthattuk, hogy ezek a szabályok csak töredékesen érvényesültek, biztonságérzetet nem igen teremtettek a háború kirobbanásakor a társadalomban.

A háború kezdetén¹⁴ a Monarchia általános pénzügyi felkészültségével – különösen egy gyorslefordulású konfliktusra gondolva – alapvetően elégedettek voltak a szakemberek. A jegybankot elég erősnek gondolták, ráadásul megtörtént a betakarítás nagyobb része, ami egy rövid háborúhoz megteremti az élelmiszerellátás biztonságát.¹⁵ „Jegybankunk teljesítőképessége ily módon mai fedezeti politikája mellett is nagy és a bankvezetőségnek a háború előtti ügyes manőverei által még fokozható. Minden amelletz szól, hogy a válság szükségleteivel a bank meg fog birkózni, ha kell, jegyforgalmának végső megfeszítése árán is.”¹⁶

A szarajevói merénylet és a részleges mozgósítás a pénzpiacokon pánikot nem okozott, a tőzsdék is nyugodtan viselkedtek. A helyzet néhány hét alatt teljesen megváltozott. 1914. július 26-án a tőzsdekamara elhatározta, hogy a következő három napon a forgalom szünetel. Ez az ideiglenesnek szánt intézkedés a politikai fordulatok, a katonai események eszkalációja, a világháborúvá válás

¹³ <https://1000ev.hu/index.php?a=3&param=7239> (Letöltés: 2018. február 20.)

¹⁴ A háború gazdasági hatásairól: *Pogány Ágnes*: A Nagy Háború hosszú árnyéka: az I. világháború gazdasági következményei. In: *Tomka Béla* (szerk.): Az első világháború következményei Magyarországon. Országgyűlés Hivatala, Budapest 2015. 257–282.

¹⁵ A jegybank első és a bankok első világháború alatti szerepéről lásd még: *Tomka Béla*: A magyarországi pénzügyintézetek rövid története 1836–1947. Aula, Budapest 2000. 76–103.

¹⁶ *Hantos* i. m. 171.

miatt azonban állandósult. Az uralkodó Ausztriában augusztus 4-én kiadta a felhatalmazást a szükségrendeletek meghozatalára az oszt-rák pénzügyi területen. Pénzügyi értelemben is kibontakozott a háborús állapot. A meglévő bankjegyek mennyisége nem volt elégséges a hadsereg és a hadviselés igényének fedezésére, így felgyorsult azok kibocsátása, ami mutatja a háborús pénzügyi helyzetet. A bankjegy nyomda képes volt valamivel több mint két hét alatt több mint 1 milliárd koronát előállítani.¹⁷

Az államkötvényeket a korábbi formában sem itthon, sem külföldön nem lehetett értékesíteni. A még meglévő szerény mértékű külföldi kölcsönök nem lehettek elegendőek a katonai célokra. Az 1914. október 7-én megszületett megegyezés értelmében a jegybank 2 milliárd korona értékben váltókölcsönt folyósított a Monarchiának, melyet kvótaarányosan osztottak szét Ausztria és Magyarország között. Kamatozása évi 1% volt. Ezt 1915 áprilisában egy újabb kibocsátás követte.

Az új politikai helyzet beállta után július 30-án ült össze a Monarchia pénzügyi vezetése. Döntöttek bizonyos pénzügyi intézkedések meghozataláról – pl. kölcsönfelvétel, kamatlábemelés –, de ekkor még abban reménykedtek, hogy különösebb rendkívüli intézkedésekre nem lesz szükség. Minden megnyilatkozás a bizalom erősítését és a megnyugtatót szolgálta. Minden rendkívüli intézkedést átmenetinek gondoltak. A megnyugtatót szolgálta a sajátosan értelmezett hírzárlat is a jegybankra vonatkozóan. „Az elrendelt kivételes intézkedéseket nem tették közhírré. Megegyezés történt azoknak teljesen belső ügyként való kezelése iránt. A jegybank ügyvezetőségének státútszerű helyzetét ezen a módon a háború egész idejére szabályozták. Ez a szabályozás 1914 decemberében azáltal nyert szabályozást, hogy a bank ideiglenes felmentést kapott a mérleg és évvzárlat, a nyereség- és veszteség-számla közzététele, valamint a bankrésztvényesek közgyűlésének megtartása iránti kötelezettsége alól is.”¹⁸

¹⁷ Popovics i. m. 44.

¹⁸ Uo. 50.

A háború kirobbanásakor a vele járó bizonytalanságok miatt megrendült külföldön a Monarchia valutája iránti bizalom. Ennek nem pusztán a bizonytalanság okozta általános pszichológiai helyzet, hanem az is, hogy 1915. július 31-ig a pénzügyi vezetés moratóriumot vezetett be, melynek értelmében a pénzintézetek nem voltak kötelezhetőek kifizetni a 200 korona feletti betéteket. Augusztusra Zürichben a korona értéke már kb. 10%-kal esett.¹⁹ Az osztalékok kifizetésének felfüggesztése, ill. korlátozása a pénzintézetek számára rövid távú előnyöket is hozott. „A hazai pénzintézetek nyeresége 1913-ban 214 millió korona volt, amiből körülbelül 160 millió esik osztaléokra. Ily arányok mellett az osztalékkorlátozás 30–35 millió korona megtakarítást jelent, amellyel a pénzintézetek tőkeereje gyarapodott.”²⁰ Meg kell azonban jegyezni, hogy rövid távon a pénzintézeteknek ez kedvező volt ugyan, a befektetők körében azonban növelte a gyanakvást és a bizalmatlanságot, megtakarításaik értékét más formában igyekeztek megőrizni.

A rövidnek hitt háború egyre inkább elhúzódott, a pénzügyi igények, a katonai kiadások nőttek. A háború vége és kimenetele beláthatatlanná vált. Új formákat kellett találni a pénzügyi szükségletek fedezésére. Külső pénzügyi források bevonására nem volt lehetőség. Ez a helyzet hozta létre az október 7-i újabb megálapodást a jegybank és a pénzügypolitikusok között. Döntés született hadikölcsön kibocsátásáról, de ezzel együtt felmerült az esetlegesen elszabaduló inflációtól való félelem is. Ezek az intézkedések – leginkább a hadikölcsönök – hat hónapra fedezték a Monarchia háborús pénzigényét. 1915 áprilisában újabb hadikölcsönöket bocsájtottak ki. Ezt később több is követte. A háború pénzügyi szempontból is beláthatatlan következményekkel bíró „európai katasztrofává” vált.

Számos adattal alátámaszthatnánk a közös bank igénybevételét a háború során pénzügyi szükségletek fedezésére, de szemléletes a

---

¹⁹ Tomka i. m. 76.

²⁰ Hantos Elemér: Pénzügyeink a háborúban. In: Budapesti Szemle 1915. 162. kötet 396.

háború alatt a pénzjegyforgalom és az Osztrák–Magyar Bank követelésnek alakulása, amit az alábbi táblázat mutat.²¹

Idő	Osztrák–Magyar Bank	
	Követelése x millió korona	Bankjegyforgalma x millió korona
1914. augusztus 31.	2 337	3 850
1914. december 31.	3 915	5 136
1915. augusztus 31.	5 524	6 571
1915. december 31.	6 149	7 162
1916. augusztus 31.	10 635	10 635
1916. december 31.	10 907	10 888
1917. augusztus 31.	14 845	15 463
1917. december 31.	19 305	18 439
1918. augusztus 31.	29 668	28 990
1918. október 31.	35 731	31 483

²¹ Popovics i. m. 139. o. adatainak felhasználásával

A KÖTET SZERZŐI

IFJ.BARTA JÁNOS

professor emeritus, Debreceni Egyetem BTK, Történelmi
Intézet, Egyetemes Történeti Tanszék

BOTOS MÁTÉ

tanszékvezető egyetemi docens, Pázmány Péter Katolikus
Egyetem BTK, Nemzetközi és Politikatudományi Intézet,
Politológia Tanszék

CSISZÁR IMRE

tudományos munkatárs, Magyar Tudományos Akadémia –
Debreceni Egyetem, Néprajzi Kutatócsoport

JANEK ISTVÁN

tudományos munkatárs, Magyar Tudományos Akadémia
Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi
Intézet

NYAKAS MIKLÓS

történész, nyugalmazott igazgató, Hajdúsági Múzeum

PALLAI LÁSZLÓ

egyetemi adjunktus, Debreceni Egyetem BTK, Történelmi
Intézet, Egyetemes Történeti Tanszék

PINTÉR ZOLTÁN ÁRPÁD

történész, gimnáziumi tanár, Karcagi Nagykun Református
Gimnázium

SCHREK KATALIN

egyetemi tanársegéd, Debreceni Egyetem BTK, Történelmi
Intézet, Egyetemes Történeti Tanszék